This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DB321
R78
2.

Duševna izobraženost.

Šolstvo in znanstvene zbirke.

V zadnjih desetletjih se je šolstvo tudi na Primorskem zelo povzdignilo, vendar še nikakor ne stoji na oni stopinji, kot n. pr. po češko-slovanskih ali nemških pokrajinah naše monarhije. V primeri s prebivalstvom drugih dežel je v Trstu in Istri še vedno premalo srednjih in strokovnih šol, a nijedne s slovanskim učnim jezikom! Uzroka temu je iskati prvič v okolnosti, da mladina na jugu sploh manj rada v šolo hodi, kakor na severu, in drugič da se primorski mladeniči že zgodaj na morje podajo, ali pa sploh trgovini posveté in si tako prizadevajo že v mladeniški dobi svojo samostalnost doseči, rajše kakor bi skušali po uradniški lestvici naprej lesti.

Najvišja šolska oblast na Primorskem je, kakor po drugih pokrajinah, deželni šolski svèt, ki ima za vse tri dele svoj sedež v Trstu in je tako sestavljen, kakor po drugih deželah; (Istra pošilja k sejam dva zastopnika deželnega odbora, jednega zastopnika katoliške veroizpovedi in dva zastopnika učiteljstva). Visokih šol na Primorskem do sedaj še ni, ker pomorska šola ima le naslov „akademija.“

Srednjih šol ima Trst še precej. Tu najdemo najpoprej državno višjo gimnazijo z nemškim učnim jezikom, katero so bili že jezuiti ustanovili. Ko je bil njih red odpravljen, izročili so za nekaj časa „latinske šole“, posvetnim učiteljem, potem pa (1792) frančiškanom. Francozi so ustanovili v Trstu svoj „Collège,“ a po njih odhodu je prenehala gimnazija l. 1814. Še le l. 1842. so premestili kopersko gimnazijo v Trst in jo uredili l. 1850 kot državni zavod s svetnimi učitelji. „Borzni odsek“ prinaša

vsako leto 1050 gld. za vzdržavanje te gimnazije. V spodnjih razredih ima navadno paralelke, šteje 20 učiteljskih sil in nekaj nad 400 učencev. L. 1863 je ustanovila tudi tržaška občina svojo „občinsko gimnazijo“ z italijanskim naukovnim jezikom in ta je dobila l. 1871. jednako vrednost z drugimi državnimi zavodi. Na njej podučuje tudi 20 učnih sil in šteje do 400 učencev; (v nižjih razredih so po potrebi paralelke).

Trst ima tudi dve sedemrazredni realki: državno z nemškim in občinsko z italijanskim učnim jezikom. Prva je bila ustanovljena l. 1870, ima 18 učnih sil in 320 učencev (tri paralelke); drugo pa so bili ustanovili že Francozi kot pripravljalni tečaj za pomorsko šolo. Pozneje je bila prenehala in šele l. 1863 so jo zopet odprli ter od l. 1867 počasi razširili v popolno realko. Učiteljev ima sedaj 20 in okoli 530 učencev.

Dalje nahajamo v Trstu c. kr. trgovsko in pomorsko akademijo z italijanskim učnim jezikom, ki je bila ustanovljena že l. 1817. z imenom „trgovska in navtična šola“, a naslov „akademija“ je dobila l. 1820. Razdeljena je v trgovinski odsek, ladjedelni in pomorsko-rokodelski kurs ter v navtični odsek. Učiteljev ima 16, učencev pa do 250. L. 1877 je ustanovil tržaški bogataš Revoltella, (rodil se je v Benetkah, a obogatel je med Slovenci in zapustil svojo palačo mestu v last), javno „višjo trgovinsko šolo“ z italijanskim učnim jezikom. Ta šola ima dva letna, zaključivna tečaja in tisti, ki hočejo v njo sprejeti biti, morajo dovršiti kako srednjo šolo, a za to jim ni treba imeti zrelostnega spričevala. Podučuje 10 učnih sil, a slušateljev je le kakih 20.

L. 1877/78 odprla je država v Trstu tudi višjo obrtno šolo za stavbarstvo in izdelovanje strojev z italijanskim učnim jezikom. Ž njo je združena tudi splošna nadaljevalna obrtna šola, mojsterska šola za umetniško obrtnost, za umetniško vezenje in čipkanje z večerno in nedeljsko šolo. Vseh učnih sil je 36, učencev in učenk pa do 1000. Za višjo žensko izobraženje ima Trst od l. 1871 svoj „mestni dekliški licej“ s šestimi razredi; (5 pripravljalnih razredov ima pravico javnosti). Učiteljskih sil (brez pomožnih) je 13, učenk pa 390.

Pripravljalnice za srednje šole z nemškim učnim jezikom so v Rojanu in na Proseku.

V Istri imamo premalo srednjih šol. Najstarejša je c. kr. gimnazija v Kopru z italijanskim učnim jezikom. Že leta 1186

čitamo o nekem „magistru scholarum“ v Kopru in beneške državne šole se omenjajo l. 1423 ter 1452. L. 1518 je bila tu „akademija“ pod dožetom Francem Donatom. Od l. 1602 — 1646 je bil ta zavod zaprt, l. 1669 so ga izročili svetnim duhovnikom in l. 1708 pijaristom. Francozi so vzdržavali v Kopru svoj „Collège“, a avstrijska vlada je premestila l. 1842 ves zavod z učitelji vred v Trst. Kot nadomestilo ustanovila je koperska občina l. 1848 spodnjo gimnazijo s svetnimi učitelji, a l. 1852 je prevzela država to gimnazijo v svojo oskrbo in jo potrebno razširila. Občina plačuje vsako leto prispevek 2625 gld. Učiteljev ima 13, učencev 285. — L. 1888 je ustanovila država novo gimnazijo v Pulju, mesto razpuščene v Paznu, za katero se isterski Hrvati še vedno poganjajo. Odprli so ta zavod l. 1890 s pripravljalnim tečajem za one učence, ki nemški ne znajo. Učiteljev je 15, učencev pa 190 (+ 70). — V Pulju je nadalje od l. 1871 „c. in kr. mornarska nižja realka“ z nemškim učnim jezikom. Učiteljev ima 10, učencev 140 (jedna paralelka). — V Kopru se nahaja moško učiteljišče za vse Primorsko. Ustanovljeno je bilo l. 1875 ter sestaja iz slovenskega, hrvaškega in italijanskega oddelka. Učiteljev ima 18, a kandidatov 120. — Pomorska šola v Lošinju obstoji od l. 1850 z italijanskim naučnim jezikom, ima 9 učiteljev in 30 učencev.

V Trstu se nahaja c. kr. šola za porodništvo in babištvo z italijanskim in slovenskim učnim jezikom. Njo obiskuje kakih 20 Italijank in toliko Slovenk, ki se pripravljajo za povijalke; prve v letnem, druge v zimskem tečaju. — V Poreču so ustanovili l. 1882 „deželno šolo za vinarstvo, kletarstvo in sadjarstvo“. Šola traja dve leti, ima 5 učiteljev in 12 — 15 učencev. Meščanske šole so v Trstu štiri (1 za dečke in 3 za deklice), med temi jedna z nemškim učnim jezikom, a v Istri ni nijedne javne meščanske šole.

Na nizki stopinji je ljudsko šolstvo v tržaški okolici, še bolj pa v Istri. Mesto Trst z okolico je jedina pokrajina v Avstriji, ki nima svojega deželnega šolskega zakona, nego podučuje se na tamošnjih šolah le po glavnih načelih splošnega državno-šolskega zakona. Zato deluje za Trst in okolico kot vrhovna šolska oblast c. kr. namestništvo in kot krajni šolski svet magistrat, kateremu je prideljen jeden okrajni šolski nadzornik za mesto, a drugi za okolico. V Istri pa ovira šolstvo premajhno zani-

manje za poljedelstvo, trgovino in obrtnost; po goratih krajih pa odganja pastirstvo mladino od učilnic. Istrani še niso prišli do spoznanja, da „kolikor več človek zna, toliko več more.“ V novejšem času se je bati, da bode mladino od šole odganjala šolnina („tasa“), katero je sklenil deželni zbor pobirati od vseh ljudskih učencev in učenk. Ta zakon pa do sedaj še ni stopil v veljavo.

Ljudske šole v Trstu in okolici se dele v javne in zasebne; prvih je bilo 39, drugih 16. Na šest- in sedemrazrednicah so podučevali po načrtih za meščanske šole I. in II. razreda. L. 1896 niso nobene nove šole odprli, ali pri že obstoječih odprli so 12 novih, a zaprli 7 razredov, ker je tako zahtevalo število obiskujočih učencev. Šolskih poslopij je bilo 38 deloma v prav dobrem, deloma v dobrem, dvoje pa v srednjem stanju. Šolo v Rojanu so spravili v novo poslopje, v Skednju pa so jo primeroma razširili. Šolska oprava vseh šol v mestu je bila dobra; v mnogih okoličanskih šolah pa imajo še stole po starem narejene, katere pa bodo počasi z novimi nadomestili. Tako bo stanje po okoličanskih šolah vsaj v zdravstvenem obziru vedno bolje.

Sledeča preglednica kaže število šol ter njih razdelitev po razredih, spolu in učnem jeziku v šolskem letu 1895/96:

Koliko razredov	Število šol za				Podučni jezik															
					slovenski				slov.-italij.				italijanski				nemški			
	dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno
I.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II.	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
III.	—	—	3	3	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
IV.	1	1	9	11	1	1	5	7	—	—	—	—	—	—	4	4	—		—	—
V.	6	9	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	6	8	—	14	—	1	—	1
VI.	4	3	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	6	1	—	—	1
VII.	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vsota	12	13	14	39	1	1	9	11	—	—	—	—	9	11	5	25 *)	1	1	—	2

*) Na ljudskih šolah v Rojanu in Skednju so bile po štiri, v Barkovljah po dve italijanske paralelke.

Privatnih ljudskih šol je v Trstu 16 in sicer ima osem od teh pravico javnosti, ostalih osem pa ne. Po učnem jeziku so tri slovenske (Ciril-Metodove družbe), jedna srbska in jedna francosko-nemška, ki imajo vse pravico javnosti, kakor tudi še dve italijanski in jedna nemška. Brez pravice javnosti so štiri italijanske, dve italijansko-nemški, jedna nemška in jedna grška šola.

Šolski obisk l. 1895/96 se spozna iz sledeče preglednice:

Predel	V šolo hoditi je bilo dolžnih				Vkupno		V resnici je šolo obiskovalo						Javnih ljudskih šol torej ni obiskovalo		
	6—12 let		12—14 let				6—12 let		12—14 let		vkupno				
	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	vkupno
Mesto s predmestji	7904	7961	1115	926	9019	8887	6269	5765	37	72	6306	5837	2713	3050	5763
Okolica	3235	3106	439	379	3674	3485	1525	1435	—	—	1525	1435	2149	2050	4199
Vkupno	11139	11067	1554	1305	12693	12372	7794	7200	37	72	7831	7272	4862	5100	9962
					25065						15103				

Od teh pa je hodilo v privatne šole 516 dečkov in 888 deklic (v okolici 28 dečkov, 38 deklic); strokovne in srednje šole je pohajalo 847 dečkov in 86 deklic (iz okolice 21 dečkov in nobena deklica).

Z ozirom na posamezne šolske letnike obiskovalo je (I. – VIII. šolsko leto) 17.440 učencev in učenk, t. j. 4651 + 3984 + 3275 + 2788 + 1595 + 751 + 276 + 120. Od teh je zamudilo šolski pouk čez 40 poldnij: 4990; od 20 — 40 poldnij 3281; od 10 — 20 poldnij 2925; 10 poldnij 2759, nikdar pa 1148.

Števila onih dečkov in deklic, ki so bili doma podučevani, ali pa ki sploh niso bili nič podučevani, ni mogel mestni magistrat naznaniti. Zato tudi ni mogoče povedati, koliko otrôk je ostalo brez pouka zaradi telesnih hib in duševnih nesposobnosti ali pa zaradi nezadostatne telesne razvitosti. Roditelje se je na odgovor pozvalo in primerno kaznovalo v 707 slučajih, (največja kazen je znašala 5 gld. v 22 slučajih), ker so njih otroci brez opravičenja iz šole izostajali. Za otroke od 12 — 14 let ni nihče

prosil polajšanja gledé šolskega obiska, zato tudi ni bilo treba nikomur takega dovoliti.

Učiteljev na ljudskih šolah v Trstu in okolici je bilo vseh skupaj 146, med temi 22 s spričevalom usposobljenja za meščanske šole, 116 s spričevalom za ljudske šole in 8 z navadnim spričevalom zrelosti. Na državnih šolah jih je služilo 25, v mestu in predmestjih 95, v okolici pa 26. Brez spričevala zrelosti ni služil nijeden.

Učiteljic je bilo skupno 179 in sicer 31 s spričevalom usposobljenja za meščanske šole, 142 z usposobljenjem za ljudske šole in 6 s samim spričevalom zrelosti. V državni službi jih je bilo 21, v mestu in predmestjih so služile 104 učiteljice, v okolici pa 26. Katehetov je bilo vseh vkup 38 in sicer 12 od šolske oblasti, 26 pa od cerkve nastavljenih. Vsi ti so podučevali krščanski nauk po propisih, katere jim je dajal škofijski ordinarjat, a uspeh ni bil povsod povoljen zarad nerednega šolskega obiskovanja.

Telovadstvo se je podučevalo v 38. šolah, v okolici pa le proste vaje, ki se dajo v šolskih sobah izvajati, ker ni bilo posebnih telovadnic na razpolaganje. Temelj ljudskošolskim knjižnicam so postavili na vseh 39 šolah, a svoje šolske vrte je imelo le 8 okoličanskih šol. Potrebno šolsko opravo so imele vse učilnice v mestu in okolici.

Gledé učnega jezika je še opomniti, da so podučevali na mestnih šolah nemščino, na okoličanskih italijanščino, na obeh nemških državnih šolah pa ali slovenščino ali italijanščino, kot obvezni predmet, kakor so si to izvolili roditelji učencev. Uspeh italijanskega pouka v okolici pa je bil le zadosten, dočim so se italijanski učenci nemščine komaj zadostno naučili.

Uspeh v petju je bil v obče povoljen, zlasti v onih višjih razredih, kjer so ta predmet podučevali strokovni učitelji. Posebno se je mladina vadila na pamet peti avstrijsko himno, a cerkveno petje se je gojilo le na državnih šolah. Ženska ročna dela dosegla so na vseh ljudskih šolah povoljne uspehe.

Koncem šolskega leta 1895/96 je bilo v Trstu 10 privatnih zabavišč za otroke, v katere je hodilo 163 glav za šolo še nezrele mladine; potem 10 privatnih (med temi trije slovenski v Rojanu, na Greti in pri Sv. Ivanu) in 7 mestnih šolskih vrtcev,

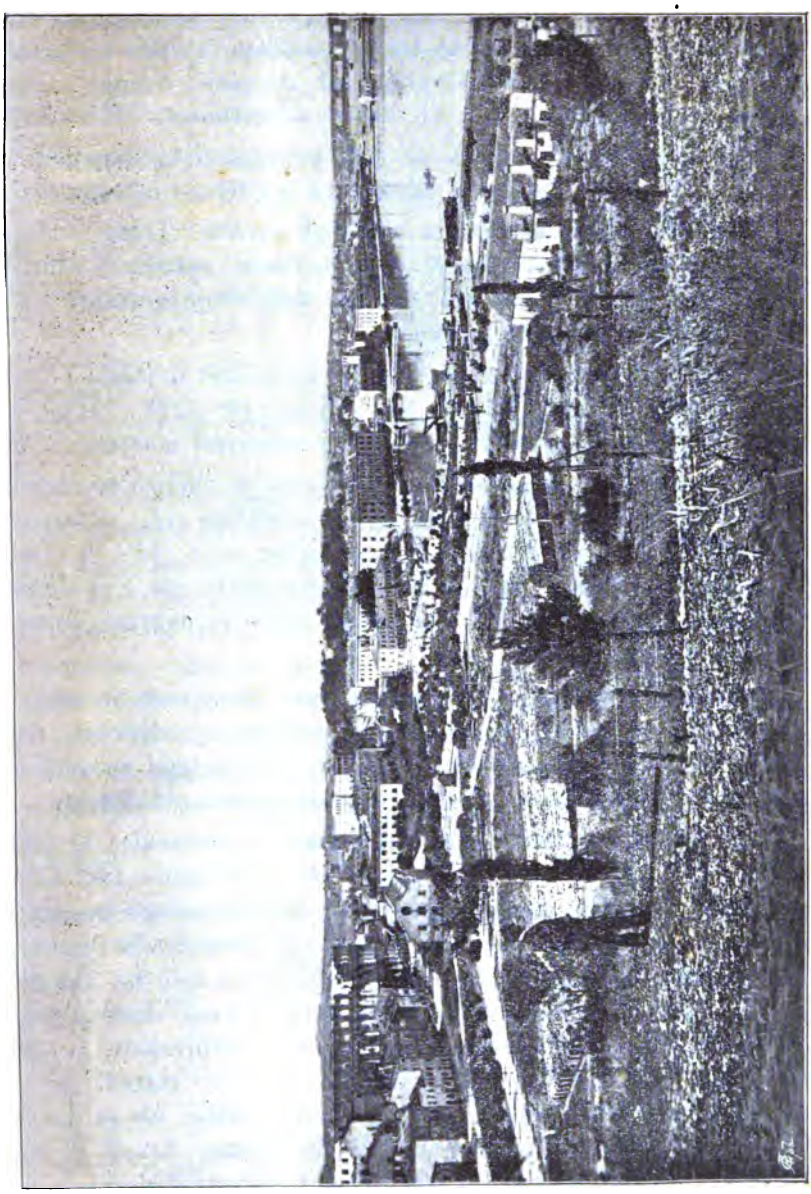

Splošni pogled na Pulj.

Arena.

ki so bili dobro uravnani. Število vseh njihovih obiskovalcev je znašalo 1359. Splošnih nadaljevalnih tečajev ni bilo na mestnih šolah, a pri ljudski šoli v siromašnici je obiskovalo nedeljsko šolo 26 učencev in 8 učenk, ravno tako pri zasebni dekliški šoli „Elisabettino“ 13 učenk. Nadaljevalnih šol za petje, risanje, stenografijo in ročna dela je bilo 21, katere je obiskavalo 1154 učenk.

Pri okoličanskih šolah so bili poljedelski in gospodarski nadaljevalni tečaji, katere je obiskavalo 144 dečkov in 143 deklic.

Za gluhoneme in slepe ni nikakega zavoda v Trstu; občina je vzdržavala 5 gluhonemcev v primorskem zavodu v Gorici. Zavod za zapuščeno deco v Trstu ima tudi svojo notranjo šolo, katero obiskuje okoli 90 gojencev.

Otrôk do dovršenega 10. leta je znalo čitati in pisati 11.130 (5709 dečkov in 5421 deklic); samo čitati 438 (221 + 217); ni čitati ni pisati ni znalo 22.676 otrôk v omenjeni starosti.

Vsi stroški za ljudsko šolstvo v Trstu in okolico so znašali 365.266 gld. in sicer za plače učiteljev: 283.668 gld.; za najemnino 60.550 gld.; za brezplačne učne knjige 8664 gld.; za hrano siromašnim otrokom v zabaviščih in vrtcih 6344 gld.; za obutev siromašnih otrôk 4200 gld.; za remuneracije in nagrade pomožnim učiteljem 1840 gld.

Pokojnine se je izplačalo učiteljem, učiteljicam in slugam 35.264 gld. in 36 kr., a vdovam in sirotam učiteljev in slug 3613 gld. 33 kr., vkupno 38.877 gld. 69 kr. Iz tega se vidi, da so znašali vsi stroški za ljudsko šolstvo 404.143 gld. 73 kr.

V Istri so ljudske šole bolj počasi napredovale. L. 1850 jih je bilo vseh skupaj 102, l. 1871: 151 in l. 1896: 190. Ko je prišel državnošolski zakon, opustili so namreč mnogo pomožnih šol, a rednih niso ustanavljali v razmeri prebivalstva in resničnih potreb. Sedaj nahajamo v Istri povprečno jedno šolo na 252 km^2 in na 1684 prebivalcev, dočim pride povprek v naši državni polovici jedna ljudska šola že na 15 km^2 in 1200 prebivalcev. L. 1896 so morali zapreti 1 redno in 4 šole za silo z 10 razredi, ker je manjkalo potovalnih učiteljev za razpisane službe, ali pa ker ni bilo nastavljenih duhovnikov v dotičnih šolskih krajih, še bolj pa, ker poslednji niso mogli podučevati bodisi radi bolezni, bodisi iz kateregakoli drugega uzroka.

Javnih, splošnih ljudskih šol je bilo torej v Istri l. 1896: 190 in poleg teh še 39 zasebnih. Na posamezna poglavarstva delile so se te šole takole:

Glavarstvo	Razredov						Šole za silo	Ukupno število šol
	1	2	3	4	5	6		
Koper . . .	18	4	3	4	3	—	10	42
Poreč . . .	9	9	6	1	—	—	4	29
Rovinj . .	—	—	—	—	2	—	—	2
Pazin . . .	14	3	2	1	—	—	8	28
Pulj . . .	10	4	1	—	4	2	6	27
Volosko . .	18	6	3	1	—	—	3	31
Lošinj . .	9	11	5	1	1	1	3	31
Vkupno . .	78	37	20	8	10	3	34	190

Iz tega pregleda razvidimo, da pride v posameznih isterskih poglavarstvih jedna šola v rovinjskem na 30·3 km^2, vološkem na 145 km^2, koperskem 196·6 km^2, poreškem 272 km^2, puljskem 282·3 km^2, lošinjskem 290·3 km^2 in pazinskem poglavarstvu na 301 km^2; in jedna šola na 852 prebivalcev v vološkem, 1290 v lošinjskem, 1480 v pazinskem, 1780 v koperskem, 1692 v poreškem, 2180 v puljskem poglavarstvu in na 4831 v Rovinju.

Sledeča preglednica kaže splošno število šol in njih razdelitev po trajnosti in po učnem jeziku:

Razredi	Število šol	celodnevne	poldnevne	celodnevne in poldnevne	hrvatske	slovenske	italijanske	hrvatsko-ital.	slovensko-ital.
I.	77	15	62	—	39	16	14	7	—
II.	37	15	15	7	10	5	18	4	1
III.	20	13	4	3	5	1	13	1	—
IV.	8	7	—	1	1	—	7	—	—
V.	10	10	—	—	—	—	10	—	—
VI.	3	3	—	—	—	—	3	—	—
ekskur.	1	1	—	—	—	1	—	—	—
za silo	34	11	23	—	25	7	—	2	—
Vsota . .	190	75	104	11	80	30	65	14	1

V posameznih poglavarstih so bile šole razdeljene po trajanju poduka in učnem jeziku, kakor sledi:

Poglavarstvo	celodnevne	poldnevne	celodnevne in poldnevne	hrvatske	slovenske	italijanske	hrvatsko-italij.	slovensko-italij.	Vsota
Koper . .	11	28	3	8	20	10	3	1	42
Poreč . .	20	9	-	2	—	25	2	—	29
Rovinj . .	2	—	—	—	—	2	—	—	2
Pulj . . .	18	9	—	15	—	11	1	—	27
Pazin . .	11	16	1	19	—	6	3	—	28
Volosko	1	29	1	18	10	2	1	—	31
Lošinj . .	12	13	6	18	—	9	4	—	31
Vsota . .	75	104	11	80	30	65	14	1	190

Petrazrednice so bile le v Kopru (3), Rovinju (2), Pulju (2) in Lošinju (1); šestrazrednice pa le v Pulju (2) in Lošinju (1). Ekskuredna šola je bila jedna v koperskem poglavarstvu; šole za silo pa so bile v pazinskem (6), puljskem (3) in lošinjskem poglavarstvu (2).

V posameznih razredih bil je podučni jezik sledeči: (glej tabelo na str. 139).

Šolskega leta 1895/96 odprli so v Istri jedno redno in 4 šole za silo z desetimi razredi. Zaprli pa so tri redne šole, sedem za silo in dva razreda. Redne šole so ostale zaprte, ker ni bilo mogoče dobiti potrebnih popotovalnih učiteljev. Šole za silo so bile zaprte deloma zaradi tega, ker v dotičnih krajih ni bilo duševnih pastirjev, deloma pa, ker ti poslednji niso mogli podučevati bodisi radi bolehnosti, bodisi iz katerega koli uzroka.

O stanju šolskih poslopij se lahko prepričamo iz sledeče preglednice: (glej tabelo na str. 140).

Privatnih šol je bilo vkupno trinajst in sicer pet s pravico javnosti (2 nemški, 1 italijanska, 1 italijansko-nemška in 1 italijansko-hrvaško-nemško), ter osem brez pravice javnosti, (vseh osem z italijanskim podučnim jezikom). Za one, ki nameravajo stopiti v učiteljišče v Kopru, nahajajo se pripravljalni tečaji v Kastvu (za Hrvate) in Pulju (za Italijane).

Število otrok, ki so bili dolžni v šolo hoditi, dalje onih, ki so resnično šolo v pohajali in konečno onih, ki so ostali brez

Poglavarstvo	hrvatski I	II	III	IV	V	VI	za silo	slovenski I	II	III	IV	V	VI	za silo	italijanski I	II	III	IV	V	VI	za silo	hrvatsko-ital. I	II	III	IV	V	VI	za silo	slov.-ital. II. razr.	slov. eks-kurendna
Koper	2	—	1	—	—	—	5	1	2	1	—	—	—	5	1	1	1	4	3	—	5	3	—	—	—	—	—	—	1	1
Poreč	—	—	—	—	—	—	2	5	—	—	—	—	—	—	7	9	6	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Rovinj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pazin	10	1	1	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	2	1	2	1	—	—	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—
Pulj	9	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	1	3	1	—	4	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Voloska	12	2	2	1	—	—	1	5	3	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Lošinj	6	7	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	1	1	1	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Vsota	39	10	5	1	—	—	25	16	5	1	—	—	—	7	12	18	13	8	9	3	2	7	4	1	—	—	—	2	1	1

vsakega šolskega poduka iz katerega koli uzroka, razvidi se iz sledeče preglednice: (glej tabelo na str. 141).

Iz tu napisanih pregledov razvidi se, da hodi v Istri zares v šolo nekoliko več kot 63·1 % obvezanih otrok. Najnižji od-

stotek je v okrajnem glavarstvu pazinskem (42·8 %), a to zaradi tega, ker se v marsikaterem okraju še ni mogla šola odpreti radi pomanjkanja za šolo sposobnih poslopij. Drugod pa so učilnice tako tesne, da učenci ne najdejo v njih prostora in da torej ne

Poglavarstvo	prav dobra	dobra	srednja	slaba	Šolska oprava je bila v poslopjih: prav dobra	dobra	srednja	slaba	ventilatorjev
Koper . .	8	3	22	9	2	16	22	2	1
Poreč . .	7	8	9	5	4	11	8	6	29
Rovinj . .	2	—	—	—	2	—	—	—	—
Pazin . .	10	8	8	2	8	10	6	4	—
Pulj . . .	14	4	5	4	12	10	3	2	38
Volosko .	10	18	2	1	7	12	11	1	—
Lošinj . .	3	14	10	4	2	15	12	2	—
Vsota . .	54	55	56	25	37	74	62	17	68

morejo šole redno obiskovati. Dalje je treba povdarjati, da je mnogo šol preveč oddaljenih za nekatere otroke, da siromašnejši izmed teh nimajo potrebne obutvi in sploh ne zadostne obleke, da bi se lahko prikazali med spodobne ljudi. Znano je tudi, da ravno siromaštvo sili mnoge stariše, da morajo celo svoje odrasle otroke doma pridržati, da jim varujejo nejako deco, dočim morajo sami svoja dela v hiši in na polju opravljati.

Šolskih zamud je bilo do 10 poldnevov 5015 (1218 + 488 + 245 + 546 + 613 + 2152 + 1812); do 20 poldnevov 4310 (1305 + 476 + 143 + 425 + 478 + 1116 + 476); do 40 poldnevov 3745 (907 + 477 + 89 + 492 + 386 + 936 + 458); nad 40 poldnevov 5304 (1448 + 876 + 41 + 721 + 807 + 905 + 506). Denarnih glôb je bilo naloženih 1353·58 gld. (največ v poreškem poglavarstvu: 643·50 gld.), a izterjanih le 235 gld. Učencem od 12 — 14 leta ni bilo treba dajati polajšanj, ker po deželnem šolskem zakonu isterskem so oni dolžni le nadaljevalne šole pohajati.

Učiteljev na isterskih šolah je bilo vseh vkup 222 (44 + 31 + 8 + 31 + 39 + 36 + 33) in sicer 169 usposobljenih (60 s hrvaškim, 18 s slovenskim in 91 z italijanskim podučnim jezikom); 17 s spričevalom zrelosti in 36 neusposobljenih. Veroučiteljev je

Šolski obisk (glej str. 139).

Poglavarstvo	Ušolanih otrok						Število otrok, ki so zares šolo pohajali						V privatne šole je hodilo		Učenci, ki so druge šole obiskovali ali se doma učili		Duševno ali telesno pohabljeni		Bolehni ali nerazviti		Brez poduka so ostali		Vkupno
	od 6 do 12 let		od 12 do 14 let		vkupno		od 9 do 12 let		od 12 do 14 let		vkupno												
	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	
Koper . . .	5758	5533	1360	1216	7118	6749	3396	2811	298	237	3694	3048	141	121	119	25	5	6	18	31	2829	3292	5121
Poreč . . .	2340	2150	422	332	2762	2482	1801	1453	94	84	1895	1537	79	71	14	—	17	4	41	32	716	838	1554
Rovinj . .	456	522	23	50	479	572	407	470	13	30	420	500	—	40	4	5	5	—	4	6	36	22	58
Pazin . .	2767	2789	1011	932	3778	3721	1612	1042	360	88	1972	1130	33	31	40	11	19	25	48	95	2113	2634	4747
Pulj . . .	3384	3133	496	468	3880	3601	2420	2128	211	122	2631	2250	437	478	280	20	57	42	46	65	449	746	1195
Volosko . .	3218	3011	893	849	4101	3860	2649	2120	461	326	3110	2446	2	184	102	31	37	15	50	55	810	1129	1939
Lošinj . .	2867	2785	761	773	3628	3558	1821	1749	172	223	1993	1972	—	157	103	76	31	27	26	29	1403	1411	2814
Vkupno . .	20790	19923	4956	4620	25746	24543	14106	11773	1609	1110	15715	12883	692	1082	662	168	171	119	233	313	8356	10072	17428

bilo vseh 185 in sicer 17 nastavljenih od šolske oblasti, 168 pa od cerkve.

Učiteljic je bilo vseh 135 (26 + 26 + 8 + 7 + 31 + 10 + 27) in sicer 122 usposobljenih (16 s hrvaškim, 5 s slovenskim in 101 z italijanskim podučnim jezikom), a 13 s svedočbo zrelosti. Brez spričevala je podučevalo 36 ženskih oseb. Število učiteljic za ročna dela in strokovnih učiteljic je znašalo 15, ki so bile razen jedne vse usposobljene za svoj predmet.

Veronauk so podučevali ljudskošolski učitelji na osemnajstih javnih šolah. Telovadba se je učila na 98, ročna dela pa na 87 javnih ljudskih šolah. Pri 48. učilnicah so bili tudi šolski vrti. Šolskih knjižnic je bilo pri 125 učilnicah, ki so štele vkupno 6621 zvezkov, od katerih so učenci na domu čitali 2804 zvezke. Risanje se je moglo v prvih treh razredih le malo gojiti zaradi pomanjkanja prostora in risank, pa tudi ker klopi niso uravnane za risanje. V četrtem in višjih razredih pa je bil uspeh v risanju precej povoljen. Peli so učenci narodne in cerkvene pesmi le po posluhu, še le v višjih razredih so se vadili tudi sekirice čitati.

Za nadaljevalne šole je v Istri še slabo preskrbljeno. Omenjenega leta je bilo le pet splošnih nadaljevalnih šol, potem 79 poljedelsko-nadaljevalnih in 26 popolnjevalnih šol za deklice. V moške nadaljevalnice je hodilo 1375 dečkov, v ženske pa 753 deklic. Poljedelske nadaljevalnice so trajale le čez prvo polletje do konca marca. V lošinjskem poglavarstvu so bile le štiri nadaljevalnice, z vsemi drugimi šolami so bili združeni ponavljalni tečaji. Na splošnih nadaljevalnicah podučevali so risanje, mesto poljedelstva, s posebnim učnim načrtom. Take šole so bile v Milah, v pazinskem poglavarstvu in v Pulju.

Otroških zabavišč je bilo v Istri 57 in otroških vrtcev 9. Vsak učenček je moral plačevati na mesec od 50 kr. do dveh goldinarjev.

Za slaboumno mladino nima Istra svojega posebnega zavoda, nego pošilja svoje gluhoneme ob deželnih stroških na zavod v Gorico.

Otrôk do dovršenega desetega leta, ki so znali pisati in čitati, je bilo v Istri 13.772 (6792 dečkov in 6980 deklic); samo čitati jih je znalo 659 (368 + 291), a ni čitati ni pisati 69.319 otrôk omenjene starostne dobe.

Stroški za ljudsko šolstvo se pokrivajo prvič iz deželnega šolskega zaklada, kateremu prispeva država vsako leto s 23.856 gld., in drugič iz občinskih sredstev. Iz deželnega šolskega zaklada plačujejo letnine učiteljskemu osebju 151.840 gld., aktivne doklade šolskim voditeljem 9198 gld., službene doklade učiteljstvu 23.000 gld., substitucijske pristojbine 1500 gld., za potne stroške učiteljem 300 gld., nagrad 4455 gld., podpor 2000 gld., za učila 800 gld., za učiteljske knjižnice 700 gld., za učiteljske konference 2700 gld., odškodnine učiteljem za silo 4773 gld., pokojnine 21.421 gld., vzgojnih prispevkov 491 gld., milostnih darov 1152 gld., gratifikacij in pogrebnih kvartalov 1200 gld., priboljškov 4600 gld. in raznih 300 gld., vkupno 230.430 gld.

Stroški, kateri zadenejo občine za šolstvo, znašajo tudi več nego 60.000 gld. V onih krajih, kjer ni pripravnih stanovanj za voditelje in učitelje, morajo tem občine plačevati zakonito stanarino. Tako morajo občine skrbeti tudi za vse stvarne potrebe svojih šol.

Za duševni napredek učiteljstva skrbé učiteljske knjižnice, katere se nahajajo, kakor znano, pri vseh državnih in občinskih srednjih šolah. V Istri imajo tudi posamezni šolski okraji svoje učiteljske knjižnice. Njih obseg in bogastvo spoznamo iz sledeče preglednice:

Okraji	Število knjižnic	Število		Izposodilo se je	
		del	zvezkov	del	zvezkov
Koper	1	975	1442	117	117
Poreč	1	571	716	156	156
Rovinj	1	427	586	48	70
Pazin	1	1048	1469	208	287
Pulj	1	725	828	235	264
Volosko	1	1188	1382	159	164
Lošinj	3	1391	1676	154	179
Vkupno	9	6325	8099	1077	1237

Najimenitnejša knjižnica je „mestna knjižnica“ v Trstu zraven cerkve D. M. Pomočnice pred Lipskim vrtom v akademijinem poslopju, ki šteje sedaj že okoli 50.000 zvezkov. Njej je zapustil

tržaški domorodec Dr. Rossetti 7000 knjig, ki so bile nekdaj večinoma last tržaškega škofa Eneja Silvija in italijanskega pesnika Petrarke. Poleg nje je tudi mestni muzej (ustanovljen l. 1825), ki obsega prirodopisne, prazgodovinske in srednjeveške (narodopisne) zbirke. Najimenitnejši so prazgodovinski in rimski spomeniki, ki so takorekoč s cele Primorske skupaj znešeni. Rimski nadpisni kamni, mali kipi (ali njih torzi) in reljevi so zbrani tudi v takoimenovanem „lapidarju“ ali „Winkelmannovem muzeju“ pod stolno cerkvijo. (Winkelmanna, začetnika zgodovine umetnosti, je umoril njegov sluga 8. junija 1768 v gostilni na velikem trgu v Trstu; leta 1830 so mu postavili nadgrobni spomenik na poprejšnjem pokopališču pod sv. Justom.) – Umetniška zbirka (kipov in slik) se nahaja v „Revoltellinem muzeju“ ob Jožefovem trgu, kjer se vidijo tudi sobne oprave tržaškega mecenata. Umotvori so deloma zapuščina pokojnikova, deloma od novejših umetnikov.

V Pulju se nahaja občinski muzej za starine in novce v notranjih prostorih Avgustovega svetišča, kjer hranijo manjše fragmente rimske in bizantinske arhitekture, odlomke kipov, nadgrobne spomenike z vzbočenimi podobami, spominske, votivne in nadgrobne napisne kamene itd. Večji kameni z napisi in reljevnimi podobami se nahajajo na dvorišču svetišča, ki je z železjem ograjeno. Vsi ti spomeniki so bili najdeni ali v Pulju samem, ali pa v bližnji okolici, zlasti na ravnini med Puljem in Alturo, kjer je našel prof. R. Weisshäupl temelje krščanske cerkve iz prvih stoletij srednjega veka.

Dobrodelni zavodi, društva in časniki.

V Trstu imajo velikansko splošno bolnišnico združeno s siromašnico („istituto dei poveri“) v predmestju Kadinu, ustanovljeno s početkom l. 1819, a dozidano 1841 s 700.000 gld. stroškov. Bolnišnica ima 1240 postelj*) ter je iskalo v njej zdravja l. 1893: 11.360 bolnikov (6601 moški in 4759 žensk). Od teh so ozdravili 5918 oseb, zboljšanih so odpustili 2712, neozdravljivih 504, umrlo jih je 1202, a koncem leta jih je ostalo še 1024 v

*) Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1893, Statistische Central-Commission Wien, 1896.

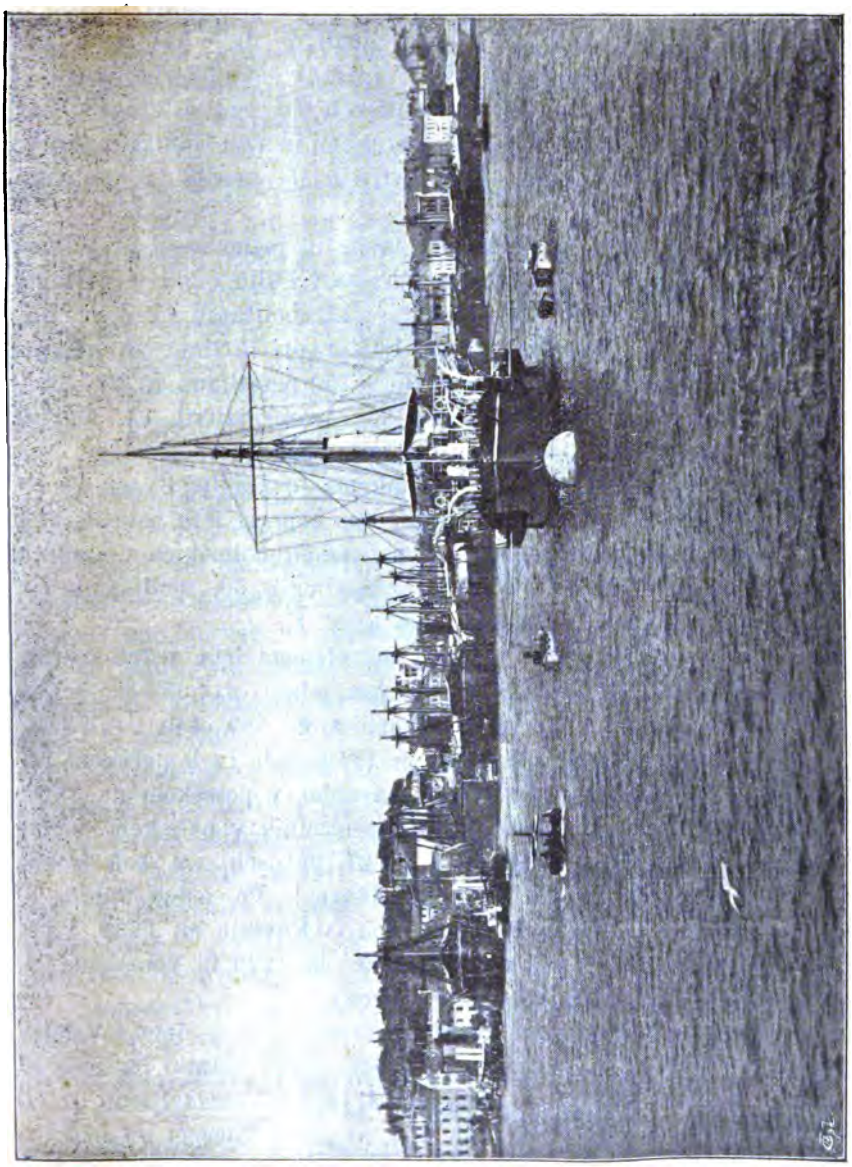

Bojna luka v Pulju.

bolnišnici. Poleg splošne bolnišnice so bile v Trstu še tri zasebne, t. j. pomorska bolnišnica s 150 posteljami in 176 bolniki (ozdravljenih 81, zboljšanih 92 in neozdravljeni 3); dalje židovska bolnišnica s 25 posteljami in 58 bolniki (ozdravljenih 33, zboljšanih 7, neozdravljivih 9 umrlo jih je 5 in koncem leta ostalo 5); ter slednjič otroška bolnišnica s 50 posteljami in 659 bolniki (ozdravljenih 515, zboljšanih 56, neozdravljivih 35, umrlih 12, koncem leta ostalih 41).

Istra je imela leta 1893 tri javne in jedno zasebno bolnišnico. Največja je bila mestna bolnišnica v Pulju z 200 posteljami in 1926 bolniki (1445 ozdravljenih, 223 zboljšanih, 122 umrlih, 136 koncem leta ostalih). V Sv. Pelaju pri Rovinju se nahaja pomorska bolnišnica Marije Terezije s 150 posteljami in 377 bolniki (ozdravljenih 145 zboljšanih 50 neozdravljivih 13, umrlih 22, koncem leta ostalih 147). V Kopru imajo bolnišnico sv. Nazarija s 50 posteljami in 202 bolnikoma (ozdravljenih 94, zboljšanih 31, neozdravljivih 26, umrlih 30, koncem leta ostalih 21). Karpanski premogarji imajo svojo zasebno bolnišnico v Labinu s 14 posteljami in 81 bolniki (ozdravljenih 59, zboljšanih 17, neozdravlji 3, umrl 1, koncem leta ostal 1).

V Trstu z okolico je prišel omenjenega leta jeden doktor zdravilstva na 1426 oseb, jeden ranocelnik na 25.912, jeden zdravnik sploh na 1352 in jedna babica na 589 oseb. — V Istri je bival jeden doktor zdravnik na 4612 oseb (v koperskem poglavarstvu na 7472, v pazinskem na 6950, v poreškem na 3506, v mestu Rovinju na 1380); jeden ranocelnik v puljskem poglavarstvu na 50.372 in v vološkem na 21.729 oseb, a v vseh drugih poglavarstvih ni bilo niti jednega vidarja! Po jedna babica je bivala v Istri poprečno na 1338 oseb (v Rovinju na 1932, v poreškem okraju na 1534, a v puljskem na 1229 in vološkem poglavarstvu na vsakih 1176 prebivalcev).

Deželna norišnica v Trstu blizu sv. Justa je imela v letih 1891 do 1893 110 — 115 postelj s 120 — 122 bolniki, katere so redno zdravili. Od teh so izpustili (l. 1893) 7 ozdravljenih, 5 neozdravljenih, 5 jih je umrlo, a 104 so ostali koncem leta v kuri. Besnih je bilo 23, zmešanih 22, norih 40, topih 23, otrpneli 3 in božjastnih 10. Od vseh teh je bilo 74 samcev, 35 oženjenih in 12 udovcev; 115 katoličanov, 1 pravoslaven in 5 židov. Domovinsko

pravico v avstrijskih deželah jih je imelo 119 (med temi 1 Korošec), 1 je bil iz Italije in 1 iz neznane države. Vsi slaboumni pa niso bili spravljeni po javnih zavodih, nego v Trstu z okolico je bilo 182, v Istri pa 238 takih revežev zunaj zavodov.

Javna porodišnica v Trstu je prehranjevala 324 mater in 265 otrôk; od prvih je umrlo 8, od drugih 28. Novorojencev je bilo 294, a na vsakih tisoč porodov so bili dvojčki v 34 slučajih.

V Trstu je bil leta 1893 privaten zavod za stavljenje kôz, kjer so vcepili limfo v 2100 slučajih in sicer v 1896 z dobrim uspehom. Cepljenje so ponavljali 985krat, 320krat z dobrim uspehom. Javno so stavili koze na 37 krajih 4494. osebam (z dobrim uspehom v 4038 slučajih). V Istri so cepili na 210 mestih 9276 osebam in sicer 6932krat z dobrim uspehom, 151krat brez uspeha, a 2193krat se ni pregledovalo.

Od države je bilo nameščenih v Trstu 7 doktorjev vsega zdravilstva, od občine 38, od zadrug in zasebnikov 34, nenastavljenih 30, torej vkupno 109. Ranocelnikov je bilo 22, živinozdravnikov 14, lekarničarjev 21 z 18 pomočniki. V Istri je bilo od države nameščenih doktorjev-zdravnikov kot predstojnikov zdravstvene uprave: 6; od dežele, okrajev in občin nastavljenih: 32, od zadrug in zasebnikov plačanih: 11, nenastavljenih: 18, vkupno 67. Ranocelniki so bili 3, živinozdravniki 4, lekarničarjev 34 s 15 pomočniki.

V Istri so se nahajala zdravilišča v naslednjih krajih: v Piranu (Porto Rose), obeh Lošinjih, Sv. Štefanu pri Oprtlju in v Opatiji. Vseh zdravljencev je bilo 4127 (največ v Opatiji: 3394) t. j. 575 oseb več nego l. 1892 (v Opatiji sami 488 več). Nastavljeni zdravniki so bili: po jeden v Piranu in Opatiji, a nenastavljenih 8 v Opatiji, 2 v obeh Lošinjih in 1 v Sv. Štefanu. Leta 1896 so ustanovili tudi v Opatiji kopališče za bolne otroke.

Bebcev (kretinov) je bilo l. 1893 po vsej Istri 130 (61·5 % moških in 38·5 % ženskih); od teh so lahko porabili polovico za domača dela, a druga polovica je bila neporabljivih. — Gluhonemih je bilo zunaj zavodov v Trstu z okolico 41, v Istri 3·0. Zavzetno je, da je bilo med avstrijskimi deželami najmanj gluhonemih ravno v Trstu (le 26 na 100.000 prebivalcev), a v Istri le malo manj, kakor je znašalo poprečno število (99 na 100.000 prebivalcev). — Slepih zunaj zavodov je bilo v Trstu z okolico

42, a v Istri 202 (največ v koperskem poglavarstvu: 47, a najmanj [zunaj Rovinja] v poreškem: 18).

Gledé splošnih zdravstvenih razmer v Istri je še omeniti, da je začelo c. in kr. državno vojno ministerstvo že l. 1893 preiskavati hidrografične razmere v okolici puljski in vrtati „arteške studence", da bi pribavilo mestu boljše pitne vode. Ta dela in opazovanje nadanje vode nadzoroval je dunajski geolog Stache. Z ozirom na veliko važnost teh preiskavanj, ki morajo dobiti velik vpliv tudi na okolico puljsko, dovolilo je l. 1893 c. kr. poljedelsko ministerstvo iz svojih sredstev 4500 gld. za vodovodne namene*). Toda vsa vrtanja in preiskavanja niso imela nobenega uspeha, dokler ni nek kmet pokazal mesta, kjer se dobiva obilo zdrave in pitne vode. To mesto se nahaja 1·5 *km* od železniške postaje in sicer pri prvi stražnici na levi strani proge, v nekem dolu za civilno bolnišnico. Živa voda teče skozi neko jamo, kakoršne so na Krasu, in je popolnoma čista. Vodovod so dogotovili koncem l. 1896, (ko je razsajal hud legar v Pulju), a prometu so ga izročili početkom l. 1897.

Za zdravstveni red na morju in v lukah skrbi pomorska oblast, ona nadzira lazarete, kjer je predpisana stroga kvarantena, da se ne zatrosi kolera iz vzhodnih krajev. Sumnjive ladje ostajajo v „opazovalni reservi," drugim nalagajo večdnevno kontumaco, desinfektujejo ljudi in blago, ali pa pošiljajo prve za krajši ali daljši obrok v bližnji lazaret. Vsa zdravstvena policija je uravnana po rezultatih najnovejših znanstvenih preiskav.

K dobrodelnim zavodom prištevamo poleg bolnišnic in zdravilišč tudi hranilnice, posojilnice in zavarovalnice. V Trstu je velika občinska hranilnica, združena z zastavljalnico „Cassa di Risparmio Triestina", ustanovljena l. 1842, ki obrestuje vloge po 3%, a daje posojila po $3^1/_2$% do $5^1/_2$%. Početkom l. 1894 je imela 13.234 knjižic v prometu, a koncem leta 14.096. Reservni fond je znašal 1,078.503 gld. V Pulju posluje občinska hranilnica od l. 1893, ki obrestuje vloge od 3% do 4%, a daje posojila po 6% — $6^3/_4$%. Hranilnih knjižic je imela v prometu početkom l. 1894: 472, a koncem leta 920. Reservni fond je znašal 5444 gld.**)

*) Bericht des k. k. Ackerbauministeriums 1887—1893, str. 36.

**) Statistik der Sparcassen für das Jahr 1894, Statistische Central-Commission, Wien 1897.

V Trstu je tudi slovenska posojilnica in hranilnica z omejenim poroštvom," ki šteje okoli 800 zadrugarjev. Najstarejša hrvaška hranilnica („štedionica") je v Kopru, potem v Pulju, s filijalko v Pazinu, in najmlajša v Podgradu. Vseh zavarovalnic za življenje in proti raznim elementarnim nezgodam z zastopstvi tujih zavodov je v Trstu do 40. Izmed prvih so najimenitnejše „Assicurazioni Generali," „Riunione Adriatica" pa splošna zavarovalnica zoper nezgode delavcev. „Javno dobrotvorno društvo" v Trstu pomaga brezposelnim ljudem, ki bi radi kaj delali. Za vzgojo zapuščene mladine se nahaja v Trstu „Sala di lavoro per fanciulli abbandonatti," kjer občina vzdržuje vsako leto okoli 90 gojencev. Jednak zavod v Kopru se imenuje „Pio instituto Grisoni". — Za prvo vzgojo one mladeži, ki se hoče posvetiti duhovnemu stanu, skrbi deško semenišče v Trstu, katero se je ustanovilo po neumornem prizadevanju blagega biskupa Dobrile. Ta zavod preskrbljuje s hrano in stanovanjem siromašne gimnazijske učence vseh razredov. Koncem l. 1895 je štel 36 gojencev in sicer večinoma iz tržaške okolice, pa tudi iz drugih krajev hrvaške Istre. Sicer se pa pri vsprejemu nič ne ozirajo na domovino prošilčevo.

Ostra kaznilnica za moške hudodelce se nahaja v Kopru, ki je sezidana na krasnem položaju, odkoder je najlepši razgled na morje. L. 1892*) je bilo v njej zaprtih 679 hudodelnikov, t. j. 173 nad srednjo dnevno normalo. Izmed teh je bilo 34·2% v mestih rojenih, 63% na deželi in 2·8% v inozemstvu. Po narodnosti je bilo med njimi 69·1% Jugoslovanov, 30·4% Italijanov in 0·5% Nemcev. Po veri pa je bilo 84% rimokatolikov in 16% pravoslavnih. Nikakoršne šolske vzgoje ni uživalo 70·7%, čitati in pisati jih je znalo 29·3%. Obsojenih je bilo 56·4% proti varnosti imetja, 29·8% proti varnosti telesa in življenja, 6·6% proti državi, 6·1% proti nravnosti in 1·1% zaradi drugih hudodelstev. Izmed teh je bilo 48·6% žepoprej kaznovanih zaradi hudodelstev ali prestopkov, 31·5% samo zaradi prestopkov in 19·9% jih še ni bilo nikoli kaznovanih. Kaznjencev, ki so bili drugič kaznovani, imelo je 20—30 let: 40·3%, 30—40 let 26·9%, 40—50 let, 14·9%, 16—20 let 8·9%, 50—60 let 7·5% in čez 60 let 1·5%. Potem, ko so vso kazen prestali, bilo je izpuščenih 79·6%, pomiloščenih 5·9%, v druge kaznilnice prestavljenih 1·1%, a umrlo

*) Verhältnisse der österr. Strafanstalten und Gerichtsgefängnisse, 1895.

jih je 13·4 %. V poboljševalnem zavodu se je obnašalo 86·2 % dobro, 10·7 % srednje in 3·1 % slabo, a prihranil si je vsakdo izmed njih povprečno 23·74 gld., (v Gradišču: 66·97 gld.!) Podučevali so izmed vseh kaznjencev 31·8 % v najpotrebnejšem znanju in vsi ti so prav dobro uspevali. Večina kaznjencev (67·5 %) je delala za potrebo zavoda in nekaj malo po zunanjih naročilih 31·5 %). Skupno so zaslužili vsi kaznjenci 18.546·95 gld., od katerih je dobila država 22·58 gld., posamezen kaznjenec 14·29 gld., a prihranil si je 6·74 gld.

Stroški za kopersko kaznilnico so znašali 140.053 gld. in sicer 10.803 gld. za zdravnike, uradnike, učitelje in duhovnike, 36.350 gld. za civilne stražarje, 2631 gld. za zunanje straženje vojakov, 4105 gld. za hišne potrebe, 1940 gld. za kaznilnično opravo, 1262 gld. za razsvitljavo, 42.273 gld. za hrano kaznjencev, 27.239 gld. za nabavo surovin, 16.887 gld. za nabavo oble kein perila, 5378 gld. nagrad za delo zunaj službe, 985 gld. raznih stroškov itd. — Rednih dohodkov je bilo: 55.198 gld. za izdelane predmete, 93.169 gld. državnih prispevkov in 864 gld. raznih dohodkov.

Pri okrožnem sodišču v Trstu je bilo nastavljenih: 1 uradnik in 15 paznikov, a v Rovinju 1 uradnik in 5 paznikov. Pri vsakem okrajnem sodišču v Istri služil je po jeden paznik. V preiskovalnih zaporih tržaškega okrožnega sodišča (brez goriškega dela) je bilo koncem l. 1892: 48 možkih in 10 ženskih (največ pri za mesto delegovani sodniji v Trstu: 19 + 9 in v Kopru 19). Koncem istega leta je bilo v preiskovalnih zaporih rovinjskega okrožnega sodišča 19 moških in 4 ženske.

Z ječo kaznovanih je bilo v Trstu 449 (čez 10 let jeden; od 5—10 let: 6; od 3—5: 9; od 1—3: 87; od 6—12 mesecev: 64; od 1—6 mesecev: 250; do 1 meseca: 32); a z zaporom 85 (od 3—6 mesecev: 5, od 1—3 mesecev: 31, od 8 dnij do 1 meseca: 33, do 8 dnij: 16). Istodobno niso kaznovali v Rovinju z ječo nobenega obtoženca, a z zaporom je bilo kaznovanih 4062, in sicer od 3—6 mesecev: 27, od 1—3 mesecev: 131, od 8 dnij do 1 meseca: 1366, do 8 dni: 8470). Za ljudi, ki so bili l. 1892 v ječah ali zaporih, izdala je država pri upravi deželnega sodišča v Trstu: 55.783 gld., a pri okrožnemu sodišču v Rovinju: 24.164 gld.

Najstarejše slovansko društvo v Trstu je „Slovanska Čitalnica," ustanovljena že l. 1848, ki šteje sedaj okoli 150 članov. Njej se je bila pridružila l. 1868 „Rojanska čitalnica" (ponehala l. 1875) in še več drugih po tržaški okolici, ki so pa le malo časa delovale. Najvažnejše sedaj delujoče društvo za Trst in Primorje je politično društvo „Edinost" (okoli 300 članov) z jednakoimenovim glasilom. Poleg njega se krepko razvija „ Tržaški Sokol" (350 članov) s kolesarskim klubom „Sokol" (30) in tamburaškim zborom. Umetno petje gojita „Slovansko pevsko društvo" (80) in pevsko društvo „Kolo". Šolstvo podpirata ženska in moška podružnica družbe sv. Cirila in Metoda (100). Najštevilnejša so delavska društva: „Delavsko bralno in podporno društvo" (1800 članov); „Tržaško delavsko bralno in podporno društvo" (100); „Obče delavsko izobraževalno, prava varujoče in podporno društvo za Trst in Primorje" na socijalni podlagi (70). Kmetijska in vrtnarska družba za Trst in okolico šteje do 250 članov. Mnogo je tudi italijanskih delavskih društev, med drugimi tudi za „javno dobrotvornost", ki preskrbljuje brezposelne ljudi.

V tržaški okolici je vse polno društev, zlasti pevskih. V Rojanu deluje pevsko društvo „Zarja" (70), potem „Konsumno društvo" (60) in ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda z otroškim vrtom. Na Greti je konsumno društvo; v Barkovljah pevsko društvo „Adrija" (76); „Obrtnijsko društvo" (82) z lastnim narodnim domom (odprtim l. 1897) in pogrebno društvo „Arimatej" (60). — Pri Sv. Ivanu je pevsko društvo „Zora" (39) s tamburaškim zborom; Bralno društvo (54), konsumno društvo (49) in pogrebno društvo (87). V Lonjeru se nahajata „Pevsko in bralno društvo" (40) ter pogrebno društvo (29); v Rocolu pogrebno društvo. Pri Sv. Mariji Magdaleni spodnji je pevsko društvo „Slava" (64) s tamburaškim zborom; v Škednju pevsko društvo „Velesila" (72), „Čitalnica" (60) in gospodarsko društvo (140). Na Opčinah imamo „Pevsko in bralno društvo" (70) ter pogrebno društvo „Sv. Jeronim" (67). Na Proseku je pevsko društvo „Hajdrih" (80), kmetijska in vrtnarska podružnica (90) in pogrebno društvo (72). Na Kontovelju nahajamo pevsko društvo „Danica" (50), a v Sv. Križu pevsko društvo „Skala" (69) ter kmetijsko in vrtnarsko podružnico.

V Istri je najstarejše društvo „Bratovština hrvatskih ljudi v Istri" (sedež v Kastvu), ki ima namen razširjati omiko med

prostim ljudstvom. V podporo hrvaškemu šolstvu osnovala se je v novejšem času družba sv. Cirila in Metoda za Istro na Voloskem. Čitalnice se nahajajo v Dolini, Dekanih, Kopru, Buzetu, Kastvu, Mihotičih, na Voloskem („Bratimstvo"), v Opatiji („Zora"), Podgradu, Lovranu, Beršecu, Lindaru, Paznu, Gračišču, pri Sv. Petru v šumi, v Buzetu, Pulju (ustanov. l. 1879), Medulinu, Premanturi, Baški, Vrbniku, Dobrinju, Omišlju, Krku, Malinski (Dubašnici), Punatu, Lošinju (malem) in Nerezinah.

V Pulju so osnovali „Vinarsko zadrugo", ki ima namen razširjati isterska vina po drugih avstrijskih pokrajinah in pridobivati jim vedno več odjemnikov. Zato ustanavlja po raznih krajih svoje podružnice, n. pr. v Ljubljani. — V Pulju se nahaja dalje nemški „Marine-Casino-Verein" (ustanovljen l. 1868) in italijanski „Gabinetto di lettura" (od l. 1876 dalje). V Paznu je hrvatsko učiteljsko društvo „Prosvjeta", v Kastvu „Narodni dom" in v Opatiji „Hrvatski dom". V Punatu je društvo „Rodoljub" za podpiranje dijakov.

V revolucijskem letu 1848 so osnovali v Trstu nekateri slovanski rodoljubi „Slavjansko društvo" ter so izdavali svoj list „Jadranska Zarja", ki je pa kmalu nehal izhajati. Društvo se je pa vendar ohranilo do današnjega dné pod imenom „Slavjanska čitalnica". Navdušeni rodoljubi so ustanovili pozneje (l. 1868) še mnogo „čitalnic" po tržaški okolici, da bi vzbudili med ljudstvom narodno zavest. A kmalu so zaspale jedna za drugo, bodisi ker starejši kmetje niso znali čitati in torej niso mogli zahajati v čitalnice; bodisi ker so okoličani večinoma praktični delavci, boreči se za vsakdanji kruh, in torej niso marali tratiti zlatega časa za tako idejalno stvar, kakor je narodnost.

Potem ko je bila prenehala izhajati „Jadranska Zarja", niso imeli tržaški Slovenci več svojega lista do l. 1866, ko je začel izhajati „Ilirski Primorjan" ali „Primorec", kakor so ga bili prekrstili leto pozneje. Ko so bili zaspali Godinovi listi, prisijala je l. 1870 zopet „Jadranska zarja", a svetila je le dve leti. Potem še le (l. 1876) je vstala krepka „Edinost", katera se vedno čvrsto drži svojega spodbujalnega načela v „jedinosti je moč!" (uredniki: Ant. Trobic, Ant. Dolinar, Avg. Bremic, Milanić, Lovro Žvab, Viktor Dolenc in Makso Cotič). „Brivca" (šaljivi list) je ustanovil l. 1891 sedanji urednik Miha Kamuščič. Za Istrane, ki

govoré hrvatski jezik, izhaja političen in podučen list „Naša Sloga“ (od l. 1870) po dvakrat na mesec (urednik mu je vrli deželni poslanec isterski Mate pop Mandić).

Najstarejši italijanski list v Trstu je vladni organ „Osservatore Triestino“, ki izhaja že nad 100 et in prinaša včasih tudi slovenske in hrvatske razglase. Tudi „Triester Zeitung“ in „Triester Tagblatt“ sta vladna lista. Kot strankarski vplivni list je izhajal dolgo let „Cittadino“, a poleg tega, njega tekmovalec „Independente“, ki ga je pa preživel. Vlada si je pomagala nekoliko časa s poloficijozno „Adrijo“, kateri je sledil „Mattino“. Ljudstvo pa čita najrajše „Piccolo“, ki izhaja vsako jutro in vsak večer.

Za gledališčne predstave in razne zabave skrbé v Trstu poleg že omenjenega občinskega gledališča še „Teatro Mauroner“ (sezidan l. 1827) in „Teatro Armonia“ (sezidan l. 1857). Ko je prvo pogorelo, sezidali so l. 1879 na onem prostoru novo gledališče „Teatro Fenice“, v katerem so imeli tržaški Slovenci 31. januvarija 1880 prvikrat svojo večjo veselico z gledališko predstavo. Ker so pa Lahoni zabavljali in posestniku gledališča pretili, ako se predrzne še kedaj Slovencem prepustiti svoje prostore, začeli so ti prirejati svoje sijajnejše veselice v novem in največjem tržaškem gledališču „Politeama Rossetti“, ki je bilo dogotovljeno in odprto l. 1878. Sicer pa imajo tržaški Slovenci svoj oder tudi v Čitalnici za manjše predstave.

Narodna prosveta.

Kakor drugod, prejeli so tudi tržaški in isterski Slovani svojo prvo omiko od krščanstva, ki se je posluževalo domačega jezika, da je prostemu ljudstvu sv. vero oznanjalo, in tudi pri cerkvenih obredih so rabili med Slovenci in Hrvati le narodni jezik. Stara pripovedka Istranov trdi, da je Bog sam pokazal sv. Cirilu znake za tako obilne glasove, kakor jih ima le slovanski jezik. Izvestno je, da se je glagolica razširila med isterske Slovane že ob času sv. Cirila in Metoda, ali pa kmalu po njih smrti. Papež Ivan VIII. je dovolil l. 880, da se smejo Istrani in Dalmatinci posluževati slovanske liturgije, da bi jih s tem bolj pritegnil k Rimu in odtujil Bizancu. In ravno Istrani so se naj-

tesneje oklenili glagolske službe božje ter jo zvesto čuvali stoletja in stoletja. — O cirilici nahajamo v Istri le malo sledov.

Vsi slovanski Istrani posluževali so se v srednjem veku skoro izključno le glagolice in sicer ne le v cerkvi, nego tudi pri vseh javnih pismih in napisih. Zlasti pa so gojili glagolico prebivalci kvarnerskih otokov in na teh otokih so se nam ohranili najstarejši glagolski spomeniki. Z otoka Krka smo dobili najstarejši glagolski kodeks, t. j. „Glagolita Clozianus". Ta cerkvena knjiga je bila napisana v drugi polovici X. ali v prvi polovici XI. stoletja. Knezi Frankopani (Frangipani), gospodarji Krka ter bližnjega Vinodola in Modruša, uvrstili so jo v svojo zakladnico in s tem oteli propasti. (Drugi mislijo, da so jo hranili menihi samostana Košljuna pri Krku). Frankopani so dali kodeks vezati v bogate platnice, ki so bile z zlatom in srebrom okrašene. Ko je pa zadnji te rodovine, Ivan Frankopan, v Benetkah umrl, oropali so kodeks dragocenih obložkov in prodali jeden del glagolskega rokopisa duhovniku krške škofije, Luki de Rainaldis, ki je bil izvoljen l. 1501 za škofa tržaškega. Od tega rokopisa daroval je omenjeni škof dva sešitka vitezu Markvardu iz Brizaha, ki je bil poslanec nadvojvode Sigismunda, (pokneženega grofa tirolskega). Markvard je imel posestvo Marija Kamen pri Kufštajnu na Tirolskem, katero je podedoval najpoprej (l. 1509) grof Schnurff, po tem pa grof Paris Cloz v Tridentu.

Naš slavni rojak in svetovno znani slavist Jarnej Kopitar je našel ta rokopis v Clozovi zbirki in ga objavil l. 1836 na Dunaju s cirilskimi črkami pod naslovom „Glagolita Clozianus." Kodeks je obsegal samo dvanajst pergamentnih listov, na katerih so bili prestavljeni štirje cerkveni govori grških očakov, in sicer dva govora sv. Kristozoma ter po jeden govor sv. Atanazija in sv. Epifanija. Mali odlomek istega kodeksa našli so pozneje v zapuščini prof. Rescha v Inšpruku in ta odlomek je priobčil l. 1860 Kopitarjev naslednik, naš preslavni rojak Franc Miklosič, in sicer tudi s cirilskimi črkami. Nihče pa ne ve povedati, kako in kam da se je poizgubil večji del tega glagolskega kodeksa, ki je tako važen za slovstveno zgodovino Istre.

Na otoku Krku pa so našli še mnogo drugih glagolskih spomenikov, zlasti pri cerkvi v Vrbeniku. Tu se je ohranilo še šest glagolskih rokopisov, namreč dva misala in štirje brevjarji.

Misala sta bila napisana l. 1456 in 1463 ter sta oba bogato okrašena z lepimi inicjalami, zlasti oni iz l. 1463. Brevjarji so pisani v XIV. stoletju, a poleg njih hrani vrbeniška cerkev še odlomek brevjarja, ki se pripisuje XII. stoletju. Iz istega stoletja so baje tudi odlomki cerkvenega spisa, katerega hrani kanonik Petris v Krku. Tudi Omišalj (iz l. 1387) in Dobrinj (od 1435 — 1450) sta imela glagolske misale, katere so pa prenesli v Rim v zavod „de propaganda fide". Na Krku (v Baški) se nahaja tudi najstarejši glagolski napis iz XI. stoletja, ki spominja še kralja Zvonimira.

Nič manj redki niso bili glagolski rokopisi cerkvene vsebine tudi po pravi Istri, le škoda, da so se nam večinoma poizgubili. Ohranil pa se nam je „Saltir", t. j. razlaganje psalterija, od popa Petra Frašića iz Lindara iz l. 1463, ki se nahaja sedaj v dvorni knjižnici na Dunaju. Spisal ga je „Matiji Kubedskomu plovanu, v to vrime poštenomu mužu i razumnomu, ki plati i darova kakor dobar muž i pošten". Nek palatinski vitez („palače vitez") ogerskega kralja Ljudevita, po imenu „knez Novak", napisal je l. 1368 glagolski misal, katerega so naročili l. 1405, za cerkev sv. Jelene in sv. Petra v Nugli pri Kopru.

Zdi se, da se je glagolska pisava razširila po Istri od juga proti severu in prišla tako v bližino samega Trsta. Pri starodavni župnijski cerkvi sv. Ivana Kr. v Predloki (blizu Kopra) stoji na zvoniku, na levi strani glavnega vhoda, sledeči glagolski napis: „1461. Va vrime poštovanoga oca i gospodina gospodina Antona Gopa, biskupa i kneza tržaškoga, i gospodina pre (prete = pop) Mihela, plovana te cerkve, i pre Pavla, nega vikarina, i konestabla (ključarja) Lukeža iz Podpeča i Tonca Bridna i pročih deželan (domačinov) stoj (iz te) fare. Mojstri Jakše i Benko iz Sučrge. Jezus vsim pomagaj. Aimin (amen)". V Zvonigradu je vzidana na evangeljski strani prezbiterja kamenita plošča izklesana od tu imenovanega Benka, ki je delal kot izveden mojster pri mnogih cerkvah v Istri. Plošča je razdeljena na dva gotiška predela z železnimi vratci. Na predelih so izklesane tri podobe in nad njimi se čita sledeči glagolski napis: „Let gospodnjih 1466. V to vrime, ko biše gospodin pre Mihel plovan i gospodin Vido (iz) Sučrge farman, stvori Benko iz Sučrge mojster".

V „novi cerkvi“ M. B. žalbijske („della Salvia“) ob glavni cesti pod Kontoveljem se nahajajo še glagolski napisi, n. pr. na steni poleg altarja: „1591 to pisah ja Andre žakan od Rovina“. (Edinost l. 1883 št. 58 in naslednje). – V Kopru so govorili oo. frančiškani še v začetku tega stoletja glagolsko mašo „ogni mattina a buon ora per commodità dei oparai della Campagna.“ Tako poroča tržaški letopisec Mainatti (Chroniche di Trieste I. 214), ki je sam na svoje oči videl brevjarje natisnjene „s popolnoma različnimi črkami od drugih.“

Tudi Benečani so spoštovali domači jezik isterskih Slovanov in niso preganjali glagolice. Tako ukazuje beneški dože Foskari 3. oktobra l. 1450 svojemu namestniku za Istro, naj spoštuje običaje, navade in pravice slovanskih prebivalcev koperskega okraja, kateri prebivalci so si izbrali svojim načelnikom in poglavarjem Luko Muzca iz Podpeči, ki je dal postaviti l. 1462 nove mejnike na občinskem pašniku podpečanskem (sedaj podpečansko-prapovskem). Temu nasproti pa je znano, da so višji duhovni pastirji pisano gledali glagolico in jo vedno skušali utesniti, kolikor le mogoče. Tako je koperski škof l. 1656 ostro prepovedal krkavškemu župniku, pre Mihelu, služiti sv. mašo v slovanskem jeziku in l. 1691 je zapovedal isti škof vsem župnikom, da morajo spisavati matične knjige v italijanskem jeziku.

Mimogredé naj omenim tukaj takoimenovani „razvod isterski“, t. j. opis mej patrijarhove in grofove Istre, ki je bil bajé l. 1325 napravljen v latinskem jeziku za oglejskega patrijarha, v nemškem za goriškega grofa, v „ilirskem“ ali „slovinskem“ jeziku za obmejne občine. Od hrvaškega spisa se je ohranil po notarju poverjen prepis*) in po njem so napravili v preteklem stoletju italijanski prevod. Toda v tem „razvodu“ se nahaja toliko zgodovinskih protislovij, da ga nekateri raziskovalci smatrajo za ponarejenega in ga torej zavračajo, drugi pa trdé, da je nastal ob drugem času (l. 1275), nego označuje omenjena letnica. Koliko filološke važnosti ima ta „razvod“ za hrvaščino v Istri, o tem jezikoslovci še niso izrekli svojega mnenja in konečne sodbe. Tudi gledé poznavanja tedanjih šeg in navad, gledé krajevnih in obiteljskih imen je namreč ta „razvod“ velike važnosti. Drug

*) Arkiv za povjestnicu jugoslav. II, 2, l. 1852.

podoben „razvod“, ki določuje meje med občinama Moščenice in Kožljak iz l. 1395, se nam je tudi še ohranil.

Ker je bila glagolica po Istri toli razširjena, umeje se pač samo po sebi, da je bilo treba skrbeti, potem ko so iznašli tiskarstvo, tudi za tiskane glagolske knjige, in to tem bolj, ker je bil papež Inocent IV. l. 1248 vnovič potrdil slovansko liturgijo. Umevno je, da je nastala prva glagolska tiskarna ravno v Benetkah, ker se je bilo tam že zgodaj tiskarstvo

Štefan Konzul, prestavljalec sv. pisma.
Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 241.

ukoreninilo in ker so tjekaj prav pogostoma zahajali izobraženejši Istrani in Dalmatinci. Jedva trideset let po iznajdbi tiskarstva odprli so prvo glagolsko tiskarno v Benetkah in v njej je bil brzkone natisnjen „Missale romanum glagoliticum“ l. 1483. Ta knjiga je s prav čednimi, jasnimi črnimi in rudečimi črkami natisnjena in jeden njen izvod hranijo še sedaj v cerkvi sv. Jožefa

v Ricmanjih na Bregu. Ta misal so potem večkrat ponatiskavali, n. pr. l. 1509 v Senju po prizadevanju tamošnjega arhidijakona in škofovega vikarja Silvestra Bedričića. Tretjo izdajo je dal napraviti frančiškan Pavel iz Modruša l. 1528 v Benetkah, četrta je izšla l. 1531 na Reki, poznejše pa 1631, 1706 in 1741 v propagandi v Rimu. Izdaja iz l. 1631 ima naslov „Missale Romanum slavonico idiomate, jussu S. D. M. Urbani octavi, editum Romae etc." Lep in dobro ohranjen izvod te izdaje našli so med zapuščino pokojnega tržaško-koperskega škofa Jurija Dobrile.

Tudi druge cerkve po Istri imajo še glagolske misale in ostale cerkvene knjige. Tako hranijo n. pr. v Kastvu dva glagolska misala iz l. 1706 in 1741, jeden dobro ohranjen, a drugi nekoliko poškodovan. Cerkev tega mesta ima tudi še tri izvode cerkvene knjige „Rituale romanum" v „ilirskem" jeziku, a z latinskimi črkami, ki so bili l. 1640 v Rimu natisnjeni. Več glagolskih cerkvenih knjig imajo tudi cerkve v Beršecu, Krkavcih in Taru (Torre) v Poreščini.

Od čistih glagolskih knjig moramo razločevati one, ki so v tako imenovanem „ščavetu" (schiavetto) natisnjene. Tako imenujejo ono starejše hrvaško narečje, ki je posneto po glagolskih misalih in ki se rabi v cerkvi za tiste molitve, ki se ljudstvu glasno pojô ali čitajo, n. pr. v Tarvižu, a v bližnjem Beramu pevajo latinski. Prvi izpisek v ščavetu je preskrbel spljetski menih Bernardin, a natisnil ga je l. 1495 beneški tiskar Damian iz Milana in sicer z gotiškimi črkami pod naslovom „Evangelia et epistola cum prephationibus et benedictionibus per anni circulum." Kolikor je do sedaj znano, ohranila sta se le dva izvoda te knjige: prvega hranijo v vseučiliščni knjižnici v Odesi, drugega pa v gimnazijski knjižnici v Zadru. Jezik v tej izdaji je posebno čist in priprost, zato spada ona med najvažnejše književne spomenike hrvaške. Drugi taki izpisi se nahajajo skoro pri vseh cerkvah po Istri, da se jih ljudstvo poslužuje pri odgovarjanju duhovniku. Zlasti cerkev Št. Lovreča v pažanatiku pri Poreču ima dobro ohranjen, z lepimi arabeskami okrašen izvod, ki je bil l. 1665 v Benetkah natisnjen. Drugi natis tega izvoda v ščavetu bil je prirejen l. 1824 na Reki in se hrani tudi v Št. Lovreču.

V Benetkah so tiskali cerkvene knjige tudi s cirilico. Prva taka knjiga je izšla l. 1493 iz tiskarne Andreja de Tho-

resanis pod naslovom „Časoslov“, t. j. neka vrsta brevjarja. Obžalovati moramo, da se nam ni nobeden izvod te knjige ohranil do današnjega dné. Z latinico pa je izšel l. 1496 navod za spoved, katerega je po latinščini prestavil frančiškan Jakob Blazilović iz Vrbnika. Od njega se je ohranilo le 36 strani male osmerke, ki so bile prilepljene na nek glagolski kodeks in katere je našel frančiškan Ivančić ter jih izročil profesorju Milčetiću na Reki.

Proti koncu XV. in v prvi polovici XVI. stoletja razširila se je bila vedno bolj glagolica med vsemi Hrvati, tudi po banovini, Dalmaciji in Bosni. Postala je torej prava duševna vez politično tako razkosanega hrvatskega naroda. Da, kranjski stanovi so bili še celo v Metliki ustanovili glagolsko šolo in slavni branitelj vojaške krajine, Nikola Jurišič, je pisal svoja pisma in poročila izključno le z glagolsko pisavo. Zlasti frančiškani in benediktinci so marljivo spisavali cerkvene knjige z glagolico. Še živahnejše življenje je nastopilo v glagolski cerkveni književnosti ob času reformacije, ko so trije imenitni Istrani: Vergerij, Konzul in Franković, vsestransko obdelovali in povzdigali glagolsko književnost po Istri in v hrvaškem Primorju.

Peter Pavel Vergerij, porojen okoli l. 1498 v Kopru od plemenitih roditeljev, je bil dvakrat papežev nuncij v Nemčiji (l. 1533 in 1535) z namenom, da bi pomiril duhove, ki so se bili razvneli vsled Lutrovih naukov. Ko se je povrnil iz Nemčije, postal je najprej modruški, potem pa koperski škof od l. 1536 do 1549. Tudi kot tak je papežu še dobro služil na državnem zboru v Wormsu. Ali kmalu se je tudi sam sprijaznil z Lutrovimi nauki in njegovi sovražniki so ga dolžili, da je sporazumljen s protestanti. Zato ga je papež odstavil od njegovega dostojanstva in užaljeni Vergerij je l. 1550 očitno prestopil k novi veri. Od slej naprej bil je do svoje smrti (l. 1565) najmarljivejši razširjevatelj in prvoborilec protestantizma. Zlasti je skrbel za izdavanje protestantskih slovenskih in hrvaških knjig, da bi tako pridobil vse Jugoslovane za protestantizem. Za svoje podjetje preskrbel si je vseh mogočih sredstev, izbral si je sposobnih sodelovalcev in nabiral potreben denar pri domačinih in nemških knezih, zlasti pri vojvodi Krištofu Virtemberškem. Pri poslednjih mu je posebno to pomagalo, da je bil poprej vpliven papežev legat na

Nemškem. Tudi tržaški, puljski in senjski škofi so bili privrženci reformacije.

Središče vsega tedanjega literarnega gibanja za Jugoslovane na Nemškem je bil znani Ivan Ungnad Soneški, ki je moral zaradi vere svojo slovensko domovino zapustiti in v Urahu naseliti se. Okoli njega se je zbralo mnogo verskih begunov iz slovenskih in hrvaških dežel, zlasti pa Štefan Konzul. Ta se je rodil l. 1531 v Buzetu, kjer je postal tudi duhoven in marljivo gojil glagolico. Za Vergerijem podal se je tudi Konzul v pregnanstvo na Nemško ter preživel tam deset let kot propovednik in učitelj, dokler ga ni sprejel vojvoda Krištof v svojo obrambo. Ungnad ga je poslal iz Uraha v Norimberk, da bi nadziral vlivanje glagolskih črk, katere so bile l. 1560 dogotovljene. Naslednjega leta dogotovili so v Urahu tudi cirilske črke pod nadzorstvom Konzula in Dalmatina. Konzul, ki je bil že pred letom 1559 prevel katekizem in prvi del novega sv. pisma, dal je leta 1560 natisniti v Norimberku glagolsko azbuko z očenašem, z jednim poglavjem iz sv. pisma, s 47. psalmom in „Probami glagolskega pisma“, katere so poslali na ogled veščakom na Dunaj, v Ljubljano in druge večje kraje. Po ukazu Ungnadovem preselila se je tiskarna l. 1561 v Tubingo, kjer je izdal Konzul štiri knjige. Prvo hrvatsko knjigo poslal je kralju Maksimiljanu, ki se je pohvalno izrazil o tem podjetju in tudi obljubil svojo pomoč (400 gld.). Leta 1562 dovršila sta Konzul in Dalmatin osem knjig, šest glagolskih in dve cirilski. Med temi je najvažnejši hrvaški prevod prvega dela novega testamenta, ki se je razširil v 2000 izvodih. Leta 1563 je izšel drugi del novega testamenta v glagolici, ter cel novi testament v cirilici. Tudi leta 1564 izdala sta Konzul in Dalmatin še več glagolskih in cirilskih knjig v Tubingi, a po Ungnadovi smrti sta se preselila v Rezno, kjer sta izdala svoje zadnje delo z latinico: „Parvi dio posztille Evangelijov po A. Dalmatinu i Sztipanu Istrianinu sztolmacheni“. Med tem je bil prišel Konzul l. 1562 čez Beljak in Ljubljano v svojo domovino, kjer si je nabral mnogo pomagačev za prevajanje. Na to se je povrnil v Nemčijo, kjer je umrl krog l. 1580. Njegov hrvaški prevod sv. pisma je ostal v rokopisu, ki pa se je s časom popolnoma poizgubil.

Ker nista mogla Konzul in Dalmatin sama vseh prestav oskrbeti, izbrala sta si še drugih sposobnih sodelovalcev, med

katerimi je bil najimenitnejši Mato Vlačić Franković („Flaccius Illyricus"), ki je prišel l. 1540 iz Labina na Virtemberško.*) Toda Franković se je pečal bolj s poučevanjem, kakor s prevajanjem in tako sta morala Konzul in Dalmatin skoro vse le sama opravljati. Tudi drugi sotrudniki, n. pr. Matija Garbić iz Labina, učitelj grščine na vseučilišču tubinškem, Jurij Jurišić iz Kastva i. dr. so le malo storili na literarnem polju. Nek Mate Fabijanić iz Pazna je bil Konzulu obečal, da bode doma prevajal, ali posebnih uspehov ni mogel pokazati. Zato ni imelo Konzulovo in Dalmatinovo prizadevanje mnogo uspeha med Jugoslovani. Po Ungnadovi smrti so potovale glagolske in cirilske črke najprej v Ljubljano, potem v Gradec, od tod na Reko in zadnjič (l. 1621) v Rim v propagando.

Skoro po vseh isterskih župnijah so duhovniki glagolili še v XVI. in XVII. stoletju. Frančiškani v Vižinadi, Novem gradu in Kopru so vsi čitali sv. mašo iz glagolskih misalov. V poreški škofiji je bilo še v XVIII. stoletju devetnajst glagolskih župnij in cerkveni zbor v Poreču je l. 1733 določil sedem izpraševalnih poverjenikov za glagolski jezik. Leta 1762 je prosil momjanski župan Burin novogradskega škofa, naj prepove župniku Brajkoviću ob nedeljah latinsko mašo peti, in leta 1783 je priporočil novogradski škof Dominik Stratiko vsem menihom marljivo negovanje glagolice.

Oglejski cerkveni zbor je dovolil l. 1595, da se sme rabiti po Istri poleg latinskega tudi slovanski obredovnik (ritual). Leta 1623 poroča koperski škof Jeronim Rusca papeževemu nunciju v Benetkah, da na deželi zunaj mesta biva slovanski narod s slovanskimi duhovniki, ki v domačem jeziku sv. mašo beró, kar se trpi, da se ustreže „divjaštvu" takih ljudi, ki bi drugače ne vzdrževali duhovnikov, a so vendar dobri in pošteni krščani. („Nei villagi habitati da Schiavi, vi sono alcuni sacerdoti di quella nazione et lingua, che recitano gli divini offici et la santa messa nell' idioma schiavo, secondo la traduzione di S. Girolamo, et si tollera cosi per soddisfare alla barbarie di tali populi, che non alimenterebbero altrimenti essi sacerdoti; se ne vede assai buon effetto.") — Vkljub temu prepove (l. 1656) koperski škof Bonifacij krkavskemu župniku Mihi Vovku, da ne sme maševati

*) Kukuljević, Glasoviti Hrvati, str. 100.

v slovanskem jeziku. Ali že njegov naslednik škof Zeno poroča (l. 1660), da se v samem koperskem mestu pri frančiškanih tretjega reda opravlja vsa služba božja v slovanskem jeziku. Vse to pa je imelo bolj notranji, zasebni pomen, kajti l. 1691 je zaukazal koperski ordinarijat, da se imajo vse župnijske knjige voditi v italijanskem jeziku. To je sicer pospeševalo uradno občevanje mrzlih birokratov, ali ljudstvu ni moglo nikakor izruvati prirojene ljubezni in spoštovanja do njegovega častitljevega in po tolikih papeških pismih (Hadrijan II. l. 868; Ivan VIII. l. 880; Inocent IV. l. 1243—1254; Urban VIII. l. 1623—1664; in Benedikt XIV.) potrjenega domačega jezika. Še l. 1785 je dal koperski škof Avguštin Brutti natisniti slovensk katekizem „Dottrina cristiana". Sedaj „glagolje" še po vsi Liburniji in po vseh Kvarnerskih otokih.

Glagolice se niso posluževali le v cerkvi in nabožnih spisih, nego zlasti tudi v pravnih listinah. Tako se nam je ohranil iz l. 1388 „Statut otoka Krka", t. j. pravilnik in kazenski zakonik, ki je le s peščico italijanskih izrazov pomešan in zelo važen za tedanje pravne nazore otočanov. Mesto Kastav je imelo že leta 1400 svoj lastni pravilnik, ki je bil s početka sigurno z glagolico pisan in se hrani sedaj v muzejskem arhivu v Zagrebu. Boljunci imajo svoj glagolski pravilnik od l. 1451 do 1622, ki sicer ni posebne zgodovinske vrednosti, ali zelo važen gledé jezikovnih oblik (nahaja se tudi v muzeju v Zagrebu). „Zakon kapitula Kastve" iz leta 1473 se je ohranil v prepisu iz leta 1678 in se hrani v župni cerkvi v Kastvu. V Rakalju hranijo glagolsko oporoko tamošnjega župnika iz l. 1551 in v Barbani hranijo dve take oporoke iz XVI. stoletja. Glagolske pravne listine imajo tudi župnijski arhivi v Dolini in Lovrani, potem zasebniki, kakor n. pr. v Kraju pri Moščenicah in v Veprincu. Cerkvene matice so vodili z glagolsko pisavo v Dolini (do l. 1619), v Kastvu (do 1654), v Krkavcih (do 1706), v Lošinju (do 1732), v Vrbeniku (do 1807) in v Taru. Glagolski urbarji se nahajajo: v Sv. Antonu (iz l. 1548), Sv. Roku (1603), Boljuncu (1576 in 1604), v Sv. Mariji (1605) in v Sacerbu (od 1583 do 1680).

S koncem XVIII. stoletja ponehujejo glagolske matice in pravne listine vedno bolj, ker so začeli župniki in javni notarji posluževati se latinskega jezika v svojih zapisnikih, mesto poprej

sploh navadne hrvaščine. Tako je propala tudi glagolica v Istri po skoro tisočletnem obstanku in zunaj cerkve živi sedaj le še v napisih na imenitnih zgradbah. Zadnji, ki je še pisal liturgične

Jakob Volčič, slovenski pisatelj.

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezek „Das Küstenland", str. 245.

knjige z glagolico, je bil koncem preteklega stoletja frančiškan Anton Juranić iz Baške.

Predno pa so glagolico popolnoma pozabili, skušali so razni isterski pisatelji italijanski pravopis tako prikrojiti, da bi mogli

ž njim kolikor mogoče točno izražati hrvaške glase. V to vrsto spadata posebno frančiškanski provincijal Fran Glavinić iz Kanfanara („življenje svetnikov“) in isterski Plutarh Peter Stanković, ki je v treh zvezkih italijanski spisal življenje in dela imenitnih Istranov brez razločka narodnosti. Za Italijane, ki bi se hoteli slovenskega jezika naučiti, priredil je l. 1811 Tržačan Vinko Franul de Weissenthurn italijansko-slovensko slovnico. L. 1835 pa si je pridobil Gajev pravopis tudi v Istri hvaležna tla in vzbudil otrpnelo ljudstvo iz dolgotrajnega duševnega spanja. Kakor nov duh je prešinil isterske Hrvate in jih spodbudil k novemu, krepkejšemu literarnemu delovanju. Največja zasluga za to prebujenje gre Franu Volariću, rojenemu v Vrbeniku 1805, umrlemu proštu katedralne cerkve v Krku l. 1877. Spisal je čitanko za odrasle ljudi (Trst 1850), ilirsko slovnico za početne šole (Trst 1852) in prestavil delo o dobri krščanski vzgoji (Trst 1852).

Čim manj se je tiskalo v hrvaškem jeziku za Istrane, tem čvrstejše je živela in poganjala narodna pesem med isterskimi Hrvati. Ko je začela l. 1870 „Naša Sloga“ izhajati, prinašala je redno tudi narodne pesmi in uredništvo tega lista jih je izdalo l. 1879 v posebnem zvezku, ki obsega 228 pesmi različnega sodržaja. Delijo se na pripovedne ali „junačke pjesme“, na lirične ali „ženske pjesme“, napitnice, žalostinke, kolednice, mladeniške in ženitvanjske pesmi. Največ teh pesmi je bilo zapisanih na kvarnerskih otokih, zlasti v Vrbniku in Dobrinju, potem pa na polotoku, posebno v Lovrani in Promonturu. Jezik teh pesmi je zares prenapolnjen italijanizmov, tako da so morali izdajatelji poseben slovarček pridati; ali na drugi strani je pa tako priprost, neprisiljen, da si ga lahko vsak umeten pisatelj za vzgled vzame, kake izraze naj rabi in kako naj besede postavlja. Oblika je čisto navadna, mera trohajična in čeravno pesmi nimajo rim, vendar tečejo prav gladko, čisto in čvrsto. Junačke pjesme so zelo slikovite in plastične, a ženske pjesme preveja neka srčna prikupljivost. O nizkih in podlih motivih ni sledu v teh pesmih.

Največjo zaslugo za nabiranje teh pesmi si je pridobil naš rojak Jakob Volčič. Porojen 14. julija 1815 v Gorjancih pri Škofji Loki in l. 1842 v duhovnika posvečen deloval je skoz 46 let v osmih župnijah tržaško-koperske škofije.

V tem dolgem času svojega dušnega pastirovanja je imel dovolj priložnosti spoznavati ljudsko naravo, njegovo čustvo in mišljenje. Ker je imel veliko zmožnost za opazovanje in posnemanje narodnih svojstev, zato je marljivo nabiral stare spomenike glagolske pismenosti ter zapisaval narodne pregovore, reke, uganjke, vraže itd. navadno na prazne strani Bleiweisovega „Koledarčka", a ko je imel večjo zbirko skupaj, poslal jo je ali „Novicam", ali pa „Sl. Glasniku", kjer je nakopičil mnogo tega gradiva, počenši od l. 1851 pa do l. 1880. V „Novicah" l. 1851 nahajamo sledeče njegove spise: Slovenske besede, Liburnske besede, Jezikoslovne drobtinice, (posebno v isterski čakavščini in nekaj ponavljalnih glagolov na e v a t i); Slovenski rodovnik. „Koledarček" 1855 in 1856 je prinesel „Torbico narodnih pregovorov in prislovic", a „Glasnik" ima skoraj v vseh svojih letnikih od Volčiča nabrane „prislovice in besede". Dalje je opisal Volčič narodne običaje pri pozdravih in odzdravih, pri napivanjih in voščilih ob novem letu, o prihodu v cerkev, hišo itd. Najvažnejše pa so narodne pesmi, katerih je on nabral uprav ogromno število. Prve je objavil že l. 1851 pod naslovom „Pesmice narodske", med katerimi se nahaja mnogo junaških pesem, ki so podobne srbskim „moškim pesmam" (Mare i kraljevič Marko, Junak i djevojka, Kraljevič Marko i vila vodarkinja, Tožba Ivana Frankopana itd.). Poleg „ženskih pesmi" je prav mnogo o t r o š k i h (Dete pred rajskimi vrati, Otročja molitvica za lipo vreme, Deca dim zagovarjajo, Igra dekliška itd.) Posvetne pesmi prepevati se pravi „bugariti" in take pesmi se imenujejo „bugarčine". Po navadi slovenskih pisateljev iz polpreteklega časa pečal se je tudi Volčič prav rad z etimologovanjem zemljepisnih, zlasti krajevnih imen. V Matičinem letopisu je priobčil l. 1878 pesem „Kres v Istri" (str. 136.) Stalen spomenik postavil si je z zbirko onih narodnih pesmi, katero je objavilo že zgoraj imenovano uredništvo „Naše Sloge". Umrl je Volčič kot umirovljen duhovnik v Zarečju blizu Pazna l. 1888. Za se ni poznal nobenih potreb, zato je razdelil še za časa življenja vse svoje imetje pridni in po omiki hrepeneči mladini.

Slogina zbirka ima tudi pesmi, ki nam podajajo vse polno modrosti in skušenj za življenje. Poleg teh nahajamo krasne slike prirode iz Vrbenika, Cresa, Lošinja, zlasti pa iz neprehvalnega Kašljuna. Tudi se ne manjka humoristično-zabavljivih črtic o na-

pakah mladeničev (golcev) in mladenk (golk) tega ali onega kraja. Poleg ženitvanjskih pesmi, napitnic in kolednic vrsté se otroške pesmice, s katerimi se deca uspavajo ali pa katere prepevajo pri svojih igrah. Mnogo je tudi „naricaljk“ (podobnih rimskim „praeficae“), katere ženske (in sicer jedino le te) jadikujejo o pogrebih svojih môž, sinov in bližnjih sorodnikov; največkrat so te sestavljene po hipnih občutkih naricaljke, torej ekstemporirane. Granesov naglas pada navadno na tretji predzadnji zlog imena oplakovane osebe, ali pa na ljubeznjivi pridevek njegov, katerega menjavajo v vsakem nasledujočem granesu. Improvizatorjev narodnih pesmi je posebno mnogo v Vrbeniku, Dobašnici, na Voloskem, v Promonturu, Brgudcu in Tinjanu. Na posebnem glasu so improvizatorji, ki so daleč okoli po Istri znani: Grskovič-Rosić iz Vrbenika, Mate Brajković iz Brgudca in Martin Pavić, slepec iz Promontura; poleg teh je pa še brez števila manj znanih slepih pevcev.

Za omiko isterskih Hrvatov so si stekli velike zasluge ljudski pisatelji, kakor n. pr. Anton Kalast (Pop Marko, povest za ljudstvo) in opat Ivan Fiamin, ki je prevajal iz tujih literatur pedagogično-moralne spise in izdal izvirno razpravo „Rad čovjeku dužnost i blagoslov“. Pokojni biskup Dobrila je izdal nabožno knjigo „Otče, budi volja tvoja“, ki se je razširila pri peti izdaji v 4500 izvodih po Istri. Zaradi čistega jezika in pravega pobožnega duha, v katerem je pisana, se je ljudstvu tako omilila, da se nahaja skoro v vsaki kmetski rodovini, in tako je mnogo pripomogla in izpodbodla, da je začelo prosto ljudstvo sploh knjige čitati. Večje in umetne povesti je spisal Josip Gržetić, ki je znal ljudsko življenje tako verno in s tako živimi bojami slikati, da so ga sovrstniki imenovali „Zlatousta“. Prave romane pa piše Evgen Kumičić, s pisateljskim imenom „Jenio Sisolski“. Podučne spise za ljudstvo izdaja tudi „bratovščina hrvatskih ljudi“.*)

Za probujenje národne zavesti v Istri delujejo neumorno Fran Volarić, kanonik na Krku; dr. Dinko Vitezić, upokojeni finančni svétnik, ki se je kot mnogoletni državni poslanec zlasti potegoval za hrvatsko gimnazijo v Paznu; potem

*) A. Klodič vitez Sabladoški, Oester.-ungar. Monarchie: Küstenland str. 231—249.

gg. državni in deželni poslanci Vekoslav Spinčić, dr. Mate Laginja in Slavoj Jenko. Prvi se je porodil 23. oktobra 1848 v selu Spinčići pri Kastvu, bil posvečen za duhovnika leta 1871, postal profesor zgodovine na učiteljišču v Gorici in bil umirovljen l. 1893 vsled politiških spletek, katere so isterski Italijani proti njemu kovali. Vkljub temu uživa največje zaupanje svojega hrvatskega (in slovenskega) naroda, katerega izvrstno zastopa v deželnem in državnem zboru s klasičnimi govori, ki uničujejo trdovratne nasprotnike. Vreden njegov vrstnik in drug v obeh imenovanih zborih je dr. Laginja, odvetnik v Pulju, kjer vse narodno življenje na njegovih ramah sloni. Jednake zasluge v manjšem področju ima neustrašljivi Jenko, vrli župan podgrajski. Po vzgledu teh prvakov deluje in se bojuje neumorno, z občudovanja vredno požrtvovalnostjo in samozatajevanjem še premnogo drugih jeklenih rodoljubov po Istri (n. pr. pazinski župan dr. Trinajstič), ki vkljub nasprotni burji (ne „sapi“) še niso obupali nad boljšo bodočnostjo svojega naroda.

A v tržaški okolici se je najbolj trudil za probujo narodne zavesti Ivan Godina-Verdelski, c. kr. finančni komisar prvega reda v Trstu. Ta je začel l. 1866 izdajati slovenski časnik pod naslovom „Ilirski Primorjan“. Podpisani urednik mu je bil Ivan Pijano, bivši učitelj v Verdeli. Pozneje ga je pisal znani naš književnik Fran Cegnar, ki mu je izpremenil l. 1867 ime v „Primorec“. Godina-Verdelski se je bil lotil izdavanja še drugega časnika z imenom „Teržaški Ljudomil“, ki je pa le malo časa izhajal. Leta 1869 je dajal na svetlo časnik „Pod Lipo“, v katerem je sam spisal zanimivo povest „Čuden shod v Berdjansku“ (Berdjansk je trgovinsko mesto v južni Rusiji), ki je posneta deloma po resničnih dogodkih. Mesto „Primorca“ je bil začel potem Godina-Verdelski izdajati „Jadransko Zarjo“ na ime E. H. Martelanca. Tudi šaljiva lista „Juri s pušo“ in „Petelinček“ sta imela namen buditi narodno zavest med tržaškimi Slovenci in okoličani, ali vsi ti trije časniki so kmalu prenehali izhajati, ker so dobivali premalo podpore od svojih naročnikov. V sedemdesetih letih so tržaški Slovenci radi čitali dr. Prelogovega „Slovenskega Gospodarja“ iz Maribora. Na mesto vseh teh poskušenj pa je stopila l. 1875 vrla „Edinost“, ki je od začetka le po dvakrat na teden izhajala, sedaj pa vsaki dan budi in kliče tržaške Slo-

vence k narodni samozavesti in jih spodbuja k obrambi njihovih pravic.

Slovensko ime in slovenski ugled v Trstu je neizrečeno povzdignil Ivan Kalister, Slovenec bistre glave, kakor malo takih. Rodil se je l. 1806 v Slavini na Notranjskem, priženil pa v Koče pri Slavini. Še kot priprost kmet začel je l. 1822 po malem kupčevati in sicer s pomočjo skromnih sredstev, ki mu jih je dajalo njegovo malo premoženje. Hodil je najpoprej v Ljubljano deloma po žito, deloma po usnje, in prevažal oboje v Trst, kjer je dobival primeren dobiček. Tega je tako obračal, da mu je nosil drug dobiček in mu dajal priložnost, čim dalje razširjati srečno začeto trgovino. Pozneje je preskrboval z ovsom in senom cesarsko žrebčarijo v Prestranku in tudi v Lipici. Podjetja so se množila in kopičila ter dajala vedno več dobička. Posebno je Kalister rad jemal cestnino in užitnino v zakup zdaj na jednem, zdaj na drugem kraju naše monarhije, tako da si je silno pomnožil svoje premoženje. Čeravno je znal razun svojega krstnega imena in priimka le malo kaj druzega napisati — in še to le v slovenskem jeziku — vendar je vodil sam vse svoje račune ter imel svoje dohodke in stroške vedno v najlepšem redu. Vse svoje pomagače in pisarje izbiral si je vedno izmed svojih pridnih, sposobnih in zanesljivih sorojakov. Sveta drugih ljudi ni nikoli potreboval in če mu je kdo s posebno predrznostjo usiljeval svoje mnenje, odgovarjal mu je stereotipno: „Ja, za vas bi to b'lo dobro, pa za me nej!“ In če si je usiljevalec tudi na vso moč prizadeval s še tako veljavnimi dokazi prepričati Kalistra, vendar je ta mirno in stanovitno ponavljal tu navedeni odgovor. Mož je imel neizmerno dober in zvest spomin: zapomnil si je vsako stvar, ki se je tikala ali njegove osebe ali njegovih opravkov in spominjal se je je, če je bilo treba, tudi čez dvajset in še več let. Vsled prevelikih trudov, zlasti pa njegovega neprestanega potovanja od jednega kraja do drugega, pri vsakem vremenu, po noči in po dnevu, umrl je za svojo rodovino in za Slovence prezgodaj l. 1864. Zadnji čas svojega življenja je stanoval, pa le za malo časa, v svojem novem, ponosnem in krasnem poslopju v ulici Torrente. Pokopali so ga na pokopališču sv. Ane, kjer so mu dali njegovi dediči napraviti krasen nagrobni spomenik s slovenskim napisom, prvim v tem jeziku

na ondotnem pokopališču. Kaj je bil Ivan Kalister, to vedó ne le Slovenci, nego tudi vsi večji trgovci po širni Avstriji, kajti znan in imeniten je bil, kakor sploh vsak bogataš. Slovel je Kalister pa tudi po svoji občudovanja vredni pridnosti in delavnosti, po svojem vzglednem poštenju in po svoji slovanski gostoljubnosti, zato časten mu spomin!

Kadarkoli se bode govorilo in pisalo o probujenosti tržaških okoličanov, glasilo se bode v prvi vrsti ime viteza Ivana Nabrgoja s Proseka, ki je ponos in dika tržaškim Slovencem, vrl boritelj za pravice slovenskih okoličanov tržaških, kot poslanec v mestnem in deželnem zboru tržaškem, kakor tudi v državnem zboru na Dunaju. Kakošen vpliv ima ta mož na tržaške okoličane, dokazuje to, da je morala vladno-italijanska stranka spomladi l. 1897 vse mogoče sile napeti, da je vrgla tega moža pri volitvah za državni zbor.

In še dve imeni sta nerazdružljivi s probujenjem Slovencev v Trstu: Ivana Dolinarja in Viktorja Dolenca. Prvi je bil rodom iz Škofje Loke in je kot voditelj tržaških delavcev najpopularnejši agitator in prvoboritelj za pravice Slovencev v Trstu. Bil je tudi precej dober slikar „al fresco“ (v marsikateri cerkvi po Slovenskem in Dalmaciji se nahajajo njegova dela) in z altaristom Antonom Trobcem je ustanovil slovensko čitalnico v Rojanu; (v Trobčevi hiši pri sv. Ivanu se je ustanovila „Edinost“). Dolinar je bil prvi predsednik delavskega podpornega društva, ustanovnik in starosta tržaškega „Sokola“, lastnik in urednik „Jurja s pušo“ itd. Umrl je 7. junija 1886 in ima slovenski napis na grobu pri sv. Ani, spominsko ploščo pa na rojstni hiši v Loki. — Dolenc je prišel v Trst kot trgovec, prevzel uredništvo „Edinosti“ in kupil s posredovanjem gosp. Gomilšaka Hvalino slovensko tiskarno. Pri delavskem podpornem društvu je Dolenc Dolinarja popolnoma izpodrinil, ker je bil silno delaven in dober govornik. Umrl je 20. julija 1887 in še čaka grobnega napisa.

Sedaj delujejo v Trstu in okolici za narodno probujenje Jurij Jan (* 1821 v Mekinah, od 1869 dekan v Dolini), naroden „učitelj in voditelj“ v koperskem okraju, Mate Mandič, Makso Cotič in drugi.

Národna noša in národno svojstvo.

Stara narodna obleka tržaških okoličanov (mandrijarjev) je imela nek poseben kroj, bila je zadosti lepa in čedna. Moški so nosili suknene črne kratke hlače (glej podobo str. 85), ki so bile precej široke, od spodaj pa na obeh straneh malo preklane, da so jih pri delu manj zadržavale in pri obdelovanju vinogradov manj ovirale. Ob nedeljah in praznikih so nosili prav lepo in mično okrašene hlače, bodisi z rumeno, rudečo ali modro svilo obšite spredaj okoli obeh žepov, potem na obeh straneh po dolgem do spodnjega konca ob kolenih, kjer so bile omenjene zareze. Vrh hlač so nosili kratko janko, „jaketo“ imenovano, ki je segala do pod kolka in imela na vsaki strani po dve vrsti osmerovoglatih svetlih (srebrnih ali posrebrnjenih) gumbov. Tudi jaketa je bila s svilo obšita okoli lukenj za gumbe, okoli pobočnih žepov in okoli rokavov za pestmi. Ob delavnikih pa so nosili bolj priproste, neokrašene janke, „korete“ imenovane. Pod janko so imeli „kamižolo“ ali „kamželin“ (telovnik), ki je bil za praznike tudi s svilo obšit in okrašen z dvema vrstama svetlih gumbov. Na glavi so nosili črn klobuk z neizmerno širokimi krajevci, tako da jim je služil ob jednem tudi za dežnik; ob nedeljah pa so imeli bolj lične klobuke, okoli oglavja ovite s črno-svilenimi motvozi („žnorami“), tako da je stal vsak tak klobuk po petnajst goldinarjev. Za parado pa so nosili vidrovke iz drage kožuhovine, takoimenovane „frkindiše“ (od „verkünden“, ker vsak fant, ki se je hotel ženiti, moral si je vidrovko kupiti), ki so bile stolici podobne, od zadaj visoke, na sredi in od spredaj pa nizke, ob robu z zelenim žametom obšite. Cena vsake take vidrovke je znašala 20 do 30 gld. Na mečah so nosili modre volnene nogavice in na stopalih nizke čevlje, ki so bili pri ožen-jenih in bolj premožnih okrašeni z zelo širokimi svetlimi zapo-nami („fibijami“). Za ogrinjalo so nosili po zimi takoimenovani „kapot“, t. j. plašč s kukuljico (kapuco), napravljen iz debelega močnega sukna, od znotraj kosmat in spredaj ob robih z rudečo suknenino obšit. Cena takemu kapotu je znašala najmanj dvajset goldinarjev. Vidi se, da okoličani niso gledali na stroške, ko so si obleko napravljali, pa so vendar lože izhajali od onih, ki nosijo sedaj moderno obleko. Nekdanjo národno nošo opaziš le

še pri kakem starem očancu, posebno kedar gre na božjo pot na Sv. goro.

Kakor drugod po svetu, so tudi tržaške okoličanke bolj konservativne gledé narodne noše in ženske v okolici se oblačijo še dandanašnji skoro ravno tako, kakor pred petdesetimi ali sto leti. Razloček je le med delavniki in prazniki, ker za svečane dni nosijo okoličanke svilnata, močno in redno po dolgem nabrana krila bele ali svetle barve z modrim, večinoma svilnatim predpasnikom. Opasujejo se z zelo dolgimi, raznobarvenimi svilnatimi trakovi. Okoli svetlega modrca ovijajo široke, rudeče rute z resicami. Na glavi imajo redkokedaj kako pokrivalo, a poprej so nosile posebno lepe, dragocene peče. Nogavice so tudi pri ženskah rudeče, volnene in počez nabrane. Čevlji so bili zelo nizki, od zgoraj preklani in odprti (nezavezani), tako da so od spredaj komaj prste pokrivali. Imeli so pa ti čevlji zelo visoke podpetnike („tekone", take). Takih čevljev se sedaj ne vidi več pri okoličankah, ki nosijo zaprte nizke čevlje z nizkimi podpetniki; mnoge pa hodijo bose celo po mestu. K večjemu pri kakem ženitvanju pride prvotna noša do svoje nekdanje veljave. Taka ženitvanja so obhajali poprej s posebno slovesnostjo in zelo potratno, trajala so najmanj štiri dni zaporedoma, od vštetega ponedeljka do petka. Lepa navada okoličank, zlasti nepokvarjenih, je, da imajo ob praznikih polna nedra vrtnic in drugih lepih cvetlic, izmed katerih se bliščijo zlate verižice in drug ovratni nakras, kar prav ukusno diči oprsje in se kaj lepo podaja zdravim ličicam. Pa tudi meščani, moški in ženske, nosijo skoro vedno cvetlice v gumbenih luknjah svoje obleke. (Glej pod. str. 79).

Gledé duševnih zmožnosti okoličanov lahko z mirno vestjo trdimo, da so posebno bistre glave in se vsega prav lahko naučijo. Še celo takrat, ko ni bilo v okolici še nobene šole in se je za okoličane takorekoč manj skrbelo, kakor za živino, bilo je mnogo takih samoukov, ki so se naučili lepo čitati in so celo časnike brali, zlasti po soseskah blizu mesta (Rocol, obe Sv. Mandaleni). Tudi glasbe so se sami naučili in so imeli že od nekdaj svoje kmetske „bande", ki so godle na sejmih in pri vsakem ženitvanju. Ko so se pa začeli nalašč učiti glasbe, imeli so tako izvrstno godbo, da jih je moral vsakdo občudovati. Petje so okoličani že od nekdaj s posebnim veseljem gojili, a poprijeli

so se ga prav strastno v zadnjih desetletjih, v času narodnega probujenja tržaške okolice. Sploh so okoličani trezni, spretni in marljivi obdelovalci polja in vinogradov. Kot taki so daleč po svetu znani in zato jih radi kličejo celo na Hrvaško in Ogersko, da jim tam vinograde obdelujejo. Le gledé slovenske narodnosti niso vsi okoličani jednako stanovitni in vstrajni. Njih krvni sovražniki Italijani trdé celo, da jih prav lahko podkupijo s sladkimi besedami, obljubami in poličem vina.

Zgodovinski dogodki so skoro popolnoma izbrisali prvotno slovansko ustavo po zadrugah in županijah tudi med isterskimi Hrvati. Niti novi došleci XVI. in XVII. stoletja jej niso mogli, novega življenja vdihniti. Neprestani boji med Benečani in Genovezi, potem vsled teh nastala beda in zlasti kužne bolezni katere so beneški trgovci z vzhoda zanesli, zmanjšali so znatno prvotno prebivalstvo zahodne Istre. Omenjene bolezni so tako razsajale po Istri od XV. do XVII. stoletja, da so skoro popolnoma pomorile prebivalce Umaga, Novega grada, Poreča, Pulja in bližnjih vasi. Da bi dežela ne ostala prazna, povabila je beneška vlada Hrvate iz Dalmacije, Bosne in Hercegovine, katere so ravno Turki zatirali, naj se pod ugodnimi pogoji nasele po zapuščenih krajih zahodne Istre. Hrvati so sprejeli ta poziv in so deloma obnovili stare vasi, deloma pa ustanovili nova selišča ter dali mestom novo življenje. Tedanji beneški namestniki jih hvalijo kot miroljubne, zveste in zmerne ljudi, zlasti pa kot pridne, delavne in spretne poljedelce. Kakor smo v narodopisnem oddelku videli, razločujejo se še sedaj Hrvati zahodne Istre od onih, ki bivajo po srednjih in vzhodnih predelih.

Skoro istodobno naselili so se baje takoimenovani Čiči (Ćići)*) po isterskem Krasu, prišedši iz Like, Krbave, Gacke in predelov med Uno in Vrbasom. Ž njimi se je priselilo z Dalmacije morda tudi nekaj Vlahov (Romancev), t. j. pravih Čičev, ker je težko verovati, da so se prebivalci Mun in Žejan še od rimskih časov v Istri ohranili. Kakor vemo, takoimenovani Čiči niti ne razumejo čiribirskega jezika, le njih tip kaže tu pa tam na neko mešanje z romanskim plemenom. Kako zelo so se Vlahi s Hrvati pomešali in se jim približali, spoznamo najbolje iz tega,

*) Nekateri izvajajo to ime od besede »ćića«, ki pomeni »striček«, ali »bratranec«, ker se Čiči s to besedo pozdravljajo in nagovarjajo.

da imajo prvi skoro izključno hrvaške priimke. Stareji ljudje govoré med seboj še „vlaški“, ali z otroki le hrvaški, tako da so ti s sedmim letom že popolnoma zmožni hrvaščine. Vlahi nimajo svojih izrazov za abstraktne pojme in od „osem, devet“ naprej štejejo le hrvaški. Njih življenje, opravila, noša, običaji itd. so popolnoma podobni hrvaškim in tudi narodne pesmi pojó le hrvaški.

Kjer je količkaj plodne zemlje, pečajo se Istrani s poljedelstvom. Mladi in stari možki ter velik del žensk so skoro vedno na polju, na katero so takorekoč prirasteni. Razume se, da čez dan le na polju jedo in po južini (opoldanski jedi) se vležejo za jedno uro po leti v senco, po zimi pa na solnce. Pri poljskem delu navadno pojó ali vesele, ali melanholične pesmi, kakoršni občutki jih pač tedaj navdajajo. Poleg opravkov na polju pečajo se Istrani najbolj z ovčjerejo. Po vsej Čičariji in po kvarnerskih otokih srečuješ isterskega pastirja v isti narodni noši in z dvojno piščalko („blizni, dvojnice“) v ustih, s katero igra po načinu, ki je samo njemu lasten, sedaj vesele, sedaj otožne melodije ter kratkočasi in razveseljuje s tem sebe in svojo zvesto družbo, čedo in psa. Ko zapade sneg po višinah, ženó pastirji svoje čede v nižavje ali k morski obali ter ostanejo tam ž njimi čez vso zimo.

Rokodelstva se poprijemajo Istrani kaj neradi in le v skrajni sili. Tuji zidarji in tesarji jim delajo hiše, hleve in staje, tuji rokodelci jim izdelujejo siromašno hišno opravo, zlasti lesene in lončene posode, obutev in obleko. Sklede kupujejo večinoma od Kranjcev, ravno tako vso „suho robo“, zdele pa od lončarjev iz Sermina blizu Kopra. Pohvaliti pa moramo one ženske, ki se pečajo z domačim tkalstvom. One ne pomagajo samo možu na polju in pri živinoreji, nego predejo, pletejo in tkó že od svoje nežne mladosti za vso možko in žensko, prteno in sukneno obleko. Še največ rokodelcev živi v Kastvu, zlasti sodarjev, pa še ti se ne bavijo izključno s svojo obrtjo, nego tudi s poljedelstvom, tako da je prav vsaka ped zemlje obdelana, ki more količkaj ploditi.

Isterska narodna noša je po raznih predelih dežele nekoliko različna. V obče se lahko reče, da nosijo tako obleko, kakor sploh vsi obmorski prebivalci, t. j. zelo ozke hlače iz bele ovčje volne, kakor n. pr. kmetje okoli Spleta in po dalmatinskih oto-

kih. Takim hlačam pravijo „benevreke“ in njih nositeljem „benevrekarji“. Le Šavrini nosijo takošne hlače, kakor tržaški okoličani, a Šavrinke imajo mesto pisane obleke svetlo-črna platnena krila (iz satina) z belimi rokavci, podobna dalmatiki, katera s pasovi ovijajo in skupaj držé. Predpasnik si privežejo s pisanimi trakovi, čez prsa in okoli vratu imajo barvano ogrinjalo, na glavi pa belo ruto. Kot obuvalo služijo večini Istranov opanke. Ženske posebno rade vezejo svoje naglavne rute in nogavice ter prišivajo čipke in zobce ob robu svojih srajc, zlasti okoli vratu in za pestmi. (Glej podobo str. 97.)

Čiči (v širšem pomenu) imajo zelo siromašne hiše, ki dajajo svojim prebivalcem le najskromnejše zavetišče, zlasti če stojé raztresene zunaj pravih vasi. Ker se živijo skoro izključno le od

Zidana čička hiša.

živinoreje in ker je poglavitni opravek možkih, kakor ženskih članov družine skrb za živino, zato je največji prostor pod hišno streho odmenjen hlevu, a za kuhinjo in izbo ostane le malo prostora. Hiše so skoro brez izjeme kamenite in pritlične, z žlebasto opeko krite, katera je na stropu, ob perotih in nad kapom s težkim kamenjem obložena, da jo burja ne odnese. Stene niso od zunaj ometane in pobeljene, od znotraj pa večinoma okajene. Boljše hiše, zlasti v večjih krajih, imajo bolj italijansko podobo in v njih so kuhinje in izbe prav snažne, lepo pobeljene. Hišna oprava je večinoma kupljena, izvzemši morda lesene žlice, korce in posnemalnice za mleko. Lončena posoda si je povsod po Istri čisto jednaka in večkrat od daleč prinešena.

Kdor hoče severnoistersko nošo mirno opazovati, naj gre zjutraj zgodaj na trg v Koper. Tje prihajajo žene (Šavrinke) s svojimi težko natovorjenimi osli in prinašajo sadje v jerbasih, mleko pa v kositarskih posodah. Pred mestnimi vrati čakajo osli, privezani za železne obroče ali pa za dolge obcestne prsobrane, dokler se ne povrnejo njih gospodarice s praznimi jerbasi in posodami. Ravno tam čakajo tudi težki, z drvi natovorjeni vozovi, v katere so močni voli vpreženi, dokler voznik ne proda svojega goriva. Na trgu in po ulicah prodajajo vse vprek: živila in orodje, zlasti železnino. Ko prodajalka srečno izprazne vse svoje posode proti gotovemu denarju, tedaj se vsede v svoji lahki obleki počez na primitivno oslovo sedlo, obesi na obeh straneh jerbase in mlečne posode ter zapodi osla v kas po cesti proti domu, tako da pločevina ob pločevino ropoče. Še le pozno zvečer prihajajo

Zidana čička bajta.

domu in vendar začnejo koj pripravljati kruh, da ga lahko zjutraj zgodaj v mesto odnesejo. (Glej podobo str. 103.)

Prebivalci notranje Istre, zlasti oni, ki so bolj oddaljeni od mest, imajo še svojo starodavno národno nošo. Vse kar nosijo na sebi, izdelali so si sami o zimskih dnevih in zato se ne more niti jeden kos njih obleke v štacuni kupiti. Vsa zgornja obleka, možka in ženska, je iz volne napravljena, bodisi za delavnik, bodisi za praznik. Možki nosijo na glavi čepico, t. j. plitko temnorujavo kapico iz debele klobučine, ki ima ozke, natanko po glavi umerjene in navzdol obrnjene okrajke. Takošne čepice nosijo Hrvati tudi v hrvaškem Primorju in v Dalmaciji; podobne so jim nekoliko tudi črnogorske národne čepice. Včasi nosijo Čiči tudi navadne klobuke, katere si po mestih in trgih na sejmih kupujejo. Glava je zlasti od zadaj gladko ostriženа, od spredaj pa visé včasi posamezni čopi izpod čepice po čelu na-

vzdol. Do leta 1848 so nosili kmetje po zahodni Istri še vsi vprek dolge kite. Župniki so s prižnic zahtevali, naj si jih porežejo, in nekateri so slušali, a drugi pa kleli in se grozili. Nekatere ženice so žalovale in pokoro delale, če je oče skrivaj njih otroku kite porezal. Tudi brada je vedno obrita, le redko nosi Čič kratke „kotlete“ pod ušesi.

Srajca ima kolar, ki se da na zunaj obrniti; njeni bucki so iz sukanca zvozlani. Po zimi nosijo Istrijani čez srajco jopico („maljo“), ki je pletena iz močne ovčje volne in je podobna onim, kakoršne nosijo mornarji po severnih krajih Evrope. Po leti pa imajo nad srajco jedino le telovnik iz rujavega zelo debelega dorovca (Loden), ki je stkan iz neprebrane ovčje volne. Na prsih je štirivoglato izrezan, da se izpod njega srajca vidi. To značilno oblačilo nosijo po celi Istri. Nad telovnikom nosijo po zimi do kolen segajočo suknjo brez rokavov („krožet“), nad njo pa mnogo krajšo suknjo z rokavi, tako da prejšnja daleč doli izpod nje visi. Obedve ti oblačili sta tudi iz volnenega dorovca stkani in imata ob straneh žepe, ki so s črnimi ali modrimi trakovi obšiti. Hlače so vedno iz bele volne pletene in tako napravljene, da se stegen in meč tesno prijemajo. Od spodaj so preklane do polovice meč in ta precep se da s kopčicami speti. Žepi, vratca in dva mala uhlja, ki držita pas, so črno obrobljeni. Po nekaterih krajih pa zavihujejo preklani del hlač navzgor in tedaj podšijejo ta del z modro tkanino. Na nogah nosijo čisto nizke nogavice iz debele kozje volne, ki so na jedni strani preklane, da lahko nogo vanje vtikajo in jih potem skopčajo. Ta precep je od znotraj zavarovan s posebnimi suknenimi uhlji, a nogavice same so obrobljene z modrimi trakovi. Čez nogavice obuvajo opanke, ki so iz jednega samega kosa kože izdelane. Od zgoraj jih zavezujejo z jermeni, katere ovežejo potem tudi okoli členkov. V bolj goratih krajih prišijejo pod opanke tudi podplate in te podkujejo potem z žeblji, da se ložje oprijemajo izlizanih kamenitih tal. Istrani nosijo pa tudi navadne nizke čevlje, ki so od spredaj preklani in z jermeni opremljeni. Kot nakrasnino nosijo jedino le premožnejši ovalne, z vozli nabrane uhane; navadni možki pa imajo male, skoro okrogle uhane in sicer mnogokrat tudi po več v jednem uhlju, a vselej brez obeskov. (Glej podobe str. 113 in 121).

Tudi ženska noša ni da bi dejal posebno ukusna ali slikovita. Že lase nosijo čisto priprosto, na čelu razdeljene, a zadaj v kito spletene, katere z zalasnicami zvijajo v bunkasti kotanec. Včasi zavežejo malo kito tudi na temenu, ali pa puste dolge, priproste čope in posamezne kodre na čelo padati. Za pokrivalo glave jim služi četverovoglata bela ruta, ki je v jednem voglu bogato vezena (vzvišene cvetlice, listi, pike itd.) Privežejo jo pod vratom, tako da vezen rogelj na tilnik pada. Po drugih krajih pa, n. pr. v Podgorju in Promonturu, nosijo ženske rajše barvane rute, katere si po štacunah kupujejo. Te rute zvijajo na razne načine in skoraj v vsaki vasi najdeš drugo podobo, kako ovijajo

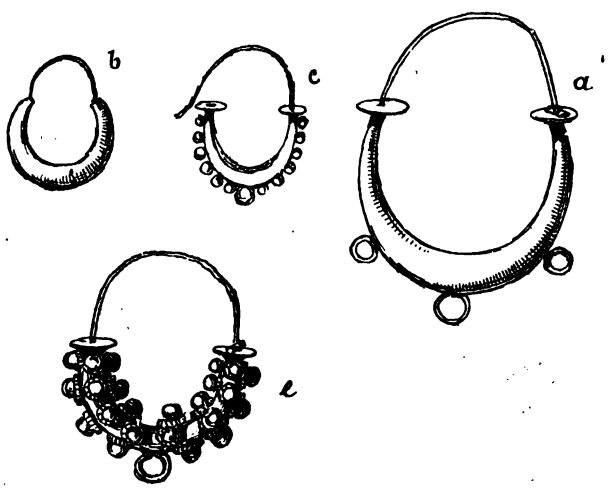

Razne oblike isterskih uhanov.

svoja pokrivala okoli glav. Tudi ženske srajce so vedno od spredaj preklane, kakor pri moških. Rokavi so za pestmi nagubani in stisnjeni, kakor kaki manšeti. To nagubavanje je včasi zelo umetno in dosti ukusno, nekako frflji (Krause) podobno. Tudi okoli vratu nagubajo srajco prav močno, da je kolar podoben 4 *mm* debeli frflji. Tudi na vratu je srajčni rob okrašen in taisto je srajca tudi na ramenih nagubana. Skoro povsod po Istri sestoji gorenja ženska obleka iz jednega samega kosa, to je oprsje in krilo sta le jedno, dežnemu plašču podobno oblačilo („ječerma"). Okoli ledij je pričvrščeno s pasom, ki je našit z medenimi bucki. Najnavadnejše je to oblačilo iz tiskanega katuna, pri ne-

katerih pa še vedno iz rujavé volne in tedaj ima tudi rokave, kakor je bila navada v starih časih. Oprsje nima rokavov in je od spredaj četverovoglato izrezano, kakor moški telovnik. Neposredno na oprsje je prišito krilo, ki je po nekodi tudi še volneno. O toplih dnevih visé pri takem oblačilu rokavi prosto navzdol, ali pa so od zadaj za pas privezani. Včasi nosijo lahko spodnjo obleko in vrh nje debelo volneno z visečimi rokavi. Po nekaterih krajih so v navadi tudi prav kratke jopice iz debelega, surovega dorovca (iz rujave volne). Od spredaj so obšite z rudečimi svilenimi trakovi, rokavi pa s tiskano bombaževino. Posebno značilno je, da imajo te jopice tri velike gube od zadaj.

Okoli života nosijo ženske 2 *m* dolg in 5 *cm* širok močen pas modre barve, ki ima na obeh koncih resice. Po vsej Istri spada k obleki tudi pas navadne oblike, bodisi da je temen, ali pa pisan, vselej pa brez zobcev ali resic. Ženska obutev je zelo podobna moški. Po goratih krajih nosijo tudi ženske opanke, v Podgorji pa nizke čevlje, ki so ob strani pri členkih izrezani, a zapenjajo se z jermenom od spredaj, kjer je napravljen poseben uhelj, da visi čez jermen po nogi navzdol. (Podobni čevlji se nahajajo že na staroholandskih slikah). Nogavice so večinoma pletene iz bele debele volne, ali sedaj jih napravljajo tudi že iz bombaža. Ob gorenjem robu in pod mečami jih krasijo z geometričnimi podobami, ali pa z veznino, podobno rastlinam, cvetlicam in drevju. Izmed kovinskih nakrasnin poznajo Istranke skoro jedino le uhane, ki so skoro vsi podobni podkovi. Da se zataknejo, ima vsak tak lok na obeh koncih malo koluto. Iz jedne moli rumena žica, ki se v polukrogu zavija do druge prevotljene kolute. V to luknjo se zatakne konec žice in potem malo navzgor zakrivi, da drži uhane. Tudi lepši uhani iz filigrana in z obeski preskrbljeni imajo isto obliko. Največkrat ima spodnji podkovnati in debelejši lok po jedno ali več vrst kroglic pričvrščenih na svoji zunanji strani. Poleg uhana zapaziš včasi tudi zvezdice in srčke iz filigrana ob nedrih prišite, kakor je sploh navada ob vsej jadranski obali tjadoli do Grškega. Tudi prstani so sploh navadni, ali večinoma tuji izdelki, ker isterski Hrvati ne izdelujejo zlatenine in srebrnine.*)

*) L. Fischer: Die Tracht der Tschitschen, Zeitschrift für österr. Volkskunde, 1896 S. 6 ff.

Pravi Čiči (Munci in Žejanci) redé velike čede ovac, od katerih dobivajo meso, sir, kože in mehove, kar prodajajo daleč na okoli. Sploh hodijo daleč okoli, ker se bojé poljskega dela. Še prav mladi ljudje se klatijo okoli s prgiščem lavorovih zrn in nadlegujejo ljudi za miloščino. Čiči so največji „jesiharji“, ki tovorijo daleč po svétu. Vsak petek nosijo oglje v Trst in če kdo sreča ponoči takega tovornika, v belih hlačah poleg črnega konja gotovo se ga mora prestrašiti. Čiči imajo le malo krstnih imen, govoré mešano, molijo pa vedno le hrvaški. Sicer pa vedo sosedje le malo dobrega o njih povedati, da se posamezne vasi med seboj neizrečeno sovražijo, da so brezsramni, itd. Munke vedno predejo po poti gredé, zlasti kedar nosijo v mlin. Nekdaj so imele še lepo národno nošo: belo krilo, moder predpasnik in rudečo, ogrinjačo.

Opravki otočanov se razločujejo le malo od drugih Istranov. Poleg zelo marljivih poljedelcev nahajamo tudi nekaj ribičev in pomorščakov. Ženske, zlasti na otoku Cresu, pripravljajo volno ne toliko za domače sukno, nego pletó iz nje nogavice ali pa jopice, katere ali same nosijo, ali pa drugam prodajajo. Na Krku nosijo moški in ženske prteno obleko, le da je zgornja črne barve. Nekateri moški nosijo še široke hlače, a rujavi jopič je kratek in tesen; ženske pa imajo na glavi klobuke s širokimi okrajki. Zelo mnogovrstna je obleka Cresanov in zlasti pri ženskah po nekaterih krajih zelo slikovita. Kite si zamotujejo v podobi venca in pokrivajo z rudečo ruto. Bela srajca ima za pestjo vezene rokavce, vrh nje nosijo rudeč moderc in kratko pisano krilo, okoli vrata imajo tri ali štiri nize biserov, a na prsa si vtikajo rožmarinov šopek.

Podobne opravke imajo tudi prebivalci takoimenovane „Liburnije“ (okoli Beršeca, Moščenic, Lovrana in Veprinca), kjer večinoma le ženske polje obdelujejo, volno pripravljajo in izdelujejo, a moški imajo svoje delo večinoma na morju. Vološčani in Opatijci so bili poprej skoro sami pomorščaki in so večinoma še sedaj, a drugi si morajo drugače svoj kruh služiti. Mnogi se pečajo z izdelovanjem sodov, katere napolnijo v Voloski z vinom in jih odpošljejo v zahodna isterska mesta, ali pa v Dalmacijo. Oni opravljajo tudi težja dela na polju, a ložja prepuščajo ženskam

in hčeram, ki si s svojo pridnostjo toliko zaslužijo, da se ob nedeljah in praznikih lahko po mestno oblačijo, tako, da je težko v njih spoznati delavke in težakinje delavnih dní.

Kedar gredó Hrvati ob nedeljah in praznikih k maši — kolikor mogoče čisto opravljeni —, zataknejo si šopke ali na prsa ali za kapo, ali pa jih nosijo v roki. Med potom pozdravljajo se s prijaznimi besedami, ali si pa tudi roke stiskajo in se poljubljajo, zlasti po južni Istri. Starejši, ki ne znajo čitati, vrté v cerkvi molke med prsti; mlajši pa čitajo brez izjeme iz molitvenika „Otče, budi volja tvoja!“ Sedanja mladež bi se sramovala v cerkev priti brez tega molitvenika in če zna v vasi le jedna deklica čitati, nauči se kmalu od nje vsa druga mladež. Po božji službi poslušajo odrasli možje „klic“ pred cerkvijo, potem gredó bližnji domu južinat, a bolj oddaljeni ostanejo „pod lipo“, pogovarjaje se in včasi tudi prepiraje se o „klicu“, o dnevnih dogodkih, o svojih zgodah in nezgodah. Drugi opravljajo svoje posle pri župniku, v občinskem uradu, ali pa kupujejo za domače potrebe. Mnogi gredo v krčmo, kjer prebirajo domače liste, potem pa „balincajo“ (mečejo kroglje) ali kvartajo po italijanskem načinu.

O sejmih in cerkvenih shodih je vse živo, ker prihajajo v nje tudi prodajalci iz bolj oddaljenih mest. Mnogi seljaki prihajajo le za kratek čas, da se snidejo s svojimi znanci, prijatelji in sorodniki, ter da se ž njimi malo porazveselé, pri vincu ogrejejo in nekaj dvoglasnih junaških pesmi („bugarij“) zapojó. Brez plesa pa si ni mogoče misliti sejma, kjer mladina obojega spola večinoma na prostem pleše „kolo“, h kateremu igrajo godci „sopila“ (klarinetu podobno godalo) ali pa „diple“ (Dudelsack), v novejšem času tudi vijolino. Poleg kola plešejo tudi po kojo polko, ali kak valček. Ples traja le po dnevu, ker mora ženska mladina o mraku doma biti; če pa plešejo tudi po noči, godi se to vselej v zaprtih prostorih. Oni, ki ne plešejo, ležejo in posedejo se blizo mladine v polukrogu na trato, jedo pečenega janca, kruh in sadje, ter si podajejo iz roke v roko vinski vrč, s katerim si pripivajo in nazdravljajo. Če pride kdo iz nova v druščino, pozdravijo ga z napitkom, a on se mora zahvaliti, izpije malo in postavi vrč zopet v sredo družbe.

V adventu hodijo Istrani radi k „zornicam“, ali največji praznik, kakor vsem južnim Slovanom, jim je „božič“. Zanj se

pripravljajo že mnogo dni poprej s šivanjem in pranjem obleke, čiščenjem hiše in dvorišča ter s pečenjem posebnega kruha. Na predbožič okrasé že pred solnčnim vzhodom svoje domovje z lavorjem in oljčnimi vejcami ali sploh s kakošnim zelenjem, ker po njih mnenju varuje to pred bliskom. Vse te priprave, kakor sveti večer sploh, imenujejo „badnjak“ (od „bdjeti“ = čuvati?) Ravno tako se imenuje tudi debel hrastov panj (božičnjak), katerega položé na ognjišče, ko začnejo večerjo pripravljati. Goreti ali vsaj tleti pa mora celo noč, po nekaterih krajih pa skozi celih osem dni. Vsak član rodovine ponudi od vsake jedi, ki se prinese na mizo, najpoprej badnjaku z besedami: „daj mu, daj!“ Pred in po večerji, kakor tudi v cerkev gredoč in iz nje vračaje se streljajo iz pištol. Rodbina se zbere vsa v kuhinji, tudi če imajo še več drugih sob, in večerja prav obilno boljših jedi, ker so se vsi cel dan postili. Sredi mize leži velik hleb „didnjak“ (od „ded“), v katerega vtaknejo tri sveče, ki morajo do pozne ure, ali pa tudi celo noč goreti. Ko se ta posuši, ga zdrobé v mrvice in dajejo živali, če zboli, ohromi ali pa če ima mlade dobiti. Po večerji pojó božičnice, mladina pa se začne igrati s tem, da napravi male kupce iz moke ali otrobi in v jednega izmed njih vtakne kak denar. Kdor ugane kupec, njegov je tudi denar. Na božič se ne hodi nikogar obiskavat, kakor je sicer o praznikih navada. Zunaj hiše omožena hči prinese za božič materi boljši hleb kruha, očetu pa navadnega, ki bodi po premoženju kolikor mogoče velik.

Koj po božiču, zlasti v dan sv. Štefana, začne se koledovanje, katero prireja mladina, včasi tudi oženjeni možje. Jedna ali več skupin hodi od hiše do hiše in od sela ter poje kako božičnico, za kar jih bogato obdaré in večinoma tudi z vinom pogosté. Jeden izmed pevcev se zahvali za to, želeč domačinom srečno novo leto, obilo vina, olja in žita, a drugi mu pritrjajo z besedami „tako budi!“ O novem letu koledujejo otroci, ki vtaknejo jabolko s kakim denarjem nabodljano med rožmarinov vršiček ter hodijo od hiše do hiše, proseč kakoršnih koli darov. Po nekodi pošiljajo male na dan nedolžnih otročičev v vinograde, da tam s šibicami trte tepó, prepevajoč: „Rodi, rodi lepa lozo, drugače odbitću ti glavu!“ Dan sv. treh kraljev obhodi duhovnik vse sebi izročene hiše, če so še tako oddaljene, in jih poškropi

z blagoslovljeno vodo, a za to dobi kak dar. Vsaka hiša se preskrbi na ta dan z blagoslovljeno vodo. Po nekaterih krajih poškropi ž njo hišni gospodar vse svoje shrambe, ostalo vodo pa shranijo za slučaj toče, bolezni in smrti.

Tudi „poklade“ (pust) praznujejo po vsej Istri prav razkošno. Že v ponedeljek hodijo skupine moških plesalcev (nekateri so lepo ošemljeni, drugi pa popačeni) od vasi do vasi z zvonci do 3 in 4 *kg* težkimi okoli pasa — zato jih imenujejo „zvončari“ — ter nosijo v jedni roki krepko gorjačo, a v drugi vrečo pepela. Pri tem plešejo, uganjajo burke, prepirajo in mečejo se z drugo podobno skupino, ali pa posipajo s pepelom ženske in otroke, ki pred njimi bežé. Jeden izmed njih nosi v naročju našemljenega deda iz slame in krp („pusta“), katerega drugi dan ali pa na pepelnično sredo sežgó (na Goriškem in Hrvaškem ga vržejo v vodo). Vse to spominja bržčas na staroslovansko božanstvo teme, noči in smrti, Moro ali Morano, čije moči začnejo koj po božiču pešati, a solnčne rasti. Po nekaterih krajih vzhodne Istre, zlasti pri Čiribircih, praznujejo konec zime sredi posta pod imenom „Pilibaba“.

Post izpolnujejo prav strogo in mnogi ne jedó zadnje dni velikega tedna druzega kot kruh in vodo. Ko pa na veliko soboto zvonovi zazvoné, hité vsi, ki niso ravno v cerkvi, ne zmené se za svoje opravilo, k bližnji vodi, da si obraz operó. Cerkve so polne pobožnikov, zlasti pri „muki“ (pasjon), „jutrnji“ in „večernji“, zadnje tri dni pa pred božjim grobom. Vstajenje je navadno zjutraj zgodaj, katerega se udeležé lepo ozaljšane deklice in mladenči. Po službi božji blagoslavljajo „pogače“, kuhano svinjino in jančevino, potem pečene purane, česen, hren, jajca, kruh, poljske prvence itd. Po tem blagoslovljenju zberó se vsi domači k molitvi in skupnemu kosilu, kjer povžijejo blagoslovljene jedi. Ostanke, mrvice, jajčne lupine itd. vržejo v ogenj, da izgoré, ali v vodo, da jo očistijo, ali pa na polje, da je oplodé.

Na „tielovo“ (sv. rešnje telo) prihiti razun hišne gospodinje vse, kar le more hoditi, lepo okrašeno (ženske nosijo v rokah raznovrstne šopke) k svečani procesiji. Pred duhovnikom posipljejo cvetlice po cerkvi in po poti obhoda, da duhovnik nánje stopi, ali se jih vsaj z nogo dotakne in tako blagoslovi. Po obhodu poberó skrbno potrošeno cvetje in ga shranijo doma, da

pokadé ž njim o priložnosti bolnike, ali pa da je posipljejo o nevihti pred hišnimi vrati. Ravno tako delajo z oljčnimi vejami, katere prinesó na cvetnico iz cerkve in obešajo navadno

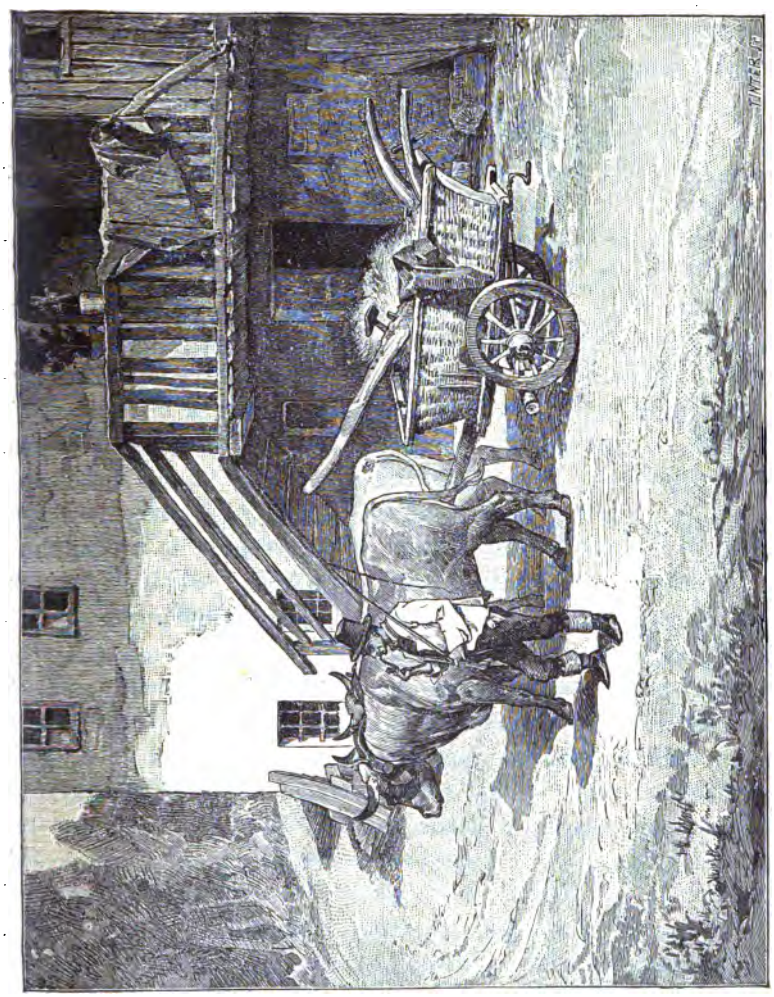

Dvoprežni poljski voz.
Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 185.

nad zakonsko postelj. Zadnji veliki prazniki v letu so o kresu ter o sv. Petru in Pavlu. Na predvečer ali pa tudi na večer teh dni zažge vsaka vas svoj kres na bližnjem griču, za katerega

znašajo pastirji že cele tedne poprej potrebna drva in vejevje. Ljudstvo, zlasti mladina, se zbira mnogoštevilno okoli teh ognjev, prepeva, vriska in skače čez nje, ko se plamen nekoliko poleže.

Nerodovitnost žena imajo v Istri za kazen božjo in za nje ni večje kazni, kakor če morajo brez otrok ostati, kar se pa le redko pripeti. Ko se čuti žena blizu poroda, gre k izpovedi in se vleže potem v postelj, katero zastró s pregrinjali, da ne sme nihče k njej, niti njen lasten mož, razun jedne že bolj postarane žene iz vasi, ker Istranke ne vidijo rade babic. Nad novorojenim dečkom se veseli zlasti mož z besedami „Bogu hvala!“ a kedar se mu rodi deklica, izgovori ravnodušno „hvala Bogu!“ (pa naj bo!). Otroka nesó koj po porodu, tudi pozimi in v slabem vremenu h krstu, če je cerkev še tako oddaljena. Spremljata ga oče in kum, ki je navadno kak sorodnik; če pa tega ni, poljubita se oče in kum po krstu ter skleneta tako duhovno sorodstvo za celo življenje. Po krstu napravijo pojedino, pri kateri se napiva materi in otroku, ki naj bi postal dober in vreden svojih prednikov. Imenujejo ga sploh le angeljček in ga obdarujejo, kamor ga prinesó. Tudi k pojedini ga prinese mati, se zahvali kumu in reče: „Brez tega bi ne bili danes tako srečni“. Otročnici dajejo najboljših jedi, katere hiša premore, in najboljšega vina. Dokler je še slabotna, hodi le po hiši v samih nogavicah, ko pa okreva, gre z darovi v cerkev, kakor drugod.

Mladenič postane v mnogih krajih Istre že z osemnajstim letom zrel in sposoben, da ga sprejmó fantje v svojo sredo. Ž njimi obiskuje zvečer vaška dekleta, s katerimi se šali v prisotnosti roditeljev, in odganja od njih mladenče tujih vasi. Pred sprejemom pa mora druge fante z vinom pogostiti, drugače ga pretepó in kot nezrelega mladiča domu pošljejo, če ga pri kakem dekletu zasačijo. Ta sprejem imenujejo po nekaterih krajih „bratstvo“ in sprejetega „mladi brat“; še le pozneje, ko sprejmó katerega mlajšega v svojo druščino, nagovarjajo ga z „brat“. Pri omenjenih večernih zabavah, ali pa pri obiskovanju cerkve izbere si mladenič svojo nevesto in sicer zmerom sebi jednako po ljudskem pregovoru: „Krčanka se ne udaja plemiču in Lošinjanin voli domačinko pred vsako beneško plemkinjo“. Svoje ljubezni pa ne razkrije mladenki, nego razodene svojo namero roditeljem, ki zlasti na to gledajo, da je zdrava, dobre matere, poštena in

pridna po pregovoru: „Kakor mati prede, tako tke hči;“ ali pa „Pri konju se gleda na hojo, pri deklici pa na njeno pokolenje.“ Kak starejši sorodnik mladenčev poizveduje potem od strani, ali bi kazalo s to ženitvijo začeti, in če je po njegovem mnenju prilika ugodna, gre kak stric, ali pa tudi oče sam „poprašat“ naravnost k nevestinim roditeljem. Po nekaterih krajih prihajajo snubači še sedaj na konjih in snubijo pred hišo, ne da bi s kônj stopili. V sredo potem pošlje snubljenka ali šopek, ki pomeni „da“, ali pa pelinovo mladiko, ki pomeni „ne“. V prvem slučaju pridejo snubači prihodnje nedelje zopet in se zmenijo pri obilnem kosilu vse, kako in kaj bode treba. Gospodinja in hči prihajata le zdaj pa zdaj k mizi gostov, povpraševaje, ali je vse v redu, a navidezno se pa za vse drugo nič ne zmenita; tudi snubač govori le malo. Med jedjo določijo dan poroke in pa doto, ki pa obsega večinoma skrinjo perila in jedno novo obleko. Snubač da svoji nevesti robec ali pa kak spomin od srebra, a ona ovenča svate s suhimi cvetlicami, katere morajo nositi do izvršene poroke. Ženin in nevesta zgrabita potem v nekaterih krajih vsak za svojo čašo vina in trčita ž njima tako močno, da se stekla razbijejo, in to imenujejo „vjeribtvo“ (zaroko). V Kastvu in okolici dobi nevesta mesto skrinje likano omaro za obleko, zakonsko postelj, obleko in perilo, včasi tudi kaj denarja. Ob jednem daje ženin pri obedu svoji nevesti tudi prstane in tedaj praznujejo „obečke“ (zaroko). Včasi pride nevesta pred zaroko tudi „na oglede“ v hišo svojega snubača. Pred poroko pridejo po balo, katero cenijo šivilje v prisotnosti svatov, in njeno vrednost so poprej zarezavali na rovaše, od katerih je vsaka stranka dobila svojo polovico, a sedaj jih zapisujejo na papir. Med tem pa svatje pojó, streljajo in se razveseljujejo na vse mogoče načine. Le pri ženitvi udovcev in udov je vse bolj priprosto in tiho.

Ženinovi gostje pridejo z mnogovrstnim nakrasom v jutro poroke ali peš ali jež po nevesto, pojoč: „Prihajamo in potujemo na konju in na dobrih nogah.“ Posebno lepi ženitvanjski sprevodi se vidijo dandanašnji okoli Poreča in Pulja. Pred njimi stopa „stari svat“ ali „barjaktar“ (zastavničar), ki je navadno kak neoženjen sorodnik ženinov. Na dolgem drogu nosi zastavo iz raznobarvanega platna z velikim kolačem nad njo in jabolkom

Drugo jutro mora mladi par najpoprej po koncu biti. Mlada žena se prikaže brez venca, bolj priprosto oblečena (mesto rudeče obleke ima na sebi „modrino“), včasi z usnjatim pasom, na katerem so medene kljuke za ključe, kot znakom hišne gospodinje. V pričo svatov mora vode prinesti, veselega obraza izbo večkrat zaporedoma pomesti, ker jo gosti nalašč onesnažijo. Že prvi dan mora streči ne samo svojemu možu, ampak vsem svatom sploh in ž njimi obiskati vse sorodnike, tudi če ti po več ur daleč stanujejo. Povsod poljublja domačico in ji daruje kolač z besedami: „Čeravno je dar majhen, naj bo pa ljubezen večja“. Tako sklenejo prijateljstvo in si obljubijo vzajemno pomoč. Koncem pirovanja obdari mlada žena vse svate z okusnimi kolači, a ona dobi za to od vsakega kak srebern denar. Po drugih krajih nataknejo po dve jabolki na vilice in jih ponujajo svatom. V jedno od njih zapičijo gosti srebern denar, drugo si pa vzamejo domu za spomin, ali pa je zamené z narančo, ki ostane nevesti.

Če Hrvat resno zboli, ne pokliče zdravnika, ampak upotrebija domača zdravila ter se posvetuje s kakim skušenim možem, ali pa kako vedeževalko. Ko se mu približuje zadnja ura, ostane čisto miren, napravi ustmeno svojo oporoko pred pričami ter sprejme sv. zakramente. K umirajočemu prihajajo sorodniki in prijatelji, da ga še jedenkrat vidijo, poljubijo, zanj molijo in še živega poškrope. Ko bolnik umre, oblečejo vsi bližnji sorodniki sukneno obleko, tudi če je drugače ne nosijo in če je prav poletje. Ženske sorodnice ovijejo po vrh volnene obleke še dolgo črno kopreno, ki sega od glave do nog. V Juršičih pri Pulju ovijajo ženske kot znak žalosti struko (plêd) okoli hrbta; bolj mestne ženske se oblečejo seveda v črno obleko in pokrijejo s črno ruto. Svečo, katero je umirajoči v rokah držal, imajo za posebno sveto, in svetiljko, ki je pri mrliču gorela, neté še nekaj dni po pogrebu. Kar še ostane olja, pomešajo je z blagoslovljeno vodo in mrvicami blagoslovljenega kruha, potem pa vržejo vse skupaj v ogenj. Ljudstvo je trdno prepričano, da mrtvi včasi nazaj hodijo, se s kom posvetujejo, ga česa prosijo, ali pa mu žugajo.

„Naricanje“ ali narekovanje (glasno žalovanje za umrlim) ohranilo se je tudi po Istri, zlasti po njenih severnih in vzhodnih predelih, še do današnjega dné. Naricajo pa matere po sinovih

in udove po možéh. Črnooblečene in s črno ruto na glavi jadikujejo v obliki isterskih žalostink, gredoč za črno pobarvano krsto. Kjer pa pogrebci počivajo, vržejo se na krsto, objemajoč jo z obema rokama in glasno ihteč naricajo na primer:

„Ah druže moj, ljubeznivi druže moj! — A druže, nemila je vaša sirota, druže moj! Z ovemi malemi grančicami (otroci) ograjena, druže moj! — Kemu ste jih vi naručili, druže moj! Ah, nemila je vaša sirota, mužu moj! Ah, kruta je sirota, mužu moj, druže moj! Z ovim malim siroticam ograjena, mužu moj! — Kemu ste jih vi naručili? manè (meni) druže moj. Ja sam ž njimi kruta i ranjena, druže moj! — Kako i drevo odsečena, mili druže moj! Ah sinci moji mili, umrši sinci moji! — Pridite vi naproti, mili sinci moji! Ovemu vašemu otcu, mile grančice moje! — Aš je on jako nužan i nemoćar, sinci moji! Ah, lepo vas i ljubeznivo prosim, sinci moji; — Da mu vi pridete sproti, sinci moji! Aš ste vi tamo spoznali pute i staze, sinci moji! — Lepo mi ga k sebi pritegnite, sinci moji! Nemila je vaša sirota, druže moj! — Ah srdačni druže moj!“

„Ah dobri moj prijatelju, druže moj! — Ah srdačni moj prijatelju, mužu moj! Druže moj, kamo ću se uteći, mužu moj! U svojih velikih potrebah, druže moj! Ka nimam nigdir nijednoga, druže moj! — Ako ne tuju tujicu, krepki boru moj! A tujica je nemilica, mili druže moj! — Sirotica je prez vas, dragi i mili druže moj! Kako ću ja prez vas živeti, boru moj! — Teško i žuhko življenje moje prez vas, mužu moj! Ah razsuta kuća i imanje, druže moj! — A brez dobrega gospodara svojega, druže moj! Kako ću ja živet prez vas, druže moj! — Ah, srdačni moj prijatelju, mužu moj!“

Ko prinesó pogrebci krsto v cerkev, ihti žena tam in jadikuje potihoma, da se čuje kakor tožeč odmev mašne molitve. Ko zapoje duhovnik: „Oslobodi me gospodin!“, vrže se žena z rokama in obrazom na krsto ter jadikuje na ves glas, dokler ne odnesó pogrebci mrliča na pokopališče. Ko ga tam položé na tla, plane udova zopet h krsti, vijoč roki okrog nje, in njej se pridružijo kmalu še druge žene, ki jej pomagajo jadikovati, ter vlačijo druga drugo s krste, dokler jim je pogrebci siloma ne iztrgajo iz rôk in v jamo ne zagrebó. Po pogrebu vrnejo se žene

proti domu, a še vedno jadikujejo po hribu navzgor, da odmeva daleč okoli po skalovitih brdih.

Naricanje opravljajo vedno le ženske in vsaki bi zamerili, če bi tega ne storila, kakor bi se smijali moškemu, če bi kaj tacega počenjal. Ker za tako naricanje ni zloženih posebnih pesmi, sklada jih vsaka ženska po svoje, po hipnih vtiskih, kakor ji narekuje razžaloščeno srce. Vendar se to vrši po nekih stalnih oblikah, z otožnimi napevi in zatezajočim glasom zlasti na tretjezadnjem zlogu vsakega stiha, kjer se vpletajo imena dragih preminolih in drugi ljubeznivi pridevki. Naricanje se vrši tudi za očetom, materjo, bratom in sestro. Dokler je dotičnik bolan, le potihoma, ko pa umre, začne vse veliko in malo mrliča poljubovati in naricavati in kmalu pritekó tudi sosede, da pomagajo žalovati. Narica sé vedno le v hrvaškem jeziku in sicer tudi pri onih, ki se že sramujejo svoje materinščine. (V. Holz, „Slovenski Narod“ 1889, 2. oktobra.)

Kakor drugi Slovani, prirejajo tudi isterski Hrvati umrlim na čast pojedine (sedmine), pri katerih hvali kak sorodnik njih vrline ter ga priporoča vsem prisotnim v molitev, zlasti pa siromakom, ki okoli hiše prežé in katere ob takošnih dnevih posebno bogato obdarujejo. Na grobih pa ne postavljajo spomenikov, razun lesenih križev.

Istrijani imajo vse polno praznih ver, n. pr. da je številka 13 nesrečna, da kometi in mrknenja pomenijo nesrečo, da se ne sme v petek ali pri kaki mesčevi meni nič važnega začeti, da zli pogledi škodujejo, da ima vsak človek svojo zvezdo, iz katere se da njegovo osodo spoznati, ki se potem ne more več spremeniti itd. Trdno vero imajo tudi v čarovnice, ki na kaki gori kolo plešejo in potem na vse strani sfrčé, da točo napravljajo in druge nezgode prouzročujejo. Proti njim se morejo uspešno bojevati le „kriesnici“, to je ljudje, ki pridejo z nekako kapico na svet; pred točo se lahko ubrani z zvonenjem, ali pa če se stole pred hišo prevrne, da noge kvišku štrlé. Od začaranja morejo koga osvoboditi le modre ženske, ki imajo posvečeno obleko in kapucinski prah. Tudi Istrane tlači „mora“, otroke jim jemlje „mrak“, da „malici“ (škrati) in volkodlaki mnogo nesreč prouzročujejo, da se črni psi in mačke na križpotih valjajo ter ljudem nagajajo itd.

Kakor sploh južni Slovani, tako spoštujejo tudi isterski Hrvati posebno visoko rodbinske zveze in sorodstvo. Poleg krvnih sorodnikov izbirajo si tudi duševne in jednakomisleče prijatelje.

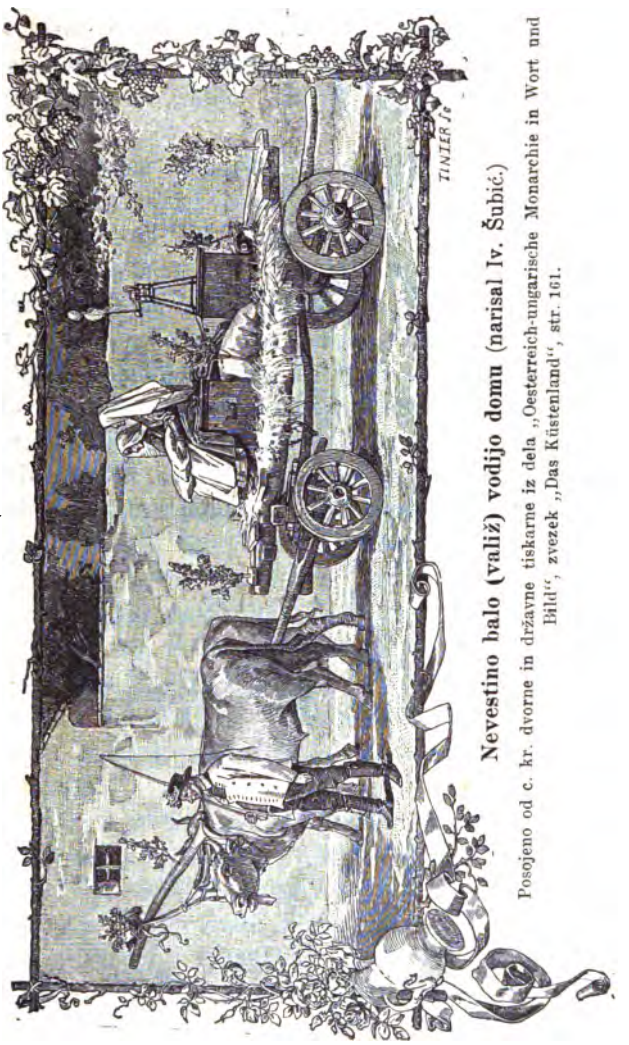

Nevestino balo (valiž) vodijo domu (narisal Iv. Šubić.)

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezek „Das Küstenland", str. 161.

Pri tej svoji volitvi se le redko varajo, ali gorje onemu, ki bi hotel onečastiti hišo svojega kuma pod pretvezo duševnega sorodstva. Navadno traja tudi to sorodstvo do smrti in taki sorod-

niki se obnašajo in darujejo na jednak način, kakor krvni sorodniki. Slovanska gostoljubnost se pa razteza tudi na tuje ljudi, in ako pride kak popotnik pred Istranova vrata, ne sme mimo, predno ne pokusi njegovega kruha in vina, in če je tudi kak tuj berač, (domačih beračev skoro nikjer ni). Zato imajo tudi hlapce in dekle kot člane rodovine. V posebno čast si štejejo, če obišče kak omikanec (župnik, učitelj, uradnik) njih hišo in se pri njih ustavi.

Pa ravno ta prevelika gostoljubnost mora se šteti Istranom na drugi strani v zlo, ker jim preveč zmanjšuje njih premoženje. Iz gostovanj nastane večkrat popivanje, pri katerem nastanejo pogostoma prepiri in pretepi s krvavim izidom. Tudi čini osvete se dogajajo, vendar se Istran le redko maščuje nad človekom, večkrat pa nad njegovo živino, katero pobije, ali pa nad trtami, katere poreže. Res je, da proti „škrijcem“ niso zaupljivi, če pa spoznajo koga za poštenega in pravičnega človeka, občujejo zaupljivo ž njim, makar nosi tudi „velado“ (gosposko suknjo).*)

Vraže so tudi med isterskimi Hrvati zelo razširjene, zlasti v „čarovnice“ in „volkodlake“, ali pred sedanjo izobrazbo ginevajo vendar precej hitro.

*) Vjekoslav Spinčić, Volksleben der Slaven in Istrien, »Oesterr. ungar. Monarchie«, Küstenland, str. 208 — 230.

Pregled tržaške zgodovine.

Ni dvoma, da je bila tržaška okolica naseljena že davno pred začetkom najtemnejših poročil, katere smo sprejeli iz sive starodavnosti. Kakor po sosednjih deželah, stanovali so ljudje tudi okoli Trsta najprej v votlinah, potem pa na takoimenovanih gradiščih. Vsak bolj osamljen vrhunec ali pa bolj strm kucelj je nosil tako gradišče, zato pa lahko sklepamo že iz same njegove zunanje oblike, da je moralo kedaj na njem stati kako prazgodovinsko stanovanje. Tako lahko trdimo, da so stala gradišča na Sv. Primožu, na Kontovelju, na Openskem hribu, na tržaškem Gradu, na Ključu, Sv. Roku, pri Zabrezcu itd., ker so ti hribi že po naravi več ali manj zavarovani in med seboj optično v zvezi, da so si lahko znamenja dajali in opazovali, kdo se po morju bliža obali.

Kot krajevno ime pa se je ohranilo gradišče („Veliko Gradišče") na gročanskem Čuku, kjer se vidi mala kotanja z nasipi okoli nje. Tam je stalo brez dvoma prazgodovinsko gradišče, a pozneje so sezidali na istem mestu cerkev, ki je bila bajé posvečena sv. Jerolimu („Jerumnu"). Ljudstvo pripoveduje še dandanes, da kedar zvoni po drugih cerkvah sveti večer k velikim praznikom, da zvoni prav lepo in milo tudi v onej globoko v tleh skritej cerkvi sv. Jerumna. Kakor je znano, je bil sv. Jerolim puščavnik, ki je živel v neki votlini na Karmelu in zato ga je ljudstvo častilo povsod, kjer se nahajajo votline, torej tudi na kraškem svetu.

Prvi, ki nam omenja ime Trst (Tergeste), je bil grški zemljepisec Strabon, imenujoč to naselbino „karnsko vas“, to je neobzidan kraj, v katerem so se bili ilirski Karni naselili. Karni so prebivali po goratih krajih na severni in vzhodni strani Beneške nižine, prihajali so pa kaj radi tudi blizu morja, n. pr. v Akvilejo, in zaradi trgovine ustanovili so tudi Trst. Toda Rimljani so že l. 178 pr. Kr. užugali Karne in njih sosede Istre ter jim odvzeli vso deželo na vzhodni strani Jadranskega morja. Rimski konzul Klavdij Pulher piše o tem podjarmljenju, da so bili premaganci deloma s korobači potepeni, deloma s sekirami posekani; jetnike so pa seveda prodali v sužnost. Ko so Rimljani Istro popolnoma pomirili (l. 128), ustanovili so v Trstu svojo utrjeno vojaško naselbino na griču sv. Justa in po njegovem obronku doli proti morju. Rimski kapitol je stal tam, kjer je sedanji grad, glavno svetišče posvečeno Jupitru, Junoni in Minervi pa na mestu sedanje stolne cerkve, v čije zvoniku se vidijo še sedaj vzidani ostanki dveh rimskih stebrov. V temelju stolne cerkve našli so tudi rimske votivne kamne. Politično so prištevali Trst k Istri in sicer so ga imeli za jedno ondašnjih šesterih mest.

Rimljani so si prisvojili tudi vso zemljo okoli mesta in jo imenovali „Ager Tergestinus“, ki je obsegal bržkone ravno tisti svet, kot sedanja okolica, le proti Istri je utegnil kaj dalje segati. Okoličani so uživali „latinsko pravo“, ali mogli so svoje pravice vršiti le, če so prihajali na ljudske skupščine v Trst. Rimljani so se v Trstu popolnoma udomačili in si vse priredili za udobno življenje. Napeljali so v mesto zadosti pitne vode po oni ulici, ki se še sedaj imenuje „Akvedot“, napravili si svoja kopališča, amfiteater itd. Ker je bilo med ozidjem premalo prostora, začeli so kmalu svoja letovišča tudi zunaj njega postavljati, deloma ob obali, deloma pa po bolj zložnih obronkih okoli mesta. Med takimi letovišči je bila najimenitnejša rimska vila v Barkovljah, kateri so prišli na sled l. 1890. V njej so našli mojstersko izdelan mozaičen tlak s krasnimi geometričnimi risarijami. Vendar se pa mesto pod Rimljani in za časa preseljevanja narodov ni moglo posebno razvijati, deloma zaradi pretesnega prostora, deloma pa, ker so mu bojaželjni narodi od vseh strani pretili in ga izvestno tudi večkrat siloma napadali.

Vkljub temu pa se je krščanstvo v Trstu že zgodaj zaplodilo in prav močno ukoreninilo. Pripoveduje se, da je že sv. Mohor poslal iz Akvileje v Trst prezbiterja Hijacinta, da bi tu ustanovil občino Kristovih spoznavalcev in povzdignil cerkev sv. Štefanu na čast, ki je pa že zdavnaj izginila. Kakor drugod, razširilo se je krščanstvo tudi v Trstu najpoprej med nižjim ljudstvom, ki je stanovalo zunaj mestnega ozidja. Zdi se pa, da so tržaški krščani ostali od začetka precej dolgo brez lastnega višjega pastirja, že zato, ker so bili Rimljanom zoperni in so jih ti kolikor mogoče stiskali, da bi se ne ukoreninila jednakopravnost vseh rimskih podložnikov. Iz bojazni pred popolnim socijalnim prevratom v rimski državi so začeli cesarji preganjati krščane in nekateri hočejo vedeti, da je tudi v Trstu mučeniška kri v potokih tekla. Drugi trdé, da je dal postaviti cesar Trajan na glavnem trgu v Trstu spominski steber z napisom: „Kdorkoli si ti, ki imaš palice s sekirami, preganjaj povsod kristjane, mori jih in podiraj jim svetišča“. Tedaj so pretrpeli baje mučeniško smrt prezbiter Primož in njegovi pomagalci Célijan (Celin), Marko in Jazon, katerim so po hudem trpinčenju glave odsekali zunaj mesta. Za časa Marka Avrelija mučena sta bila v Trstu dijakon sv. Lazar in poddijakon sv. Apolinar; (temu je posvečena kapucinska cerkev na Poudarezu).

Imenitnejši tržaški mučenik pa je sv. Servul (Sacerb), ki je bil lep mladenič in unet krščan, živel v samoti v votlini za sacerbskim gradom nad Dolino, dokler ga ni dal rimski oblastnik v Trstu zgrabiti in zadaviti l. 283. Še bolj znana pa sta sv. Just (Justus) in Sergij. Prvi, sedaj zavetnik tržaškega mesta, bil je premožne rodovine, je rad podpiral siromake in se ni dal nikakor prestrašiti od rimskega oblastnika, da bi zatajil svoje krščansko prepričanje. Zato so mu privezali (2. nov. 290) težek kamen okoli vratu in ga vrgli na dno morja blizu Martovega polja. Sv. Sergij je bil plemenitega rodu in po svoji službi vojaški tribun. Kot tak moral je zapustiti Trst in podati se v Azijo na vojno proti Perzijancem. Tam pa so ga zaradi njegove vere v ječo vrgli in na zadnje obglavili l. 303. Na dan njegove smrti je baje z neba padla njegova bradnica (alabarda, „la lancia di S. Sergio“) na glavni trg tržaški in meščani so jo potem sprejeli za znak svojega mesta, kakor se vidi v njih grbu.

Takošno alabardo, ali ne prvotno, hranijo še sedaj v tržaški stolni cerkvi. Tudi sv. Jerolim se je baje mudil v Trstu, ko je potoval skoz Akvilejo v Rim.

Vkljub tem krepkim mladikam krščanstva in čeravno je bil cesar Konštantin razglasil katoliško vero za državno, vendar najdemo prvega škofa v Trstu še le za časa vzhodnogotskega kralja Teodorika. Izvestno so tega zakasnenja mnogo krivi zahodni Goti, katere je njih kralj Alarih večkrat poskusil mimo Trsta v Italijo spraviti, in na takih potovanjih so bili Goti mestu vedno nemili gostje. Ko je pa prišla Italija in ž njo vred vsi naši kraji od Jadranskega morja tje gori do Donave v Teodorikovo oblast, tedaj so se dežele pomirile in zopet povzdignile. Teodorik je vladal namreč razumno, modro, pravično in milo. Podložnikom je pustil njih običaje in njih vero. Tako najdemo l. 524 kot prvega škofa v Trstu nekega Frugiferja. Ta je dal sezidati okoli l. 530 blizu nekdanjega Jupitrovega svetišča in poleg starejše cerkve sv. Marije (bajé sezidane okoli l. 400 ali natančnejše celo že l. 383) cerkev na čast sv. Justu. Obe cerkvi sv. Marije in sv. Justa združili so l. 1300 v jedno samo cerkev, katero so splošno imenovali le „cerkev sv. Justa“. V poznejših letih so to cerkev še mnogo prezidavali in razširjali, predno je postala iz nje sedanja stolnica tržaška.

Kot drugi tržaški škof je postal l. 568 nek Geminjan. Kmalu po njegovi izvolitvi izcimil se je v oglejski patrijarhovini cerkven razkol radi „treh kapitulov“ in ker se je hotel patrijarh iznebiti langobardske nadvlade, preselil se je na utrjeni otok Gradež. Temu razkolu so pristopili vsi obmorski in isterski škofje, med njimi tudi Geminjan in njegovi trije nasledniki. Ko pa je bil učeni Ivan I. izvoljen za tržaškega škofa (l. 751), sprijaznil se je z rimsko stolico in ostal ves čas zvest katoliški cerkvi. Zato se je pa zameril plemiški vladi v Benetkah, ki je podpirala razkolnike. Ko je Ivan postal oglejski patrijarh, izobčil je beneškega dožeta iz katoliške cerkve. To je pa razkačilo dožeta, zbral je svoje ladjevje in priplul ž njim pred Grad, vjel patrijarha in ga dal v morje vreči.

Med tem so se bile zgodile gledé Trsta tudi politične spremembe. Bizantinski vojskovodja Belizar je bil začel l. 534 vojno z vzhodnimi Goti in jim po dvajsetletnem srečnem boje-

vanju odvzel vso Italijo. Koj v začetku te vojne polastili so se Bizantinci vseh dežel na vzhodu Jadranskega morja in tako tudi Trsta. Pozneje so ustanovili za prisvojene dežele posebno namestništvo („eksarhat") v Raveni, pod katero je spadal tudi Trst. Nasproti pa ni imela langobarška oblast čez Italijo ni najmanjšega vpliva na javne razmere v Trstu. Še le ko so germanski Franki l. 774 premagali in uničili langobarško kraljestvo, začeli so počasi razširjati svojo oblast dalje proti vzhodu in so jo kmalu raztegnili tudi čez Trst in njegovo okolico. Da, pripoveduje se celo, da je bil Karol Veliki osebno Trst obiskal in se tu osebno sprijaznil s plemenitim meščanom Fortunatom, bratom gori omenjenega škofa in patrijarha Ivana. O tej priložnosti so baje postavili Tržačani Karlu kamenit slavolok, pod katerim je cesar jezdil v mesto. Nekateri tržaški zgodovinarji so mislili, da se je obok ohranil blizu cerkve sv. Marije večje v starem mestu, ki je ljudstvu znan pod imenom „Arco di Riccardo (Rihardov obok), ali njegov slog (tu sta zamenjana Karol V. in Rihard Levosrčni) jasno kaže, da je iz poznorimske dobe; njegov pomen nam ni znan, ker je brez napisa.

Karol Veliki je bil pridružil Trst z okolico furlanski marki (l. 803), a po njeni razdelitvi (827) pripadel je isterski mejni grofiji. Koncem IX. stoletja jo bil baje zelo naklonjen Trstu italijanski kralj Berengar in zato so mu poslali hvaležni meščani 300 (?) vojakov na pomoč proti njegovemu sovražniku Gvidonu iz Spoleta. Ali v bitki ob Trebiji (l. 889) je bil prvi potolčen in Tržačani so mu rešili le golo življenje.

Beneške kronike pripovedujejo gledé Trsta o nekem ropu beneških nevest. V Benetkah je bila že od starih časov navada, da so obhajali zadnji dan januvarija vsakega leta v stolni cerkvi spomin pokopanja sv. Marka. Tedaj so prihajale tje tudi neveste, ki so se imele bodoči predpust poročiti, in očitno kazale svojo večjo ali manjšo doto, kakor nosijo še sedaj nekatere hrvaške devojke vso svojo doto v laséh ali po obleki našito. To priložnost so nekdaj porabili pomorski roparji iz Trsta in prišli so trumoma pred cerkev sv. Marka, ravno ko se je obhajala omenjena slavnost. S povzdignjenim orožjem, ki so je imeli poprej skrito pod dolgimi haljinami, planejo na okrašene neveste, pomoré njih spremljevalce ter zbežé z ugrabljenkami na svoje

čolne, ki so jih ob bližnji obali čakali, in hitro odjadrajo v furlansko luko Kaorle. Benečani so bili zaradi te drznosti silno razkačeni, zlasti tesalci ladij iz okraja sv. Marije Lepe. Ti oborožijo brž svoje čolne in pohité nemudoma za roparji. Dotekli so jih, ravno ko so si plen delili, da bi potem vsak čim hitreje svoj delež na varno spravil. Benečani pa jim odvzamejo ves plen in se vrnejo ž njim vriskaje v svoje mesto. V zahvalo te zmage prirejali so potem Benečani vsako leto dné 2. februvarija slovesno procesijo k sv. Mariji Lepi in ob taki priliki so obdarili dvanajst siromašnih deklic s primerno doto, katero so sprejemale iz dožetovih rôk. Za tem so sledile razne ljudske veselice. (Bržkone omenjeni roparji niso bili Tržačani, nego „saraceni", ki so pripluli od isterske strani, ali iz tržaške luke v Benetke).

Italijanski kralj Lotar II. podeli 1. ali 8. avgusta 948 Trst z okolico (t. j. vso zemljo tri milje daleč od mesta) kot posvetno knežijo tržaškim škofom Ivanu III. in v njih oblasti je ostal nad 300 let. Zgodilo se je to, ker cesar ni mogel sam varovati svoje preobširne države drznih sovražnikov. Cesar je prepustil škofom vse tiste pravice, katere je on poprej sam izvrševal nad mestom in okolico kot deželni knez, ki je bil jedino le cesarju pokorščino in zvestobo dolžan. Zato so se tržaški škofje večkrat tudi grofe imenovali in so imeli pravico svoje lastne denarje kovati, katere so se pa še le v poznejših stoletjih posluževali. Sicer pa duhovska vlada ni prinesla Trstu in okolici posebne sreče, kakor bomo kmalu videli.

Že l. 1081 je bil cesar Henrik IV. v Luki podredil tržaško in poreško škofijo akvilejskemu patrijarhu in zapovedal, naj ima tržaški škof isto spoštovanje pred njim, kakor pred cesarjem samim. Patrijarh naj uživa vse pravice deželnega kneza, naj investuje in vpeljuje škofa v njegovi stolnici. Škof in ljudstvo naj dajeta patrijarhu iste davke, katere sta poprej cesarju plačevala. Tržačani pa s tem niso bili zadovoljni in zato je moral cesar l. 1082 v Paviji z nova podrediti Trst z okolico patrijarhu*). Ali še le ko je dobil patrijarh l. 1208 markgrofijo istersko, prišel je tudi Trst popolnoma pod njegovo knežjo oblast.

*) O razmeri Trsta in Poreča nasproti patrijarhovini glej: Mittheilungen des Institutes für öst. Geschichtsforschung, I. S. 279, ff.

Škofje so poskušali večkrat posvetno oblast v Trstu nazaj dobiti in so podpirali zarote njih somišljenikov. Tak njih (ali pa beneški?) pristaš je bil l. 1313 nek Marko Ranfo, ki je imel velika posestva blizu Zaboršta. Mestna gosposka pa je zarotnike prijela ter Marka in njegovega sina Ivana dala obesiti, vse pristaše pa za vselej iz mesta izgnati. Ranfovo družino so preklicali, t. j. možkim so zažugali obglavljenje, ženskam pa sežganje, če bi se kdo predrznil v mesto povrniti. Kdor bi umoril člana Ranfove rodovine, dobil bi 400 lir, za vsakega drugega zarotnika pa 200 lir in vsakemu hudodelcu, ki ni bil ravno morilec, zagotovili so da ne bo kaznovan, ako pripelje gosposki kakega zarotnika živega ali mrtvega. Tržaški škofje so kovali kot deželni knezi svoje lastne novce skoz vse trinajsto stoletje in v početku štirnajstega. Prvi je začel denar kovati v Trstu škof Gebhard (1209—1214), zadnji pa ga je koval škof Rudolf († 1304), potem je prenehala kovnica v Trstu.*)

Škof Anton de Negri, ki se je prvi imenoval „grof tržaški", prizadeval si je (1350—1370) brez uspeha, da bi se polastil zopet posvetne oblasti v Trstu. Naslov „tržaški grofje" pa so si prisvajali še do škofa Inzaghija (1775—1791), ki se je poslednji tako imenoval.

L. 1190 so si bili prisvojili tržaški kanoniki pravico škofe voliti izmed svoje srede. V najstarejših časih je volilo škofe ljudstvo z duhovščino skupaj, pozneje pa je imenoval akvilejski patrijarh škofe za Trst. Užaljeni patrijarh Friderik se je na vso moč upiral novotariji tržaških kanonikov, ki so se obrnili naravnost do papeža Celestina III. Ta je določil dné 10. majnika 1192, da naj od tedaj naprej volijo jedino le tržaški kanoniki svoje škofe, kar se je tudi godilo do l. 1443. Tedaj pa je bil sklenil cesar Friderik III. poseben konkordat s papežem Pijem II., po katerem naš cesar škofe imenuje in papež jih potem posveti. Prav za prav je bil že vojvoda Leopold III. zapovedal (1. oktobra 1382) tržaškim korarjem, da si ne smejo škofov zbirati brez njegovega dovoljenja in potrjenja.

Ko so škofje izročili svojo oblast občini, bilo je v Trstu le trinajst plemiških rodovin, ki so prevzele vso vlado v mestu in okolici. Najimenitnejši med njimi so bili plemiči Leo,

*) Fontana, Monete dei vescovi di Trieste, Trieste 1832.

ki so imeli svoja posestva v Barkovljah in na Katinari; potem Bonuomo, iz katere je izviral znani škof ob času reformacije, Burlo (jedina še živeča obitelj). Druge rodovine so bile: Paduano, Basejo, Cicoti, Stella, Pellegrini, Belli, Petač (Petazzi), Tofani, Argento in Giuliani. Že l. 1743 jih je bilo šest izumrlo, a vendar so prosili cesarja Karola, da bi smeli na svoji zastavi nositi zvezdo z grbi vseh trinajstih rodovin, česar jim pa cesar ni dovolil. Imeli so namreč že od l. 1246 naprej svojo posebno bratovščino pri sv. Antonu Starem, ki je nosila posebno debele sveče ob velikih praznikih in slovesnih obhodih. Seveda je imela vsaka teh plemiških rodovin svojo posebno palačo, a tudi sicer so mnogo pripomogle za olepšavo mesta, trgov in cerkva. Na nekaterih hišah v Trstu se še vidijo grbi teh rodovin.

Tržaški škofje kot posvetni vladarji mesta niso bili posebno srečni, čeravno so brezobzirno vladali. Ob času njih vlade prihajali so divji, tedaj še nomadski Madjari tudi v tržaško okolico in jo večkrat oplenili. Od morske strani so navalivali Arabci iz Afrike kot pomorski roparji in so Trst silno nadlegovali, tako da so si morali meščani večkrat mir kupiti z bogatimi darovi. Škofi so pri tem mnogo denarja potrosili in pripoveduje se celo, da so se morali pri goriških židih zadolžiti; (listina, ki naj bi to spričevala, je ponarejena). Vrhu tega so plemiči skušali dobiti vlado v svojo oblast, kar se jim je l. 1295 tudi posrečilo. Škof Brissa (Bric) di Toppo proda omenjenega leta s patrijarhovim privoljenjem občini, t. j. njenim plemiškim zastopnikom, za 200 mark denarjev dohodke oskrbnikove in vse regalije, katere so poprej škofom pripadale. Za svojega župana si je tedaj izbralo tržaško mesto goriškega grofa Majnarda IV.

Tržaška ustava je bila večinoma posneta po beneški in zapisana v posebnem pravilniku („štatutu"). Zakonodavno oblast so imeli vsi polnoletni plemiči, kateri so se bili v teku let tako pomnožili, da je štelo veliko svetovalstvo ob času Jožefa I. že 160 članov. To svetovalstvo je volilo vsak četrti mesec svoje občinske uradnike, katerim je izročevalo opravke po pravilnikovih predpisih. Veliko svetovalstvo je volilo izmed sebe upravni odbor, imenovan „malo svetovalstvo", ki je štelo v preteklem stoletju 40 članov. To malo svetovalstvo je razpravljalo o vseh potrebah mesta in okolice in podajalo primerne predloge velikemu sveto-

valstvu. Veliko svetovalstvo je volilo nadalje izmed sebe ali iz raznih rodbin še tri člane, ki pa niso smeli nad trideset let stari biti, za mestne upravitelje (rektorje) in sodnike. Ti so bili odgovorni velikemu svetovalstvu in so dobivali za svoj trud 13 gld. 40 kr. plače (v XVIII. stoletju). Oni so vodili občinske, politične in gospodarstvene opravke, upravljali dohodke in stroške, sklicavali o določenem času veliko svetovalstvo, razsojali prepire in vršili vse, kar se jim je zdelo potrebno za blagostanje mesta in okolice. Po preteku štirih mesecev so morali ti upravitelji pod imenom „provveditore“ (preskrbovatelji) še štiri mesece na dalje brezplačno skrbeti za javno zdravstvo in izdajati vse zdravstvene naredbe.

Veliko svetovalstvo je volilo tudi dva nadzornika, ki sta morala prisotna biti pri vsakem zborovanju svetovalstva in tam paziti, da se ni nič predlagalo in sklepalo, kar bi bilo zoper mestni pravilnik. Nadzirati sta morala ceste, ulice in trge, zlasti kupčijo z vinom in živili; paziti na prodajalce sukna, štacunarje, krčmarje itd. Tudi ta dva sta služila po štiri mesece in bila odgovorna za svoje ukrepe velikemu svetovalstvu, a dobivala sta za svojo plačo po 3 gld. Isto svetovalstvo volilo je (tudi na štiri mesece) svojega blagajnika, ki je moral pobirati in hraniti občinske dohodke ter izplačevati služabnike in druge vsote, katere so mu upravitelji nakazali. Za plačo je dobival 5 gld. 40 kr., a po volji upraviteljev za svoj trud lahko še nagrado do 15 gld. Petnajst dni po dovršitvi svoje službe morali so položiti račun o svojem gospodarstvu vpričo svetovalcev, upraviteljev in nadzornikov. Če se je pa našel kak primanjkljaj, kaznovali so krivca s tem, da so ga pahnili iz svetovalstva in izključili od vseh občinskih služeb za pet let, ali pa je moral plačati pet „solidov“ za vsako manjkajočo liro. Svetovalstvo je volilo dalje čuvaja žitnice, ki je moral o pravem času kupiti zadosti žita (od Kranjcev), kolikor ga je potrebovalo tržaško prebivalstvo, in skrbeti, da se to ni pokvarilo. Za svoj trud je dobival 7 gld. 30 kr.

Veliko svetovalstvo je skrbelo tudi za pravosodstvo, bodisi civilno, bodisi kazensko. Po tedanji navadi drugih italijanskih mest poklicali so tudi Tržačani za svoja sodnika dva *tuja* doktorja pravoznanstva po predpisih svojega pravilnika. Prvi je imel naslov „poglavarjev ali kapitanov namestnik“ ter razsojal vse pravde,

katere so imeli med seboj meščani ali okoličani kot privatne osebe. Drugi pravnik se je imenoval „kazenski (kriminalni) sodnik“ in je sodil v vseh takoimenovanih „kriminalijah (glej „Goriško“ 2. del str. 91). Njemu je bil pridružen „javni tožitelj“ ali državni pravdnik (protektor). Oba sodnika sta bila izvoljena na dve leti in vsak je dobival po 294 gld. 40 kr. letne plače.

Ker so pa med tržaškimi plemiči nastajali le prepogosto strankarski prepiri, so kmalu spoznali, da je treba strožje nadoblasti in da kaže vrhovno vodstvo izvršujoče oblasti položiti v roke jednega samega, krepkega in mogočnega moža. Po vzgledu drugih italijanskih mest začeli so si tudi Tržačani izbirati za svoje vrhovne oblastnike (na jedno leto) sosednje, zelo vplivne grofe, katerim so dajali naslove „župani“ (podestá). Prvikrat se je to zgodilo, kolikor je v zgodovini znano, l. 1150, ko so si Tržačani izvolili za svojega župana grofa Henrika della Torre, l. 1192 pa goriškega grofa Majnharda. Ko je prišel Trst pod Avstrijo, postavljali so Habsburžani svoje poglavarje (kapitane) v Trstu in to celo do l. 1746. Take poglavarje so imenovali avstrijski vladarji na ves čas njih življenja in mesto jim je moralo plačevati vsak četrti del leta 311 gld. 16 kr. (v XVIII. stoletju). Po letu 1746 so imenovali načelnike tržaške deželice „občinske ali magistratne predsednike“ („presidi“), a od l. 1848 naprej jih imenujejo zopet „župane“. Tržaški župan dobiva sedaj kot predsednik mestnega svetovalstva in načelnik magistrata po 9000 gld. plače na leto.

O prvem županu Henriku pišejo zgodovinske knjige, da je osnoval in v latinščini razglasil nov pravilnik za Trst na temelju poprejšnjih, že prestarih, neredno sestavljenih in torej komaj še porabljivih določb gledé uprave in sodstva. Ta pravilnik je bil potem še trikrat pregledan in popravljen: l. 1350, 1365 in pa 1550. Rokopis hranijo sedaj v štirih debelih pergamentnih foljantih v občinskem arhivu. L. 1421 prestavili so ga bili neki tudi na italijanščino. Tržaški pravilnik pa je ostal v veljavi le do l. 1786, ko je odpravil cesar Jožef II. vse posebne pravilnike in razglasil jednake zakone za celo Avstrijo. Poprej pa so Tržačani strogo in s svetim strahom čuvali nad izvršitvami pravilnikovih določb. Vsak prestopek in pregrešek so kaznovali s posebno ostrostjo. Če se je kdo pregrešil zoper svojega poglavarja, so

mu odsekali desno roko. Onega, ki se je s sovražnikom dogovarjal, dali so konju za rep privezati in po mestu vlačiti, potem pa obesiti. Kdor je preklinjal Boga, J. Kr., M. D., moral je plačati 100 lir, glôbe, 50 lir pa, če je nečastno govoril o kakem svetniku ali svetnici. Če pa obsojenec ni plačal glôbe v osmih dnéh, potopili so ga dva dni zaporedoma po dvakrat na dan v morsko vodo do grla, tretji dan pa vsega, a tako da ni utonil. Če se je kdo v drugič pregrešil z bogokletvijo, vrgli so ga za mesec dni v ječo, kjer se je moral postiti ob kruhu in vodi. Zanimiva je tudi tale določba: „Če bo kak meščan ali okoličan slabo gospodaril, premoženje raznašal in zapravljal bodisi z igro, zapravljivostjo ali sploh nerednim življenjem, pokličejo naj ga pred občinske sodnike, katerim mora odkritosrčno vso resnico povedati. Če ga bodo krivim spoznali dolžitve, naj nalašč zato postavljeni berič na stopnjicah občinskega poslopja vpričo jednega mestnega pisarja na ves glas naznani, da mora vsakdo imeti dotičnika za zapravljivca in ogibati se ga". — Obsodbe vršili so z jednako strogostjo nad plemiči, kakor nad meščani in okoličani.

Tržaško prebivalstvo se je najbolj množilo po doseljenih prebivalcih s Krasa in iz drugih slovenskih vasij, ki so se v Trstu nastanili (habitatores, abitandi, domiciliati). Kot pravi meščani (cives) so bili večkrat poklicani za priče, n. pr. l. 1224 Domenik Sinec ali Sivec (trikrat) in njegov zet Pentek; l. 1235 gospi Vodanka in Imica, posestnici vinogradov v Trstu; l. 1256 Martin Mulec; l. 1260 „Cernegorus Sclavus, villanus capituli; l. 1267 Nikolaj iz Breke; l. 1273 Lopec Sclavus; l. 1297 Fricegoj iz Bazovice in Just Zalokar, hišna posestnika v Trstu; l. 1328 Stojan de Landri; l. 1366 Avguštin Kosec in Nikolaj iz Gabrovice; l. 1366 Stojanov sin Nedelko in Večeslav; l. 1370—1387 Peruša s Proseka, Nedeljica, Nedelko, Prevec, Papež, Prosinec itd. L. 1417 je bil gospod Nikolaj Petac (de Petachiis) ce'ó vicedom tržaški.*)

Gledé mej tržaške okolice imamo najstarši dokaz na nekem mestnem pečatu iz XIII. stoletja. Na njem se vidi trivoglato mestno obzidje, trije stolpi, troje vrat in dve iz srednjega stolpa moleči sulici z zastavama. Prvotno je imel Trst trivoglato podobo: najvišji vogel je bil na gradu „Tabor", druga dva doli

*) Marsich, Regesti capitolari, Archeografo Triestino l. 1883—1885.

proti morju. Napis okoli tega (z gotskimi črkami) se glasi: „Tergestum — Sistilanu (Sestljan, luka pri Devinu), Publica (javna cesta skozi Prosek in Občine), Castilir (gradišče), Mare, certos dant mihi fines". Jednak napis se nahaja na denarjih tržaških škofov iz iste dobe. „Castilir" moral bi pomeniti ono gradišče, ki je stalo nekdaj na hribčku pri Ključu, kjer je sedaj c. kr. praharnica, in ki se še vedno imenuje „Gradišče".*) Tudi sedaj je še tam deželna meja med Trstom in Istro.

Za obrambo tržaške okolice postavljena sta bila na njeni vzhodni in zahodni strani, kjer so ceste v njo prihajale, grada Mohov (Moccó) in Mohovljan. Prvi je stal v Robidi nad Zabrežcem in po njem so dobili priimek njegovi gradniki. Po pogodbi l. 1291, katero je sklenil tržaški škof z občino gledé mestnega načelnika, pripadel je Mohov grad prvemu, a že l. 1295 dal ga je občini v najem na deset let. Leta 1414 pridružil ga je štajerski vojvoda Ernest Železni kranjski deželi. Leta 1511 so Tržačani ta grad do tal podrli, iz strahu, da bi se ga Benečani ne polastili, a pozneje so ga zopet pozidali v obliki velike utrjene mitnice z imenom „Fünfenberg" (Vinchunberg, Venchenberg; Octo de Vinchumberch se omenja že l. 1304). Grad Mohovljan je stal na Kontovelju na vzvišenem griču proti Križu in je bil prav za prav le velik okrogel stolp, čegar razvaline se še poznajo. V XVI. stoletju je bil fevd pl. Kobencljev.**)

Ker je stal Trst bližje avstrijskih dežela, nego Benetke, skušal je prvi z uspehom napeljati vso notranjo trgovino iz Avstrije, Češke in Ogerske v svoje mesto. To je bilo čisto naravno in zato opazimo že zgodaj prav živahno tovorenje med Kranjsko in Trstom. Iz prve so prihajali vsi domači pridelki, zlasti žito in živalski predmeti; nasprotno pa iz Trsta na Kranjsko sol in vino, včasi tudi južno sadje in začimbe. Vsled tega tekmovanja čutile so se Benetke oškodovane v trgovini, češ da njim samim gre pravica trgovati ob Jadranskem morju in po krajih, ki so na to navezani. Naslednik tega tekmovanja je bilo medsebojno sovraštvo, prepiranje, žuganje in celo bojevanje. Piše se, da je bilo šest takih vojn med Tržačani in Benečani, in iz zgodovine nam je znano, da so se bili poslednji nekolikokrat tudi v resnici polastili Trsta.

*) Sila, Trst in okolica, str. 21 in 22.
**) Sila, Edinost l. 1883, list 58—78.

Prvi napad Benečanov na Trst pripetil se je l. 1202 ob času četrte križarske vojne. Trdi se, da so takrat Tržačani iz zgolj nevošljivosti Benečanom vojno napovedali, ker so bili ti tako zelo obogateli s pomorsko trgovino. Ko so Benečani izvedeli, da Tržačani oborožujejo svoje ladje proti njim, prijadrali so s svojim dobro oskrbljenim brodovjem (240 ladij) pod vodstvom dožeta Dandola pred Trst. Sedaj so se Tržačani prestrašili in spoznali svojo nezmožnost, meriti se s tako silnim sovražnikom, in so raje izročili Benečanom mestne ključe. Zavezali so se, plačevati jim letni danj, t. j. pošiljati na dan sv. Martina v Benetke 50 orn ali čebrov (po 56 bokalov) najboljšega vina iz okolice, vrhu tega še zasledovati morske roparje južno od Rovinja in vsakega, ki ga bodo vjeli, izročiti beneškemu dožetu. — Drugikrat so oblegali Benečani Trst l. 1280 z namenom, spraviti ga pod svojo oblast, kakor so bili ukrotili uporne Koperčane. Silno trde pogoje so stavili Benečani Tržačanom (plačati zaostali danj, uničiti trdnjave ob obali, sežgati bojne ladje in dati dvanajst talcev izmed odličnih meščanov. Ali Tržačani so dobili znatne pomoči od goriškega grofa Alberta in oglejskega patrijarha Rajmunda, katerima je bilo obema zelo na tem ležeče, da ne bi prišel Trst v oblast že tako premogočnih Benečanov. Vkljub temu se prikaže l. 1207 v tržaškem zalivu beneški poveljnik Marin Morosini, utabori se na „Veduta Romana“, ter obkoli nagloma mesto od vseh strani. Pa zdaj sta prihitela Tržačanom na pomoč gori omenjena zaveznika in po triletnem obleganju prisilila Benečane, da so sklenili mir (11. novembra 1291), ki je bil za Tržačane sicer jako trd (podreti so morali ozidje ob morju, prodati Benečanom ladje in dati 24 talcev). In vendar Benečani še niso opustili svoje nakane, prisvojiti si Trst, in zato so prišli l. 1350 vnovič pred mesto ter je bajé tudi vzeli in postavili v njem za župana svojega človeka (nekega Marka Zenona). To je Tržačane hudo razdražilo, pripravljali so se skrivaj na odpor, a še le l. 1368 se jim je neki posrečilo pregnati beneško posadko z mesta. Povod temu je dal napad beneških mornarjev na neko tržaško ladjo, ki je bila bajé pripeljala v luko prepovedano blago. Razsrjeni Tržačani so ubili beneške mornarje in njih zapovednika, na glavnem trgu pa raztrgali in z nogami poteptali zastavo sv. Marka. Ali to je bila zopet nova razžalitev za Benečane, ki

so nadaljevali vojno še do 18. novembra 1369. V svoji stiski so se udali Tržačani avstrijskemu vojvodi Leopoldu III., ki je bil osobno prišel v Trst, da obrani mesto pred Benečani. Ti so se pogodili z avstrijskimi vojvodami, da se odrekó svojih pravic do Trsta za 75.000 cekinov.

Peti napad se je zgodil l. 1379, ko so bili Benečani obkolili neko tržaško ladjo, ki se je s soljo nakrcana mirno vračala od furlanske obale proti Trstu. Tržačani so pa hrabro odbili napad in ubili nekaj beneških mornarjev. Ker so se bali maščevanja, zato so se obrnili Tržačani za pomoč do patrijarha Markvarda, ki se je tedaj ravno srečno bojeval proti Benečanom s pomočjo Genovežev. Ti so prišli tudi pred Trst in pregnali z mesta beneško posadko, ki je tam bivala od l. 1369 naprej. Na to so se podvrgli Tržačani patrijarhu, kateremu so radovoljno izročili ključe svojega mesta in zastavo sv. Justa. Patrijarh pa je obljubil Tržačanom, spoštovati njih pravice in skrbeti za njih varnost po svojem posebnem namestniku. Toda patrijarhova oblast v Trstu je kmalu izginila, ker po smrti Markvarda Randeškega so nastali prepiri gledé patrijarške stolice.

Že l. 1381 so prijadrali Benečani z 38 galejami v tržaško luko in oblegali mesto skoz jednajst mescev. Lakot prisili Tržačane, da se udajo Benečanom. Genoveži, ki so bajé po Trstu silno razsajali, so posredovali med Benečani in patrijarhom, da so sklenili mir v Turinu (3. avgusta 1381). Benečani se odpovedo Trstu in okolici, samo letni danj v vinu in olju si še izgovoré. Vsa posedena posestva (Mohov in Mohovljan) naj se povrnejo Tržačanom, ki bodo smeli svobodno trgovati v Benetke in tam uživati svoje stare predpravice.

Vkljub temu miru se Tržačani niso čutili varne pred Benečani in so si iskali močnejšega zavetja pri avstrijskih vojvodah, ki so bili razširili svoje dežele že blizu do tržaških mej. Pošljejo torej svoje pooblaščence (Adelma Petača, Antona Dominikova in Nikolaja Pika) k vojvodi Leopoldu III. v Gradec in mu izročé za stalno in neprekljivo Trst z okolico v njegovo last. O tej prostovoljni izročitvi napišejo 30. septembra 1382 posebno listino, v kateri so navedeni razlogi, zakaj se mesto podaja, potem pravice in dolžnosti novega vladarja in nazadnje pravice in dolžnosti njegovih podložnikov. Novi „gospodar“ Trsta se zaveže, da bode

vedno branil in varoval svoje novo posestvo, da ga nikoli ne odda, nego ohrani med avstrijskimi deželami. Trst naj se vlada po mestnem pravilniku, katerega se ima tudi od vojvode postavljen poglavar (kapetan) držati. Ta bo imel za svetovalca dva pravnika, ki se bosta plačevala iz onih 4000 lir, katere se obveže mesto plačevati vojvodi vsako leto, večjih davkov pa ta ne sme zahtevati, razun če v to dovolijo meščani in okoličani. Za poglavarja imenuje vojvoda tistega, ki se mu bo najsposobnejši zdel, in ta bo vladal namesto poprejšnjega župana dotlej, dokler bode vojvoda ž njim zadovoljen. Vojvoda imenuje izterjevalce glôb, katerih polovica pripade njim, druga polovica pa mestni blagajni, da bode plačevala poglavarja in zdravnike, popravljala mestne zidove, vrata, mostove itd. Vladar pobira carino in mitnino od blaga, ki pride ali po morju, ali po suhem v Trst, razun ako je namenjeno za izključno porabo meščanov; ravno tako od vsega iz mesta poslanega blaga, razun od vina „ribole“; od te mora mesto poslati vsako leto vojvodi sto čebrov najboljše vrste. Končno izroče Tržačani vojvodi svoja dva grada Mohov in Mohovljan in njih poveljnika prisežeta zvestobo vojvodinemu poglavarju.

Prvi tak poglavar je bil Hugon Devinski (1382—1385, † 1391). Prišel je v Trst le toliko, da je sprejel prisego zvestobe in „županovo palico“ iz rok mestnega starejšinstva, potem pa se je povrnil v Devin. V mestu je pustil kot svojega namestnika podpoglavarja Popolina „de Vaytistan (Wildenstein?). Poleg tega sta izvrševala, seveda, svojo oblast tudi poglavarjeva pravna namestnika, jeden upravo, drugi sodstvo. Leopold III. je tudi „zboljšal“ stari tržaški grb s tem, da je ukazal vanj postaviti sulico sv. Sergija. Cesar Friderik III. pa je ukazal (22. februvarija 1464), naj nosijo Tržačani v spodnjem delu grba pozlačeno sulico, v zgornjem pa naj bo avstrijski orel na zlatem polju in nad grbom zlata krona.

Pa tudi predaja Avstriji ni prinesla Trstu zaželenega mira. Že ob času sklepanja pogodbe je imela ta mnogo protivnikov med nekaterimi meščani, ki so bili bolj Benečanom udani, in to nasprotstvo je vedno bolj rastlo, tako da sta si kmalu v Trstu ostro nasproti stali avstrijska in benečanska stranka. Že l. 1404 osnovala sta mesčana Donat Skorpijon in Nikolaj Urič zaroto,

da bi Trst Benečanom izdala, pa bila sta zasačena in na mestnih stolpih obešena. Avstrijska stranka je skrbela zato, da bi se vsa trgovina po suhem na Trst obrnila, in da bi tudi tovarnike od brkinske strani semkaj privabili, knpili so Tržačani l. 1426 Novigrad nad Podgradom. Nasproti pa so Benečani vse žile napenjali, da bi primorali Kranjce po sol hoditi v njih glavno skladišče v Kopru. Najbolj se je potegnil Friderik III. za Tržačane, ker je ukazal, naj gre vse blago iz notranjih dežel, ki je namenjeno za Istro in Italijo, skoz Trst in naj tam plačuje cesarsko mitnino. Mnogi trgovci pa s tem niso bili zadovoljni, ker so se potegovali za svobodno uvažanje blaga. Ko se je unela notranja vojna med Friderikom in njegovim bratom Albertom, potegnil je Trst s prvim, a Albert, ki je že Ljubljano oblegal, je zapretil, da mesto razruši, če pride nadnje. Tržačani se pa tega niso ustrašili, nego zbrali svoje vojake in okoličane ter se napotili čez Lokvo proti Završniku (Schwarzeneg), vodeč seboj jedin top, ki je bil v Trstu vlit. Albertovi privrženci so se morali pred Tržačani umakniti.

Leta 1444 pride Friderik v Trst, da osebno sprejme prisego udanosti od meščanov. Takrat je postal tržaški škof (od l. 1447 do l. 1450) učeni Enej Silvij (Piccolomini), ki je bil tajnik cesarjev in poprej župnik starotrški pri Slovenjem Gradcu, pozneje pa rimski papež z imenom Pij II. V bojih za celjsko dedščino pomagali so tudi Tržačani Frideriku III. in poslali svoje vojake proti upornim mestom na Kranjskem. Nasproti pa Friderik ni mogel varovati Trsta pred beneškimi napadi.

Leta 1461 se je bila namreč okrepčala beneška stranka v Trstu. Benečani so našuntali isterska mesta, da so šla z orožjem nad mesto (vsa beneška vojska je štela baje 20.000 mož). Tako se je unela takoimenovana „tržaška vojna“. Sovražniki so oblegali in streljali na mesto skoz štiri mesce (od julija do novembra 1463.) Tržačani so se hrabro bojevali, od gladu so morali celo usnje kuhati in zoperne živali uživati, ali bili so premagani in morali so odstopiti nekaj vinogradov beneškim mestom 17. novembra 1463. Zaman so prosili pomoči Friderika III., ki je bil v druge vojne zapleten, in zmagovitega ogerskega kralja Matija Korvina. Mohov in Novigrad sta se morala Benečanom udati. Tedaj se zatečejo Tržačani k bivšemu svojemu škofu, papežu Piju II. Ta je posredoval za mir, ki je bil sklenjen dné 17. no-

vembra 1463 v Benetkah. Tržačani so morali prepustiti svoji mogočni tekmovalki Mohov ter odreči se Strmcu in Novemu gradu. Opustiti so morali svoje soline in mirno gledati, kako se je kranjska trgovina obrnila na Koper. Zaradi tolike hrabrosti pa je pohvalil cesar Friderik III. Tržačane in jim podelil (22. februvarija 1464) cesarskega orla k njih grbu.

Pa tudi sedaj še ni bilo konca domačim prepirom v Trstu. Nazadnje (1467) je zmagala beneška stranka in hudo pritiskala avstrijske privržence. Najodličnejši plemiči in meščani so morali s Trsta bežati pred beneško stranko in iskati pomoči pri cesarju Frideriku. Ta je imenoval posebno poverjenstvo za pomirjenje Tržačanov pod vodstvom Nikolaja Logarja (t. j. Luogarja, Luegerja-Jamskega), ki je bil cesarjev namestnik na Krasu in v Devinu. Poslal je zadostno vojsko, ki je posedla l. 1467 Trst, in potem imenoval Logarja (9. februvarija 1468) tudi za svojega poglavarja v Trstu, kjer je pa zelo strogo vladal. Dné 28. maja 1468 so morali Tržačani priznati popolno in dedno oblast Habsburžanov nad seboj. Ali ostro njegovo postopanje je še bolj razdražilo beneško stranko, ki se je očitno uprla ter pregnala poglavarja in škofa z mesta. Logar je bežal v Devin ter tam nabral 3000 vojakov, s katerimi premaga mesto in je da pleniti skoz tri dni. Nasprotnikov so bili nekateri ubiti, drugi so pa zbežali. Tako je Logar z železno roko ukrotil Tržačane, da si niso upali več upirati se.

Ko je pa cesar Friderik l. 1470 zopet v Trst prišel, uslišal je Tržačane in jim obljubil Logarja odstaviti, kar se je pa še le l. 1478 zgodilo. Cesar je odpustil Tržačanom, le 30 najhujših rovarjev je dal z mesta izgnati in še ti so bili pozneje pomiloščeni. Ob jednem pa je ukazal cesar nov grad sezidati na onem mestu, ki se je že poprej imenoval „tabor“, kateri pa je bil dovršen še le za vlade Maksimilijanove. Cesar je odredil, da ima biti v gradu stalna posadka, potrdil Tržačanom njih pravice in dovolil tržaškim trgovcem svobodno trgovino po vsej Avstriji, a na morju so morali priznavati beneško nadvlado. Da bi mesto povzdignil, ukazal je Friderik III., naj gredó vsa vina in olja, ki prihajajo iz beneških dežel ali po Jadranskem morju in so za avstrijske kronovine namenjene, skoz Trst in naj plačajo tam carino.

Vkljub vsej tej podpori se Trst ni mogel nič kaj povzdigniti zarad premnogih zunanjih nezgod. Leta 1467 razsajala je v Trstu huda kuga, ki je peti del prebivalcev pomorila. Leta 1475 so prihrumele cele trume kobilic, ki so po Istri, Krasu in Furlanskem vso zelenjad požrle. „Nek pobožen duhovnik jih je zarotil z ognjem in blagoslovljeno vodo, naj bi vse sfrčale in se v morju potopile.“ Še hujše od kuge in kobilic pa so divjali Turki po Krasu in tržaški okolici. Leta 1470 pridrvilo je okoli 7000 Bošnjakov iz Istre skoz Bazovico in dalje po glavni cesti proti Furlaniji. Med potom so požgali Prosek, Devin itd. Leta 1472 posedejo beneški vojaki žaveljsko dolino, uničijo tamošnje soline Tržačanov in odpeljejo uplenjeno sol v Benétke. Okoličani so se tako prestrašili teh neljubih gostov, da so začeli že meseca avgusta nezrelo grozdje trgati in so imeli torej omenjenega leta popolnoma kislo vino. Leta 1476 prilomastijo Turki zopet v okolico in odpeljejo seboj 50 Tržačanov v sužnost, kateri pa so se čez nekaj časa zopet zdravi domov vrnili. Leta 1477 je pridrlo baje celo 30.000 Turkov čez Kras na Furlansko, kjer so popolnoma pobili beneško vojsko ob Soči. Sovražnik je zanesel zopet kugo v Trst, kjer je l. 1479 baje 700 ljudi pobrala.

L. 1478 postavi cesar namesto Nikolaja Logarja njegovega zeta, kranjskega plemiča Nikolaja Ravbarja (očeta imenitnega ljubljanskega škofa Krištofa), za poglavarja v Trstu. Njemu je sledil nečak njegov Gašpar Ravbar in potem goriški plemič Simon Vogerski (Ungrispach). O tem času so bili Tržačani zelo razdraženi na kraške pastirje, ki so gonili v zimski dobi svojo drobnico s planote doli proti morju in morda tako tudi kaj poškodovali mestne vinograde po okolici. Zato je cesar Friderik ostro prepovedal vsem tujcem (t. j. neokoličanom) črede pasti po tržaški okolici. Prepovedal je pa tudi okoličanom nove vinograde zasajati. Na drugi strani pa je dovolil okoličanom prosto pašo in sečnjo drv na cesarskih posestvih ne le v okolici, nego tudi v Devinščini. Ukaz proti tujim pastirjem je ponovil tudi cesar Maksimilijan l. 1517, ki je zapovedal županom, naj ostro zaprečijo prezimovanje čred blizu Trsta.

V prvi beneški vojni so bili Benečani tudi Trst posedli. Vojskovodja Alviano pride l. 1508 skoz Devin pred mesto in po morju prijadra Contarini s svojimi vojnimi ladjami ter začne

strahovito streljati na mesto. To streljanje je trajalo tri dni zaporedoma in ko je bilo že mestno zidovje, pa tudi mnogo hiš razrušenih, morali so se Tržačani udati in plačati 15.000 cekinov. Benečani so postavili za načelnika mestu Franca Capello, ki je zelo okrutno ravnal s Tržačani. Mnogo meščanov je dal obglaviti, druge sramotno pretepsti in še druge neusmiljeno z mesta pregnati. Ko pa je cesar Maksimilijan sklenil „ligo kambreško“ in je njegov vojskovodja Krsto Frankopan s pomočjo ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja pregnal Benečane s Kranjskega in Krasa, ponudili so Benečani v svoji zadregi cesarju vso deželo od Reke do Kormina in obljubili vrhu tega še danj 50.000 zlatov na leto. Ob jednem poročijo Capellu, naj izroči Trst cesarskemu odposlancu. Oni pa je ohladil svojo jezo z novimi okrutnostimi nad tržaškimi meščani ter je odjadral še pred komisarjevim prihodom, odnesši seboj v Benetke več starinskih spomenikov. Avstrijski vojaki posedejo l. 1510 zopet Trst, Novi grad in druge kraje po Istri.

Toda kmalu so začeli Benečani v zvezi z Istrani zopet Trst napadati in so napravili mnogo škode zlasti po tržaških vinogradih. Tržačani so pa klin s klinom izbijali in poslali dve hitri ladji („brigantini“) na beneško obalo. Benečani oborožijo sedaj svoje vojno brodovje in vjamejo omenjeni brigantini. Potem poskušajo napasti Trst ravno takrat, ko je bilo ljudstvo zaradi strahovitega potresa (26. marca 1511) silno zbegano in vse mestno ozidje razpokano. Toda ribiči so jih o pravem času opazili in pregnali, da so zbežali v bližnje Mile. Cesarska vojska je posedla Muhov grad, tabor v Dragi nad Betačem, Strmec itd. Ob jednem so poslali Tržačani, katere so Benečani hudo stiskali, svoje poslance na deželni zbor v Ljubljano, češ, da oni nimajo nobene bolj vroče želje, kakor pod avstrijskim žezlom ostati. Kako žalostni časi so bili tedaj za Trst, vidi se že iz tega, da so premožnejše rodovine zapuščale mesto in da jim je moral celo sam cesar pod smrtno kaznijo zapovedati, naj se zopet vrnejo in vstrajajo v svojih bivališčih. Škof Peter Bonomo (1502—1546) je posredoval za premirje med Trstom ter Benečani in Istrani, ki je bilo sklenjeno l. 1514 na podlagi svobodnega trgovanja, ponovljeno l. 1516 in podaljšano do l. 1521 s tem, da je vsaka država obdržala to, kar si je bila v vojni pridobila

Bonomo pa je dal sezidati novo škofovsko rezidenco, t. j. ono poslopje, ki je sedaj za blaznico odmenjeno.

Maksimilijanova vnuka Karol V. in Ferdinand I. sta si svojo dedščino končno tako razdelila (l. 1522), da so poslednjemu pripadle vse avstrijske dežele, torej tudi Trst, ki je bil pri prvi delitvi namenjen, da bi ostal pri španski monarhiji. Skupna vlada za vse „notranjeavstrijske dežele“ je bila v Gradcu, kjer je po Ferdinandu vladal njega najmlajši sin, nadvojvoda Karol. Cesar Karol in nadvojvoda Ferdinand, (poznejši ogerski in češki kralj, cesar nemški), potrdila sta oba Tržačanom njih pravilnik, dovolila jim svobodno plovenje po Jadranskem morju, zlasti pa svobodno trgovino z Napoljem in Sicilijo. Ferdinand dovoli tudi spomladi l. 1522, da smejo Tržačani svobodno sekati hrastov les za ladje v bližnjih gospoščinskih gozdih završniških, postojinskih, rihenberških in devinskih. Ob jednem pa so bili Tržačani prisiljeni, da so morali okoličanom dovoliti trte saditi na njih posestvih, n. pr. Juriju Briščeku iz Kontovelja in takisto tudi drugim.

Ker je v tržaški okolici premalo rodovitne zemlje, zato so bili Tržačani vedno navezani na trgovino, zlasti pa na ono po suhem, ki se je vršila ali redno o cerkvenih shodih („opasilih“), ali pa po tovornikih od slučaja do slučaja. V nekem poročilu do cesarja Ferdinanda poudarjajo Tržačani, „da se ne morejo drugače preživiti, nego po redni trgovini z žitom iz Štajerske, Kranjske in s Krasa“. Nasproti pa so dobivali Kranjci in Štajerci iz Trsta vino, olje in zlasti morsko sol, katero so trumoma tovorili na malih kljusah, tako da je vedno „burovš“ (živinski zvonec) pel. Pa tudi beneški agenti so potovali od kraja do kraja po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem ter kupovali žito, da bi ga prebivalci ne pošiljali v Trst. Vkljub temu je Trst uspešno tekmoval (že od konca XV. stoletja naprej) z Benetkami gledé notranje trgovine. V ta namen pa so skušali Tržačani doseči od avstrijskih vladarjev tako ugodne naredbe, da bi speljali vso notranjeavstrijsko trgovino na Trst. Od Ferdinanda I. so dosegli ponovitev že obstoječega ukaza, naj prodajajo kranjski in kraški trgovci svoje blago jedino le v Trst. Tržačani so že l. 1536 pri vladi na to težili, naj se izdela predelska cesta in naj se podaljša do Trsta. Toda trgovci so se protivili cesarskim nared-

bam, katerih izvršitve ni nihče strogo zahteval, in se zagovarjali svobodno trgovino, pri čemur so jih seveda Benečani podpirali s svetom in dejanjem. Z njih pomočjo ustanovili so Kraševci trga v Štivanu pri Devinu in v Završniku, ali Tržačani so se oborožili in razdejali tržišči (1541). Za to pa so se Benečani znesli nad njimi na morju ter zopet pomagali Kraševcem in kranjskim plemičem ustanoviti dva nova trga v Lokvi in Senožečah, katera je potrdil cesar Ferdinand l. 1562. Tržačani so se zastonj upirali temu. Ljudstvo je bilo nad sebičnimi tržaškimi trgovci tako razkačeno, da je posamezne napadalo in poškodovalo, n. pr. l. 1563 v Lokvi, ko so siloma hoteli dobiti žita iz tamošnje žitnice. Vsled tega vzdignili so se vsi Tržačani in šli v Lokev, razdrli tržišče ter ranili in celo umorili mnogo prebivalcev. Zato je pa vlada Tržačane ostro kaznovala: morali so škodo povrniti in glavne kolovodje so zaprli na deset mesecev na ljubljanski grad.

Tako so ostala vsa prizadevanja Tržačanov brezuspešna, ker trga v Devinu in Lokvi sta bila s pomočjo Benečanov zopet ponovljena in oni v Senožečah je trajal na dalje pod varstvom avstrijske vlade, ki takrat še ni mislila na to, da bi napravila svobodno luko v Trstu. Odprli so celo novo tekmovalno cesto iz Divače čez Rodik v Klanec in Črnikal, za katero so dobili Dolenjci privilegij, da so smeli po njej sol tovoriti iz beneške Istre. Tržačani tudi niso mogli zapreči, da bi se ne prodajalo žito iz gradiščanskega okrožja na Beneško, čeravno so se temu z vso močjo upirali. Tudi nadvojvoda Karol ni hotel dovoliti Tržačanom izključljivih privilegijev, nego gledal je na to, da se tržišča pomnože, skušal je povzdigniti Gorico in Reko, dovolil je Senožečanom nov tržni dan in ustanovil v Postojini nov trg vsak ponedeljek.

Vsled takošnih razmer je nastalo živahno prekupavanje in tudi tihotapljenje z žitom, s čimur so se zlasti „Čiči“ pečali, katere imenujejo tržaški letopisi „najslabše ljudi“. Taki prekupčevalci so bivali po vseh večjih krajih: v Gorici, v Gradišču, Devinu, Rihenbergu itd., kjer so pšenico jako po ceni kupovali (star po 18 soldov) in jo prodajali potem na Beneško mnogo dražje (po 12 lir star). Ravno tako so kupovali žito v Postojini, Završniku, Premu, Brezovici in Sacerbu ter jo prodajali v Mile, Koper, Izolo in Piran, ali pa čez Vodice v Beneško trdnjavo

Raspor in srednjo Istro. Tržačani so pošiljali o vsem tem premnogo poročil na vlado in dokazovali, kako škodljiva je taka skrivna trgovina za erar, ali dosegli niso ničesar.

Protestantizem se v Trstu ni mogel ukoreniniti. Že l. 1523 so bili v mestu javno prepovedali Lutrove spise. Tudi koperski škof Vergerij in slovenski pisatelj Primož Trubar sta si zastonj prizadevala v Trstu razširjati „nemško vero". O istem času je živel v Trstu izvrsten učenjak, doktor obojega prava, Andrej Repič (Rapicius), katerega imenuje italijanski zgodovinar Ughelli (Italia sacra) „cvet omikancev one dobe". Bil je najpoprej cesarjev tajnik, potem (l. 1563) svetovalec in pozneje škof tržaški (l. 1567 — 1573). V najlepši dobi življenja so ga otrovali, ko je hotel prepir poravnati med nasprotujočima strankama v Trstu. Ljudstvo si še vedno pripoveduje, da so Benečani prašali Tržačane, kaj jim je storiti, da se jim sol ne usmradi? Poslednji so odgovorili „Pomolzite vse beneške muhe ter poškropite sol ž njih mlekom, pa se vam ne usmradi". To pomeni, da kakor se sol ne more nikoli usmraditi, tako ne preneha sovraštvo Benečanov proti Tržačanom (Sila). Prvi so trdili, da je Jadransko morje njih last, torej tudi sol, ki se iz njega dobiva, in zato so razdjali s pomočjo Milancev tržaške soline pri Škednju in v Žavljah (l. 1578). Nadvojvoda Karol je kupil (l. 1580) od tržaškega škofa Koreta žrebčarijo v Lipici, ki je še dandanašnji zelo na glasu.

Druga beneška vojna (1616 — 1618) je zadela tudi Trst. Avstrijska in beneška vojska sta se sprijeli med drugim tudi v osapski dolini ne daleč od Žavelj. Tržaškim četam je zapovedoval stotnik Frankol, utaborjen na „Dolgem brdu", Benečanom pa, ki so stali pri solinah v Stramarju, Fabij Gallo. Ta pošlje oddelek svoje vojske tudi na Trst, a ker je bil ta dobro utrjen in so ga cesarski vojaki hrabro branili, moral se je vrniti brez uspeha; zato pa se je znesel nad solinami v Žavljah. Tedaj pa pridere nenadoma nad Benečane trsatski grof Vuk Frankopan s svojimi „uskoki" in drugimi cesarskimi vojaki ter potolče Benečane tako popolnoma, da se jih je moglo le malo rešiti z obupnim begom; tudi poveljnik Gallo je bil ubit. Za to izgubo so se hoteli Benečani znesti nad trdnjavo Gradišče ob Soči, katero so z vso silo oblegali, a je vendar niso mogli premagati.

Cesar Ferdinand II. si je tudi prizadeval povzdigniti tržaško trgovino in iz tega uzroka je dal očistiti in utrditi tržaško luko (l. 1620). On je ponovil trgovinsko zvezo z Napolitanskim, kjer so imeli Tržačani svoje konzule. Cesarjev tajni svétnik je bil

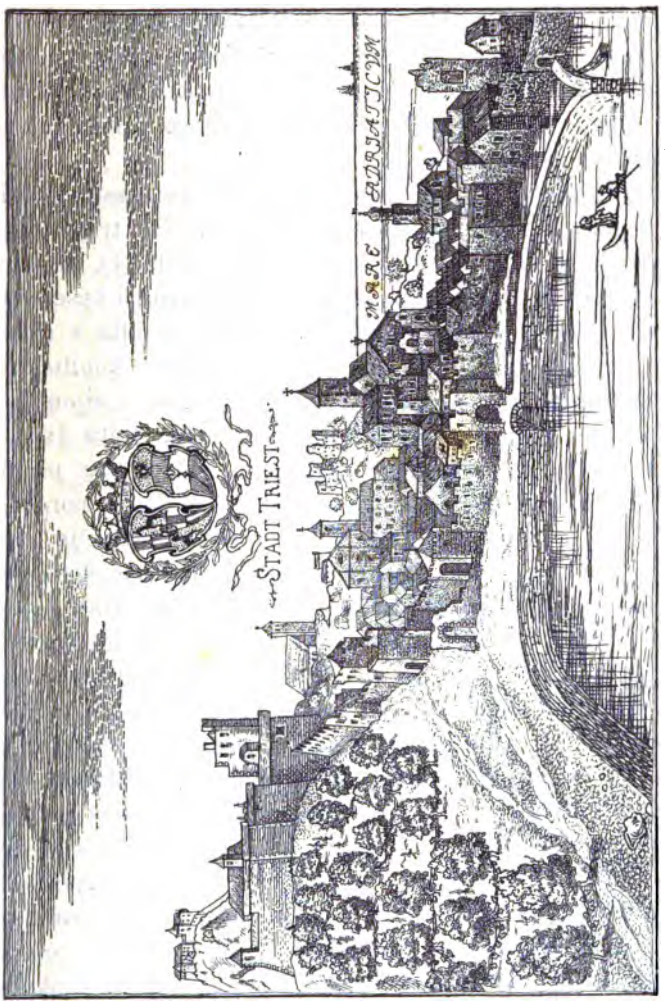

Strmec (Sacerb.)

Trst v XVII. stoletju po Valvazorjevem bakrorezu.

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezek „Das Küstenland", str. 59.

Matija Skrlič (Scarlichius), katerega je Ferdinand II. imenoval za glavarja štajerske vojvodine in potem za škofa tržaškega (1621 — 1630). O njegovem času je bila strela treščila v zvonik

sv. Justa (l. 1624), a ogenj so kmalu pogasili z vodo in vinom. On je povzdignil Opčine v župnijo, h kateri je spadal tedaj še Križ, Kontovelj in Grljan; (tu je naselil škof l. 1626 minorite). Leta 1627 je blagoslovil temeljni kamen jezuitske cerkve (jezuiti so bili prišli v Trst že l. 1619 in odprli 1620 „latinske šole“ in istega leta so ustanovili v Trstu tudi prvo tiskarno). Takrat se je bilo osnovalo s cesarjevo pomočjo učenjaško društvo „Ricoverati“, o katerega delovanju pa ni nič znanega. Skrliču na čast, kakor tudi Eneji Silviju in Repiču, postavili so 1862 doprsne bronaste kipe na pročelju sv. Justa.

Za Ferdinanda III. so ustanovili v Trstu zastavljalnico (Monte di Pietà) in cesar je dovolil meščanom dva tržna dni v tednu (sredo in soboto) ter dva sejma v letu (l. 1641). Sejme so odpirali s slovesnim streljanjem iz topičev in raznimi veselicami, kar je Marija Terezija odpravila. Leta 1644 je bila v okolici velika suša in kar je bilo še zelenja, so požrešne kobilice vse požrle. Naslednjega leta je nastal strahovit vihar („šijon“), ki je zagnal morsko vodo čez obalo daleč po mestu. Leta 1650 je bila grozna lakota in draginja, tako da je veljal star pšenice 60 lir. Leta 1655 je pogorela do tal cerkev M. D. primorske, a v treh letih so jo zopet dozidali. Leta 1660 se pripelje cesar Leopold I. iz Devina v Trst, kjer ga meščani slovesno sprejmejo, izročivši mu na srebrnem krožniku ključe mestnih vrat. Cesar potrdi njih pravice in obljubi zlasti skrbeti za povzdigo trgovine po suhem in po morju. Zato so mu Tržačani postavili spomenik, ki stoji še vedno na borznem trgu. Ker so se bili meščani zadolžili zaradi svečanosti o sijajnem sprejemu, so prosili cesarja, naj jim odpusti za 20 let prispevek 2000 gld. za vzdrževanje mestnega grada, sklicevaje se na svoje male dohodke; (nad polovico dohodkov je dajal užitninski davek na vino in sicer 26.000 lir v v mestu in 1035 lir v okolici). Leta 1668 so se bili uprli Prosečani, Kontoveljci in Križani in niso hoteli iti delat rabote v žaveljske soline, češ da oni niso tlačani. Magistrat je obsodil vsakega na 56 lir glôbe, njih župane je pa pregnal z okolice.

Španska nasledstvena vojna je zadela tudi Trst, ker so bili Francozi vkljub zmagam Evgena Savojskega poslali svoje vojno brodovje v tržaško luko (l. 1702). V noči 19. avgusta začnejo bombardovati mesto in zaženejo vanj 150 bomb. Šest hiš je po-

gorelo in šest drugih je bilo poškodovanih, sicer se pa meščanom ni nič hudega pripetilo. Tržačani so poslali tudi na Leopoldovega naslednika Jožefa I. več poročil, v katerih opisujejo tedanje žalostno stanje svojega mesta. Iz teh poročil se spozna, da je štel tedaj Trst okoli 5000 duš (natančnejše: 5700 in z okolico vred 10.183). Cesar je potrdil Tržačanom 3. julija 1706 in 23. decembra 1710 (?) vse privilegije in svoboščine, katere so bili njegovi predniki mestu podelili.

Novo življenje je prinesla v Trst vlada cesarja Karola VI. On je spoznal veliko važnost trgovine in zato začel skrbeti za njeno razširjenje ne le po notranjih deželah, zlasti po Donavi proti vzhodu; nego še posebno za pomorsko trgovino na Jadranskem morju. Vže l. 1714 potrdi olajšave in predpravice, katere so uživali tržaški trgovci na Napolitanskem in v Siciliji. Potem pa začne resno misliti na ustanovitev svobodne luke ob avstrijskem primorju. Staroslavni Oglej je bil preoddaljen od obale, Devin težko pristopen, zato se je odločil za Trst. Po dogovoru s tržaškimi odposlanci izda 18. marca 1719 odlok gledé svobodne luke, katerega glavne določbe so: Trst (pa le prostor, kjer je sedaj novo mesto in okoli starega lazareta) in Reka naj bosta svobodni luki (porti franchi), da bodo lahko tuji trgovci blago kupovali neposredno in iz prve roke. Trgovci, posestniki ladij in obrtniki, stanujoči v avstrijskih kronovinah, smejo se seliti kamorkoli in trgovati kjerkoli po državi. Glavne ceste naj se popravijo ter primerno razširijo za trgovinski promet. Trgovcem se dovolijo posestne pravice v Trstu in na Reki ter vsak čas prosti vhod njih ladjam v omenjene luke, ki bodo uživale popolno varstvo pod avstrijsko zastavo, in kdor bi jih napadel, smatrati se ima roparjem. Ako ne prodajo trgovci svojega blaga, smejo isto skoz tri četrti leta hraniti v cesarskih skladiščih proti primerni stojni, ali ako ni v njih prostora, v zasebnih mestnih skladiščih, ki se imajo zapirati z dvema ključema, (jednega hrani lastnik blaga, druzega konzul dotične vlade). V obeh lukah naj se napravita zavarovalni banki, da dobe trgovci v potrebi posojilo na svoje blago. Pravne trgovske stvari se imajo poravnati pred nalašč zato postavljenimi trgovskimi sodnijami. Ob času vojne smejo trgovci nasprotne stranke ali svoje blago seboj odpeljati, ali pa je v teku jednega leta prodati; nikakor pa se jim ne sme vzeti

ali dejanski obtežiti niti blaga niti ladij. Če se ladja razbije, si ne sme nihče prilastiti njene vsebine, nego ta se mora vrniti ponesrečencem, ali pa njih dedičem. Trgovci morajo biti prosti stanarinskih, vojaških in osebnih davkov. Novo došle ladje naj se ne nadlegujejo s preiskavanjem, vendar se morajo njih lastniki skazati s potnim listom in ne smejo voditi seboj prepovedanega blaga, katero se jim ustavi. Trgovci si smejo v omenjenih mestih zemljišča kupovati in hiše zidati, za katere naj se jim primeren prostor odkazuje.

Karol VI. je ustanovil na Dunaju vkljub nasprotovanju Benečanov „orijentalno kompanijo“ za pospeševanje trgovine proti vzhodu. Ta je imela velike privilegije za pomorsko trgovino sploh in plačevala svoje zastopnike v Trstu, ki so kupili ves oni veliki prostor, kjer stoji sedaj namestniško poslopje, občinsko gledališče in Tergestej. Nekdanje tamošnje soline so zasuli in na njih mestu napravili novo ladjetesalnico („škver“), v kateri so že l. 1719 izgotovili prvo jadernico. Vendar je ta družba že leta 1722 falirala. Cesar je nakupil njene prostore in dal tam napraviti državno orožarnico. Dal je tudi popraviti in deloma prenarediti (l. 1718) staro trgovinsko cesto med Dunajem in Trstom, ki je dobila z malimi izjemami sedanjo svojo smer. Da bi se o uspehih svojega truda osebno prepričal, pripeljal se je cesar leta 1728 v Trst, kjer so se mu meščani dné 11. septembra udanostno poklonili in mu zvestobo prisegli. V spomin na to postavili so njegov kip (na visokem stebru iz kraškega kamna, lomljenega pri Lokvi), ki stoji na glavnem trgu pred mestno palačo. Ko je izdal Karol VI. pragmatično sankcijo, predložil jo je tudi „najzvestejšemu mestu“ Trstu v potrjenje in meščanje so jo brez ugovora sprejeli ter potrdili s svojimi podpisi (med njimi 40 najodličnejših patricijev).

Ker je želel Karol VI. imeti tudi vojno brodovje, naročil si je na Napolitanskem tri večje ladje z vkupno 170 topovi, katere je v kratkem pomnožil z onimi, ki so bile v tržaški ladjetesalnici izdelane. Ko pa je bila pragmatična sankcija tudi od drugih držav zagotovljena, ponujal je cesar vso svojo mornarico, ki je štela tačas okoli 8000 mož, Benečanom na prodaj, a ti je niso sprejeli. Mornarji so bili večinoma Istrani in Dalmatinci ter domači kaznjenci, ki so bili na galejo obsojeni. Leta

1737 se je potopila velika vojna ladja „San Carlo“ in na tistem mestu so pozneje nasuli pomol jednacega imena (dozidan l. 1834). Pravi temelj avstrijski mornarici pa je bil postavljen še le l. 1797, ko je Avstrija dobila beneške vojne ladje v svojo last.

Marija Terezija je nadaljevala in popolnjevala, kar je bil njen oče začel. Ona je podelila vsem trgovcem brez razlike pravico svobodnega trgovanja in razširila privilegije svobodne luke čez vse mesto in celo okolico. Tuji trgovci so se smeli v Trstu naseliti, kolikor jim je bilo drago; tudi Grki in Židje so smeli svobodno vršiti svojo božjo službo. Tako se je ljudstvo hitro pomnožilo in mesto zelo razširilo. One drage, kjer se je morje daleč zajedalo v suho zemljo, so napolnili s kraškim kamenjem in tam sezidali novo redno mesto, katero so imenovali po Mariji Tereziji. Temu nasproti se je staro mesto trdno držalo svojih starih šeg in navad (celo tradicijonalnih praznikov in veselic), svojega pravilnika in svojih predpravic. Tudi različno gosposko sta imeli staro in novo mesto. Prebivalci poslednjega so bili večinoma tujci, ki so se od vseh strani sveta v Trst preselili, zlasti trgovci, pa tudi obrtniki, delavci in težaki. Ker so nastajali večkrat prepiri med starim in novim mestom, zato je Marija Terezija odpravila vsakoršno razliko med njima s tem, da je novo mesto popolnoma pridružila staremu in podelila gosposkam jednako oblast nad obema deloma mesta. Zato pa je plačala tržaška občina cesarici 20.000 gld. odškodnine. Tačas so podrli tudi staro mestno ozidje in tako je prenehal vsak razloček ne le med starim in novim mestom, nego tudi med mestom in predmestji. Le nekatera imena spominjajo še na stara mestna vrata, n. pr. „porta“ in ulica „Riborgo“, ali kakor Slovenci izgovarjajo „Razborje“.

Marija Terezija je dala zvezati trdnjavico Čuk na obmorskem ostrovu po posebnem nasipu z obalo, kar je mnogo denarja stalo. Svetilnik na nekdanjem ostrovu so pa dozidali še le l. 1834. Po cesaričini inicijativi in ž njeno podporo napeljali so v Trst dobre pitne vode izpod Temenjaka pri Verdeli. Ob času velike cesarice so dozidali namestniško poslopje, staro borzo (društvo 40 bogatih trgovcev se je osnovalo l. 1775), veliko carinarno (dogano, sedaj poštno poslopje), in kanal pred cerkvijo sv. Antona. Trgovce sta klicala k posvetovanju bronasta kipa „Mihec in Jakec“, ki sta ure bila na občinski hiši. Marija Terezija je dala

sezidati tudi novo veliko bolnišnico in poleg nje sirotišnico. L. 1749 je določila, naj se smatrajo Oglej, Trst, Reka, Bakar, Kraljevica, Senj in Bag z dotičnimi okolicami kot posebna pokrajina z imenom „avstrijsko Primorje“, ki bodi podrejeno trgovinskemu ministerstvu na Dunaju. V Trstu pa je z nova osnovala „višje trgovinsko nadzorništvo“ pod predsedništvom c. kr. poglavarja. Vse to pa je trajalo le do l. 1776, ko so Trst z okolico zopet razglasili za posebno pokrajino in ji dali za upravitelja c. kr. namestnika („gouvernerja“). L. 1778 odprli so „staro cesto“ z Opčin nad Rojanom v Trst, a ker je bila prestrma in se je na njej preveč nesreč dogodilo, naredili so l. 1830 „novo cesto“ z velikanskim ovinkom nad Verdelo. Marija Terezija je posebno skrbela za povzdigo poljedelstva in kmetijstva. Zato je zaukazala gozd Furned („boschetto“) ograditi, da bi se ne mogla po njem pasti živina (zlasti koze). Da bi svilarstvo bolj povzdignila, zaukazala je saditi murbina drevesa po griču Bombelj. In vkljub vsemu temu prizadevanju za Trst niso postavili Tržačani v svoje mesto nikakega spomenika Mariji Tereziji.

Marija Terezija je ustanovila tudi stalno vojsko iz mestnih in okoličanskih mladeničev, katerim so bili tržaški patriciji višji častniki. Domači polk št. 22 (Wimpfen, Weber, sedaj grof Lascy), ki ima svoje naborno okrožje v Spljetu, je nastal pa že l. 1708. Splošno so znane zasluge Marije Terezije za ljudsko šolstvo. Tudi v Trstu je ustanovila „nemške šole“ in ukazala, da nihče ne sme v gimnazijo, ki ne razume zadosti nemščine. Gosposke so pa dopisovale tudi okoličanom jedino le v italijanščini. V openskem arhivu se nahaja iz dobe Marije Terezije pismo nekega župnika, v katerem poudarja svojo pravico, da sme terjati od kmetov dva voza najboljših drv za tolmačenje italijanskih dopisov v slovenski jezik. Do cesarja Jožefa II. (do l. 1784) bili so okoličani navezani na zemljo, katero so obdelovali za svoje gospodarje. V Brezovici je n. pr. 15 kmetov plačevalo desetino Jeremiji Leonu, 2 Jakobu Leonu, 3 Juriju Robu, 1 župniku, vsi pa „kvartež“ (štirideseti del) svojemu župniku in 10 podružnikov je moralo rabotati. Pastirji so delali svoje dežne plašče iz lipovega in hrastovega ličja, a to se jim je prepovedalo l. 1772, da se toliko drevja ne pokvari.

Za Jožefa II. se je avstrijska trgovina še bolj razvila, tako da je začela tekmovati tudi z ono drugih primorskih držav. Na tisoče bogato obloženih ladij vseh narodov je prijadralo vsako leto v Trst, ki je hitro naraščal, tako da je štel pri nastopu Jožefa II. že 17.000 prebivalcev, a o njegovi smrti celo 24.000. Cesar se je udeležil rusko-turške vojne in takrat se je začelo živahnejše občevanje tudi z južno Rusijo in kmalu potem so se naselili neki ruski trgovci v Trstu. Prva ladja s Trsta v severno Ameriko je odplula l. 1783 in tako poskušala skleniti trgovinsko zvezo tudi z novoustanovljenimi Zjedinjenimi državami. Trgovinske pogodbe je sklenil cesar z Marokom (1783), s Turčijo (1784) in z Rusijo (1785) ter ostro prepovedal tujim ladjam uvažati prekmorsko blago v Trst.

Še pomenljivejše pa so bile verske reforme Jožefa II. Znano je, da je bil zatrl začasno tudi tržaško škofijo in jo hotel prestaviti v Gradišče. V Gradcu pa je osnoval (l. 1783) osrednje semenišče za vse notranjeavstrijske dežele. Zatrl je poleg samostanov tudi vse bratovščine ter naredil iz njih premoženja „verski zalog“. Tržaški mornarji in posestniki ladij so imeli svojo bratovščino sv. Nikolaja (cerkev je stala na trgu „Gadola“), ki je štela l. 1783, ko je morala prenehati, 25.000 gld. premoženja, torej toliko, kolikor so znašali tedaj vsi mestni dohodki. Iz tega denarja je ustanovila vlada „mornarski zalog“, iz katerega podpirajo vse avstrijske mornarje sploh. Druga imenitna bratovščina v Trstu je bila pri M. D. primorski, katera je imela svoje člane večinoma med slovenskim kmetskim ljudstvom. V tržaški okolici pa je bila najglasovitejša ona sv. Jožefa v Ricmanjih, ki se je bila začela l. 1749 in katera je odprla tudi slovečo božjo pot v to vas.

V Trstu je zatrl cesar Jožef kapucinski samostan, čeravno so meščani iskreno prosili, naj bi ostal, in so hoteli celo drugo zemljišče kupiti ter na njem nov samostan sezidati. Dalje je zatrl frančiškanski samostan v Grljanu, kjer je bila že od nekdaj imenitna božja pot „M. B. žalne“. Zidišče zatrtega samostana se nahaja sedaj v gornjem oddelku miramarskega parka. Gvardijan se je preselil v Katinaro, kamor je dal prenesti glavni altar, da je potem tam služboval kot prvi ondašnji kurat. V Trstu je pustil Jožef II. jedino le samostan benediktink, ki je bil bajé že

l. 1275 ustanovljen in stoji še dandanašnji. Cesar je dal še mnogo manjših cerkev blizu mesta zapreti in prodati, n. pr. ono sv. Andreja na sedaj tako priljubljenem šetališču, katero so v krčmo spremenili. Vsled Jožefovega tolerančnega edikta pomnožili so se drugoverniki v Trstu. Protestanti avgsburškega veroizpovedanja so kupili l. 1786 cerkvico Marije roženkranske, katero so pa katoličani l. 1871 zopet nazaj kupili, (protestantje so si sezidali l. 1873 novo gotsko cerkev v severozahodnem delu mesta). Tudi kalvinci so bili kupili l. 1786 cerkev sv. Silvestra (pod jezuitsko cerkvijo), v kateri opravljajo še sedaj svojo službo božjo. Nasprotno pa je ustanovil Jožef II. v Trstu novo župnijo pri sv. Antonu Novem (cerkev je bila prvič sezidana l. 1767, potem pa veličastnejše prezidana 1827 — 1834), tako da so bile od tedaj naprej v Trstu tri župnije (Sv. Justa, jezuitska in sv. Antona). O njegovem času je pridružil (l. 1788) papež Pij VI. tudi vso pičansko škofijo „za večne čase“ tržaški, ker je imela tako majhne dohodke, da tamošnji škof ni mogel živeti po svojem dostojanstvu.

Pod Jožefom II. se je bilo razširilo tržaško mesto posebno na jugovzhodni strani od sv. Antona Starega, v okraju sv. Mučenikov, in ta del so začeli imenovati „Jožefovo predmestje“; (od tod tudi ime tamošnjega pomola „molo Giuseppino“). Vsled velikega napredka v trgovini in narodnem gospodarstvu pomnožili so se znatno tudi dohodki tržaškega mesta, ki so znašali l. 1783 vkupno 387.009 lir, 6 sld. (= 67.726 gld. 57 kr.) Med temi dohodki je največ nesel vinski dac, namreč 280.250 lir, potem pa klavščina od goved (31.130 lir), pristojbine za merjenje vina in olja (20.000 lir), dac od drv in lesa (18100 lir), dac od domače soli (12.743 lir), vinski dac od okolice (4.347 lir). Vsi drugi dohodki so bili prav neznatni.

Cesar Leopold II. je obiskal dvakrat Trst, l. 1790 in 1791. Koj pri nastopu njegove vlade so bili sklenili Tržačani poslati k njemu svoje odbornike, da bi dobili od njega potrjenje starih pravic in svoboščin. Toda Jožef II. je bil že odpravil vse srednjeveške privilegije in zato se je tudi njegov naslednik vedel zelo previdno gledé tega vprašanja. Dovolil je Tržačanom le, da si smejo svojega župana voliti izmed starih patricijev, a pridržal si je pravico izvoljenca potrditi ali ne. Vlada njegovega nasled-

nika Franca II. (kot avstrijskega cesarja Franca I.) je bila zarad francoske revolucije zelo viharna.

Ko je Napoleon l. 1797 prodrl s svojo vojsko na Goriško in so se Avstrijci povsod pred njim umikali, prešinil je Kraševce silen strah, tako da so ljudje kar bežali pred Francozi, poskrili svoje imetje po votlinah, živino pa („blago“) v gozde zapodili. V Trst so prišli Francozi dné 23. marca 1797 ter naložili mestu tri milijone frankov vojne kontribucije. Francoski poveljnik je ukazal prinesti v mestno hišo vse orožje in moškim, da morajo vsi na klobuku kokardo nositi, drugače pa naj le brez strahu opravljajo svoje posle, ker se jim ne bo nič žalega zgodilo. Dné 29. aprila prišel je Napoleon sam v Trst, kjer se je pa le 24 ur mudil. Pohvalil je meščane zaradi njih lepega vedenja in ko so mu poklonili krasnega belca v dar, odpustil jim je vso vojno kontribucijo. Ricmanjci so bili napadli v njih vasi bivajoče Francoze, ker so se nespodobno vedli v cerkvi sv. Jožefa. Na to pa so prihiteli francoski vojaki iz drugih vasi, prepodili Ricmanjce na Kras in oropali njih domovja. Toda že se je približavala po reški cesti avstrijska vojska (graničarji), kateri v pomoč je pripeljal tudi tržaški kapitan Bonomo svojo četo. Tako se je dogodila mala praska pri mitnici na Ključu. Vsled sklenjenega mira v Kampoformiju so zapustili Francozi Trst že 24. maja 1797.

V začetku tega stoletja se je Trst precej olepšal in razširil. Nastale so nove ulice (n. pr. za sv. Justom) in novo predmestje okoli Chiozzine palače, ki se je imenovalo „Francovo predmestje“ (borgo Franceschino). L. 1802 so postavili „novo borzo“, (ki se pa sedaj po dovršitvi Tergesteja že imenuje „stara borza“), na mestu, kjer je bil poprej morski zaliv, v kateri so morali debele hrastove kole zabijati. Društvo bogatih trgovcev, katere je vodil egiptovski grof Cassis, dalo je sezidati „veliko gledališče“ (po vzgledu „Fenice“ v Benetkah), ki se sedaj imenuje občinsko gledališče.

Leta 1805 pridejo Francozi drugič v Trst. Meščani jim pošljejo naproti stotnika okoliškega batalijona Saverija de Giulianija, proseč generala Solinjaka, naj milostno ravna s Tržačani. Toda on se je vedel, prišedši 19. novembra v mesto, jako strogo in osorno ter ukazal, naj se takoj pripravi 20.000 porcij kruha,

vina, mesa, riža in žganja za francoske vojake; da se plača tekom 24 ur 6 milijonov frankov v zlatu in srebru, a med tem izroči 30 talcev izmed najodličnejših tržaških meščanov. Ta ostri ukaz je Tržačane hudo zadel. Izprosijo si dovoljenja, da smejo poslati štiri svoje odbornike k generalu Maseni v Gorico, ki jim zares zniža kontribucijo na 3 milijone, katero je Solinjak z vso ostrostjo terjal. Potem vpelje Masena v Trstu novo začasno vlado (2. decembra 1805), kateri postavi na čelo meščana Capuana. Čez dva dni pride sam Masena v Trst in za njim še mnogo drugih generalov, ki so meščane hudo stiskali. Po sklenjenem miru v Požunu pa zapusté Francozi Trst dné 4. marca 1806. Z velikim veseljem so sprejeli Tržačani prišlo avstrijsko vojsko. Guvernerju grofu Lovaku je šel magistrat, stolni kapitelj, deputacija trgovcev in odličnih meščanov celo do Bazovice naproti.

V dobi med drugo in tretjo okupacijo organizovala sta nadvojvoda Karol in Ivan avstrijsko „domobranstvo“. V posebnih razglasih in domorodnih pesmih sta dala navduševati ljudstvo za obrambo skupne domovine in res sta nabrala mnogo požrtvovalnih mladeničev, a ni zdaleka toliko, kolikor sta iz početka pričakovala. Da bi pospešil izvršitev svojega načrta, prišel je nadvojvoda Ivan celo osebno v Trst in res se je oglasilo toliko domoljubnih mož, da je mogel sestaviti iz njih dva batalijona; jednemu je bil poveljnik grof Pavel Brigido, a drugemu (okoličanskemu) grof Rajmund della Torre. Poslednji batalijon so istega leta natančnejše uredili in dné 9. julija sta bili blagoslovljeni njegovi zastavi. Poveljnik temu 500 mož broječemu batalijonu je bil takrat Peter Frankolsberg.

Še bolj nesrečno od prejšnjih let bojevala se je Avstrija s Francozi l. 1809. Francosko-italijanska vojska je drla naglo skoz naše dežele proti Dunaju in že 17. maja, dan po znameniti praski pri Razdrtem pod Nanosom, prikazali so se Francozi na openskem robu in 18. maja 1809 zasedejo tretjič Trst. Meščani so jih zelo spoštljivo sprejeli, a Napoleon jim je zaukazal, naj izroče njemu brambovska batalijona, sicer jim mesto požge. Pravijo, da so poslali takrat okoli 2000 brambovcev in jetnikov na Francosko. Kmalu so vpeljali v Trstu popolnoma francoske zakone in vse naredbe so se izdajale v Napoleonovem imenu. Neki nezadovolj-

neži pa so se predrznili omazati francoski grb, zato je prišlo mesto v velikansko zadrego, ker je bilo obsojeno plačati 50 milijonov frankov glôbe ter zastaviti 30 najodličnejših in najpremožnejših meščanov, katere so Francozi odpeljali v Palmonovo na Furlansko ter jim zapretili, da jih postrelé, ako se naložena kontribucija hitro ne plača. A to se vendar ni zgodilo, nego talci so se vrnili čez več mesecev zdravi v Trst.

V šenbrunskem miru (l. 1809) je morala Avstrija odstopiti vse primorske dežele Francozom; iz teh dežel je Napoleon ustvaril „ilirsko kraljestvo“ z glavnim mestom Ljubljana. Trst z okolico je bil posebna pokrajina tega kraljestva z lastnim upraviteljem, katerega so imenovali „intendant“. Napoleon je vpeljal povsod francoske zakone, odpravil svobodno luko in zahteval zopet carino. Vsi državljani so bili jednakomerno podvrženi vojaškemu naboru. Uveli so davek v „frankih“, a zato so odpravili vse rabote, desetine (kvarteže) in druge podložniške davščine; dalje vse predpravice ter svoboščine plemičev in meščanov. Kmetje pripovedujejo, da je smel vsak meščan, predno so prišli Francozi v Trst, v mesto prišlega kmeta za vsako malenkost s palico pretepsti, katero so meščani vedno seboj nosili, dokler jim niso Francozi tega prepovedali. Spočetka so se ljudje bali Francozov, zlasti ker so jih oblasti ž njimi strašile, a kmalu so se prepričali, da niso taki okrutneži, kakor so si poprej mislili. Nasprotno, Francozi so se strogo držali jednakopravnosti in so zlasti pazili na javno varnost ter očistili deželo cestnih roparjev. Zloglasna Čičarija je postala takrat najvarnejša dežela, ker so vsakega zgrabljenega roparja kar na bližnje drevo ob javni cesti obesili.

V obče pa narodno blagostanje ni napredovalo pod francosko vlado. Avstrijski bankovci so izgubili l. 1810 popolno veljavo v veliko škodo posestnikom. Vrhu tega so podvojili nekatere davke, n. pr. domarino, zemljarino, glavnino itd. Silno pomanjkanje denarja je prisililo vlado, da je zahtevala od cerkvâ vso zlatnino in srebrnino, ki ni bila neobhodno potrebna za cerkveno službo božjo, in vendar je prišel l. 1811 denarni polom (za 5 gld. v papirju se je dobilo le 1 gld. v srebru). Angleško brodovje je zelo oviralo trgovino po Jadranskem morju in za časa francoske okupacije se je znatno znižal izvoz iz Trsta. Zato se je pa tudi prebivalstvo skrčilo od 33.000 na 26.000 duš.

Še pred bitko pri Lipskem posede kapitan Lazarič od 2. do 12. septembra vso Istro od Reke do Trsta. Po reški cesti se je približeval mestu avstrijski poveljnik grof Nugent, ki je prepodil francosko-italijanske čete, nastavljene blizu Opčin, iz vse tržaške okolice. Na dan bitke pri Lipskem napadejo avstrijski vojaki (poveljnik baron Aspern) tržaški grad in streljajo v zvezi z Angleži več dni zaporedoma nánj z bližnjih „šanc". Pa tudi Francozi so streljali iz grada, poškodovali več hiš in prizadeli ljudstvu mnogo straha. Streha stolne cerkve je bila na več krajih preluknjana (v cerkvi sami so našli 27 železnih krogelj iz topa) in stekla po vseh oknih razbita. V naglici so jo osnažili, da so mogli s posebnim dovoljenjem francoskega poveljnika v njej maševati na praznik mestnega patrona. Vsled kapitulacije odšli so Francozi 8. oktobra iz grada, spremljani od avstrijskih vojakov do openske ceste, kjer so morali francoski prostaki orožje izročiti, častniki pa so je smeli obdržati. Dné 17. novembra prevzame general Latterman vodstvo „ilirskih pokrajin" kot vojaški in civilni guverner in koj odpravi „kontinentalno zaprtijo".

Avstrija je pričela nemudoma s preosnovanjem vse javne uprave ter poslala v ta namen kot vrhovnega komisarja ilirskih pokrajin grofa Saurau, katerega so Tržačani dné 14. avgusta 1814 kaj slovesno sprejeli. Vlada je ustanovila „tržaško okrožje", kateremu so pridružili tudi Devin in Tržič ter vso zahodno Istro. Napoleonov mlajši brat Jerom (poprejšnji vestfalski kralj) je bival po Napoleonovem prognanstvu pod imenom kneza Montforskega v Trstu (v vili Neckar). Ko so Avstrijci tudi Napolj posedli, prišla je Muratova udova stanovat v Trst (vila Murat). Cesar Franc I. je obiskal dvakrat Trst: l. 1816 skoz Križ, kjer so pozneje v spomin postavili dva kamenita stebra, ki še dandanes stojita na istem mestu. V cesarjevem spremstvu je bil tudi knez Metternich, ki se je posebno zanimal za trgovino. Po njegovem nasvétu so ustanovili posebno trgovinsko komisijo, ki je pa že l. 1824 ponehala. Vladar je ostal cel teden v Trstu; tako tudi l. 1818, ko ga je zopet obiskal s cesarico Karolino; oba sta bila tudi v Lipici in lokavski „vilenici". Leta 1819 podelil je Trstu naslov „najzvestejšega mesta".

Po cesarskem odloku od 3. avgusta 1816 ponovili so Napoleonovo „ilirsko kraljestvo" z glavnim mestom Trstom (l. 1820

so je priklopili „nemški zvezi"), a od njega so ločili l. 1822 civilno Hrvatsko in Dalmacijo. Vendar je ostalo ime „Ilirija" v politični veljavi do l. 1848 in preporejeni hrvatski jezik so imenovali še več desetletij pozneje „ilirskim". Celo v Trstu so učili na trgovinsko-pomorskej šoli „ilirščino" kot prosti predmet. Leta 1816 in 1817 je bila grozna lakota po vseh primorskih deželah, da so ljudje celo korenike in travo jedli (vagan pšenice je stal do 70 gld.). S Krasa, Furlanije in Istre je privrelo v Trst vse polno sestradanih beračev, katerim so meščani obilno miloščino delili (n. pr. l. 1817: 26.000 gld.). Vlada je pomagala s tem, da je dala zidati javna poslopja in napravljati ceste, da so si ljudje kaj prislužili. Kmalu potem so nastopila rodovitna leta in ljudje so si zopet opomogli. Leta 1825 so dodelali novo veliko pokopališče sv. Ane. Takrat je štelo mesto še le 40.000 prebivalcev. Koncem l. 1818 so izdelali v Trstu prvi parnik (s kolesi) „Karolino", ki je začel kmalu redno voziti med Trstom in Benetkami. Leta 1830 je ukazal cesar Franc napraviti novo cesto na Opčine, kjer so mu postavili v spomin lep obelisk. Leta 1833 ustanove trgovsko društvo „Llojd" in poleg tega l. 1836 še parobrodno društvo jednacega imena, o čegar pomenu za našo državo smo že govorili pri trgovini. Še bolj pa je povzdignila trgovino v Trstu „južna železnica", katero so leta 1857 odprli na slovesen način.

Za časa cesarja Ferdinanda je vladal v Trstu krepki guvernar grof Stadion (1841 — 1847), ki je bil pravičen vsem narodnostim in je skrbel posebno za povzdigo šolstva po slovenskih in isterskih krajih (ukazal je spisati in izdati primerne šolske knjige v domačem jeziku). Cesar Ferdinand je podaril mestu gozd Furnet (boschetto) z lepimi sprehajališči; blizu tam je strelišče in Revoltellina vila. Kmalu po Stadionovem odhodu pa so začeli revolucijonarni valovi pljuskati tudi proti Trstu, a do pravega upora ni prišlo, čeravno je bilo sardinsko brodovje že pripravljeno, da bi napadlo Trst. Dné 23. maja 1848 pripluje to brodovje v tržaško luko, a Tržačani v zvezi z okoličanskim batalijonom se postavijo oboroženi po vsej obali, da zabranijo Sardincem izkrcanje. V Barkovljah je hotela priti neka italijanska ladja na kraj, a tamošnji duhovnik Jernej Rebec je hitel plat zvona biti, da so ljudje skupaj vreli in prepodili sovražnika, ko

so iz topa nanj ustrelili. Vrhu tega je nemška zvezna vlada v Frankfurtu protestovala proti napadu Trsta in na to so italijanske ladje hitro odplule. Vse gibanje l. 1848 prineslo je le nekoliko národnega probujenja, da so se začeli tudi Slovenci zavedati, ustanavljati posebna društva in izdajati svoje liste, kakor smo to drugod povedali. — L. 1856 je dal sezidati pokojni mehikanski cesar Maksimilijan grad „Miramar“ s krasnim perivojem.

Nesrečna vojna l. 1859 je na Trst toliko vplivala, da je dobil tudi on ustavo in svoj deželni zbor 54 poslancev, istih, ki sede po vladinem določilu od l. 1850 tudi v mestnem zboru. Po vojni l. 1866 pa je Italijanom in Nemcem še bolj greben vzrastel, tako da mislijo, da so oni poleg Madjarov jedini, ki so sposobni vladati vsem drugim avstrijskim narodom. Po rusko-turški vojni l. 1877 — 1878 se je bila ta prevzetnost sicer nekoliko ohladila („Plevna je pala!) in zlasti po tem, ko je Avstrija posedla Bosno in Hercegovino, tako da so italijanski listi že strašili svoje pristaše s „trijalizmom“, kateremu se bodo morali Italijani pokoriti. Ali vlada zadnjih dveh namestnikov (Pretis in Rinaldini) je znala na umeten način vzdržati italijanstvo na površini skoro po celem Primorskem.

Da se je vendar ohranila slovanska národna zavest v Trstu in okolici, k temu je največ pripomogla starejša národna duhovščina, zlasti izvrstni škofi tržaški. Za škofa Leonardisa, Goričana, združila se je s tržaško škofijo vsa novograjska škofija, potem Prosek (v cerkvenih stvaréh), a odcepili so od nje l. 1830 postojinsko in trnovsko dekanijo, kateri so priklopili ljubljanski škofiji. Vendar spadajo v cerkvenih stvaréh pod Trst vasi: Trpčane, Kúteževo, Vreme, Famlje in Škofije. Za Leonardisom je bil tržaški škof slovenski pisatelj Matevž Ravnikar (1830—1845), ki je postal l. 1832 tudi koperski škof, ko so tamošnjo škofijo zatrli; za njim pa Gorenjec Jernej Legat (1846—1875), ki si je s svojo krepostjo in bistroumnostjo postavil najlepši spomenik v zgodovini tržaške cerkve. Legatovemu nasledniku Juriju Dobrili, Istranu in iskrenemu rodoljubu, je bilo le malo časa sojeno vladati tržaško cerkev (1875 — 1882), a vendar si je postavil trajen spomenik s tem, da je nabral znatno glavnico za deško semenišče.

Ker je bil Trst z okolico takorekoč dežela za se, imel je tudi svoje posebno vojaštvo, kątero so Italijani imenovali „črnido“, t. j. črno vojsko; v poznejših časih pa je bilo sploh znano pod imenom „okoličanski batalijon“. Prve sledove tega vojaštva nahajamo že l. 948. Njegovi poveljniki so bili mestni sodniki tržaški s častjo in naslovom majorjev, ki so pa, kakor tudi prostaki, zastonj služili. Okoličanski batalijon je bil l. 1805 popolnoma preustrojen in 9. junija omenjenega leta so blagoslovili slovesno njegovi zastavi v cerkvi sv. Justa. Vojaki so bili popolnoma národno oblečeni, Trstu in okolici v pravi ponos, pravo lepoto in čast. Ko so pa začeli batalijon po nepotrebnem in nespametno rabiti za policijsko službo v mestu, približal se je l. 1868 njegov pogin. Po slovesni otvoritvi národne čitalnice v Rojanu vračali so se udeleženci veseli in národne pesmi prepevaje dné 12. julija 1868 po „Via del Torrente“ in „Corsia Stadion“ vsak proti svojemu domu. Na voglu omenjenih ulic, pod svodi kavarne „Chiozza“, pa so čakali in nagajali neki tržaški gospodiči, kateri so smatrali rojansko slavnost za predrznost in napad na italijansko narodnost; a okoličani so jih pometali na tla kot snope, potem pa odšli mirno proti Bajti (Boschettu). Drugi večer o mraku zbralo se je precejšnje število omenjenih gospodičev, oboroženih s samokresi, da bi se maščevali za prejšnji poraz. To je zvedela policija in poslala mesto rednih vojakov okoličanske stražnike, da razženó razgrajače, ki so napadali mirno domu (v Vrdelo) idoče delavce. Okoličani so hoteli braniti svoje rojake in so napadli gospodiče baje brez poprejšnjega pozvanja, naj se razidejo. Pri tej „rabuki“ je bilo nekaj lahko ranjenih, dva pa ubita (med tema Slovenec, ki je bil samo iz radovednosti zraven prišel). Vsled tega se je vzdignil po celem mestu strašen vihar, začelo se je strastno pisanje zoper okoličane kot policijske stražarje in napadalce „mirnih, nedolžnih“ meščanov, ki so neprenehoma vpili, naj se odpravi slovenski batalijon. Sestavili so strankarsko poročilo, v katerem so na vso moč zahtevali od vlade, naj razpusti za vselej omenjeni batalijon. Tačasni namestnik, general Möring, se je udal pritisku italijanske stranke in vlada jej je pač drage volje ustregla, saj je s tem pokopala jeden del tržaške avtonomije, na drugi strani pa sama nič ni izgubila, ker je že tako nameravala vpeljati splošno vojaško dolžnost in vrhu tega še črno vojsko.

Duhovniki tržaške okolice so morali s prižnic brati tale ukaz vojnega ministerstva: „Z najvišjo odloko 10. avgusta 1869 blagovolilo je najmilostivejše ukazati Nj. c. kr. apostolsko Veličanstvo vsled tega, ker je v dejanje stopila brambena vojaška postava od 15. decembra 1868, potrebno razpuščenje dosedanjega tržaško-okoličnega vojaškega batalijona, in ukazati dotičnim višjim oblastnijam, da to razpuščenje izvršé". Potem so sledile posebne določbe tega razpuščenja. Okoličani so se radi ali neradi pokorili temu cesarskemu povelju, a v srcu so še dolgo hranili spomin na svoj batalijon, ki je bil tako slaven in dičen za vsakega okoličanskega Slovenca.*)

*) Matija Sila, Trst in okolica, zgodovinska slika, Trst (Huala) 1882.

Pregled isterske zgodovine.

1. Teritorijalne spremembe.

Naravno je, da nahajamo tudi v Istri prazgodovinske ostanke, in sicer v prvi vrsti onih ljudij, ki so bivali po votlinah. Vendar je bilo le malo isterskih jam obljudenih, ker so večinoma mokrotne in celo povodnjim podvržene. Premnogo pa je bilo gradišč, zlasti po zahodni Istri, katerih lahko štejemo na stotine in stotine. Najimenitnejše izmed vseh gradišč je bilo na Picugih pri Poreču, na griču jugovzhodno od mesta (110 *m*); potem pri Barmu blizu Pazna, katero je razkopaval Dr. Marchesetti, na Luncih pri Labinu, na Gračišču, Lindaru, Sv. Mihelu pri Balah, Roču, Buzetu, Bujah, nad Izolo, Milami itd. Blizu njih so bila prav bogata pokopališča, iz katerih so izkopali neizmerne zaklade žar, posod in nakrasnin iz brona, jantarja, pa tudi iz srebra, katere hranijo v deželnih muzejih v Trstu in Poreču. Posebno mnogo je prav lepo izdelanih črnosvetlih zdelic s posebnimi okraski (z bronastimi bucki in bronastimi ploščicami), kakoršne nahajamo povsod po vzhodnih Alpah. Njih ročaji so visoko vzdignjeni (kakor pri italijanskih posodah), stojalo zelo vitko (kakor pri kranjskih) in okoli njih se vlečejo rudeči pa črni trakovi. Zdele za darovanje z visokim, otlim stojalom so podobne grškim in na Picugih so našli tudi starogrške vaze. Posebno imenitni so nakraski na pasnih sklepancih, ki kažejo že zelo napredno kulturo (kakor v Brezju na Kranjskem).

Na fibulnih lokih se nahajajo večkrat podobe živali (kvadrige), zapestnice so bogato nakrašene in mnogovrstno izdelane, lepotičje iz pobarvanega feniškega stekla in iz jantarja, vse to nam priča, da je živelo prebivalstvo zahodne Istre v obilnosti in bogastvu. Trgovinske zveze je imelo proti severu in proti jugu (zlasti jugovzhodu), tako da kažejo bronasti predmeti, kakor tudi lončene posode nekako posredovanje med Italijo ter Kranjsko, Koroško in Štajersko. Po celi Istri, zlasti na Picugih, se nahajajo bronaste ciste, kakoršne so bile med Grki v navadi; potem pisane lončene posode, ki se dajo primerjati starogrškim in še celo onim iz Troje, Roda in Cipra. Izvestno je prihajalo mnogo takih predmetov po morju v Istro, ali tudi po suhem je morala držati važna trgovinska pot, ki je posredovala oni promet z Grško. Gotovo je vplivala grška kultura že v najstarejši dobi na izdelovanje bronastih predmetov v Istri in mogoče je celo, da je marsikatera posoda po suhem prihajala skozi Istro v Italijo. Ta trgovinska pot nam daje navodilo, da so se tudi ljudje selili v omenjeni smeri in da so prvotni prebivalci prišli v Istro z Balkanskega polotoka. Gradišča so se gotovo ohranila še do prihoda Rimljanov in na marsikaterem osamljenem griču (n. pr. v Buzetu) so nastali pod Rimljani z zidom utrjeni kraji, namesto prejšnjih nasipov. Vendar se najde primeroma le malo rimskih ostankov po isterskih gradiščih, ker so ljudje tudi pod Rimljani najlepše nakrasnine dajali svojim mrličem v grobe, češ, da jih napravijo kolikor mogoče lepe za bodoče življenje.

Istria („Histria“) je bila znana že prvim grškim pomorščakom, ki so izvajali njeno ime od „Ister“ (dolenji tok Donave) in je spajali s pripovedko o „argonavtih“, o Medeji in njenem bratu Absirtu itd. Istri so bili, kakor njih sosedje Liburni, Japidi, Karni in Veneti, ilirsk narod. Da je to res, potrjujejo nam premnoga osebna imena, ki so se ohranila na nadpisnih kamenih iz raznih delov Istre s končnicami ona = in (Mommsen, Römische Geschichte, V. 180, 182). Res je, da imenujejo stari pisatelji Istre tudi „Trake“. Ali najprej je treba pomisliti, da so bili poslednji sorodni Ilircem; potem pa, da so starogrški „zemljepisci“ (še Pomponij Mela v I. stoletju po Kr.) trdili, da se traški Ister izliva na drugo stran v Jadransko morje (v Mirno), in da so z argonavti tudi Traki prišli v Istro.

Navadno se trdi, da je segala Istra proti vzhodu le do Raše (Arsia). Premisleka vredno je vendar Benussijevo mnenje,*) da imamo iskati najstarejše vzhodne meje Istre pri Reki. Kajti, čeravno so imeli stari slabe pojme o zemljepisni dolžini in širini, vendar so prav lahko vedeli, da Kvarnerski zaliv sega mnogo dalje proti severu, kakor izliv Raše, in da je torej koncem prvega mnogo naravnejša meja, kakor ob Raši. Gledé imena pa je treba pripomniti, da se tudi pri Reki nahaja Trsat, stari „Tarsaticum", ki ima izvestno isto deblo, kot „Arsia".

Istrani so živeli pod svojimi glavarji („kralji") v malih županijah, kakor sploh vsi ilirski razrodi. Razvita in globoko zajedena obala jih je napotila k mornarstvu, pa tudi k gusarstvu, kakor njih bližnje sosede Liburne in Dalmatince. In ravno zato, ker so Istrani napadali rimske ladje, napovedali so jim Rimljani vojno ter jih podjarmili l. 178—177. Rimljani so tako hitro širili svoj jezik, svojo vero in šege med podložniki, da je mogel Avgust že l. 42 pr. Kr. pridružiti severno Istro do rečice Formio (Rižana) k Veneciji („Decima regio Italiae") in leta 12 pr. Kr. celo ves isterski polotok. Tudi po Dijoklecijanovi razdelitvi je ostala Istra združena z Venecijo („Provincia Venetia et Histria") in ostala tako čez pol tisočletja.

Poleg Trsta (glej spredaj!) je bila Pola (Pulj) najslavnejše mesto rimske Istre, katero si je pridobilo svojo važnost po svoji naravni, prostorni in popolnoma sigurni luki. Rimljani so ji dali čast kolonije z imenom „Pietas Julia" in jo naredili za prvo bojno luko poleg Solina na vzhodni strani Jadranskega morja. O imenitnosti rimske Pole svedočijo še dobro ohranjeni spomeniki, n. pr. dobroznana arena (premera znašata 133 × 105 *m*, višina 24 *m*), svetišče Avgusta in Rome, Sergijev slavolok, veliko gledališče itd., kateri so bili deloma še le v XVII. stoletju razdejani, da so prepeljali njih gradivo v Benetke za tamošnje hiše.

Drugi isterski kraji, zlasti v notranjem delu polotoka, kakor n. pr. Ruginium (Rovinj), Parentium (Poreč), Humagum (Humac, Umag), Silvium (Žalborna), Piranum (Piran), Amulium (? Mile) in Pinquentum (Buzet) so imeli nasproti Poli le podrejeno važnost. Neapolis (Emona, Novigrad) je dobil

*) L' Istria sino ad Augusto.

svoje ime bržkone še le od Bizantincev (pozneje so je prestavili zopet v „Città nuova") in o legi Nesatica (Nesaticum) ugibljejo še vedno, ali je res stal pri Visačih nad Budavo (Valle di Badó) blizu vhoda v Rašo.*)

Leta 489 so posedli Istro vzhodni Goti, ki so si kmalu potem osvojili vso Italijo. V tej dobi so nastopili zlasti za Istro mirni in srečni časi, ki so zacelili marsikatero rano, krvavečo od poprejšnjih dnij splošnega preseljevanja. Posebna sreča za naše ljudi je bila, da si je izbral vzhodnogotski kralj Teodorik Veliki za svojega prvega ministra učenega rimskega patricija Kasjodora, ki je skrbel prav po očetovski za vse dele obsežne gotske države. V njegovih pismih „Varia" nahajamo gledé Istre sledeče važnejše opazke za leto 537: „Izvedel sem od mnogostranih potovalcev, da ste pridelali letos v Istri prav mnogo olja, vina in pšenice. Zato naj plačajo Istrani za bodočo indikcijo (537/538) toliko davka v solidih, kolikor bi ga morali plačevati v navadnih razmerah v denarjih; zato pa ne bomo zahtevali od njih nikake druge služnosti zaradi vsakoletnih stroškov. Ker pa država potrebuje prav mnogo olja, vina in pšenice, zato pošilja minister iz državne blagajnice toliko denarja za nakup omenjenega žita, da Istrani pri tem ne bodo nič trpeli; niti brodarine jim ne bode treba plačati".

Istočasno poslal je Kasjodor v Istro jako zavednega in skušenega moža Lavrencija, naj bi po danih ukazih izvršil vse to, kar bi moglo koristiti državnemu zakladu. Minister poroča Istranom, naj voljno izvršé vladin ukaz, da se njej tem bolj prikupijo. Če bode došli pridelek žita obilnejši, dobé tudi Istrani primerno nagrado za svoj pridelek. In o obilnosti ni dvomiti, ker Istra je znana po svoji rodovitnosti tako, da rodi vsak sadež po trikrat na leto. Zato jo imenuje Kasjodor „žitnico in jedilno shrambo kraljevega mesta Ravene". Morje daje preobilo rib in v umetnih ribnikih se plodijo kamenice (oštrige) brez človeškega napora. Po obali se svetijo na dolgo in široko krasne vile, pred obalo pa je vse polno rodovitnih otokov, ki dajejo ladjam zavetja. Z jedno besedo: Istra diči italsko državo, prehranuje dvorno stražo, preskrbljuje višje stanove z udobnostjo, nižje pa z živežem

*) De Franceschi, L' Istria pag. 46. — Benussi, Manuale di geografia, storia e statistica del Litorale.

in vse, kar se v tej „presrečni“ pokrajini pridela, spravi se v kraljevo mesto.

Istra je ostala v gotski oblasti do l. 552. Po njenem razpadu prišla je pod Bizantince, ki so jo pridružili ravenskemu eksarhatu. Langobardi so skušali polastiti se tudi Istre, ali Slaveno-Avari so jim to preprečili, ker so se okoli l. 600 polastili večjega dela te pokrajine. Po njih podjarmljenju l. 788 pa je razširil Karol Veliki svojo oblast tudi čez Istro (l. 790), Liburnijo in Dalmacijo. Toda ljudstvo se je upiralo Karlovi oblasti in je ubilo l. 799 glavnega poveljnika Erika, vojvodo furlanskega, pri Trsatu. Vkljub temu so imeli Franki že l. 803 vso Istro v svoji oblasti.

Iz dôbe Karolove vlade nahajamo več prevažnih poročil o razširjanju Slovanov po Istri. Cesar ukaže (med l. 803 in 810) svojim nadzornikom (missi regis), naj skličejo istersko prebivalstvo k javnemu zborovanju in posvetovanju v Rižano blizu Kopra. Tega zborovanja so se udeležili mnogi cerkveni (med njimi akvilejski patrijarh) in posvetni prvaki, potem premnogo ljudstva iz cele dežele, da so mogli izreči svoje pritožbe o postopanju cerkve, o nepostavnih terjatvah frankovske gospode (vojvode Ivana), o krivicah, katere trpé Istrani, in o nadlogah, katere morajo prenašati udove in sirote. Po ukazu cesarja Justinijana morali so namreč škofje podpirati siromašno ljudstvo, zlasti udove in sirote; zato pa so dobivali posebno desetino od poljskih pridelkov.

Najpoprej se je opravičeval oglejski patrijarh Fortunat in zahteval, naj se zabeležijo njegove pravice. Puljski prvak je izjavil in vse ljudstvo mu je pritrdilo, da vselej, kadar je prišel patrijarh za bizantinske vlade uradno v Pulj, mu je šel naproti škof z duhovščino v cerkvenem ornatu, s križem, svečami in kadilnicami, pevajoč mu kakor papežu samemu. Naproti so mu šli tudi mestni sodniki in ljudstvo z zastavami, ki ga je sprejelo z veliko častjo. Ko je prišel patrijarh v puljsko cerkev, položil mu je škof takoj ključe svoje palače k nogam. Nato jih je izročil patrijarh svojemu hišnemu oskrbniku in je potem tri dni po palači gospodaril, četrti dan pa je šel v svoje zasebno stanovanje. Vsi so želeli, naj tako tudi za naprej ostane. Živina naj se pase po občinskih pašnikih brezplačno. Pravice do sena in trave ter do svinjske paše po hrastovih gozdih naj nihče ne zahteva siloma.

Od vinogradov naj se ne pobira tretjine in škofovski hlapci naj ne bijejo svobodnih ljudij s palicami in meči. Morje bodi javno, kakor poprej in vsakdo smej svobodno po njem ribariti brez straha, da bi ga kdo pretepel, ali pa mu mreže raztrgal.

Najbolj so se pritoževali Istrani proti Karolovemu grofu, vojvodi Ivanu. Poprej so plačevale vse isterske občine (Pulj, Rovinj, Poreč, Novigrad, Motovun, Buzet, Trst, Pičen in Labin) vkupno 344 mark solidov, katere so tekle v cesarsko blagajnico, a vojvoda Ivan je porabljal te dohodke za se, čeravno je užival dohodke od mnogih posestev, ki so bila za njegovo osebo odmenjena. V Novemgradu, kjer je stanoval, je imel vse javne dohodke in zunaj mesta nad 200 kolonov. O dobri letini dobival je več kot 100 škafov olja in nad 200 baril vina, a kostanja za potrebo. Ribištvo mu je neslo več kot 50 mark na leto brez onih rib, katere je porabljal za svojo osebo. Prepovedal je ljudstvu pasti goveda in svinje, vzel mu štancije na deželi. Poslal je vrhu tega na mestno zemljo Slovane, „ki orjejo naše njive in ledine, kosé naše travnike, pasó po naših pašnikih in plačujejo vojvodi Ivanu davek. On je uničil našo občinsko ustavo ter nam postavil svoje župane („centarhe“) in razdelil ljudstvo med svoje sinove, hčere in zeta, kateri so si kmalu sezidali svoje palače, čeravno so bili poprej ubogi. Smatral nas je kot nesvobodne ljudi in nas prisilil, da smo morali iti nad sovražnika v družbi s svojimi hlapci. Nikdar nismo dajali hrane vojakom in njih konjem, nikdar nismo robotali v graščini ali po vinogradih in pitali lovskih psov. Nikdar nismo dajali bire od goved in drobnice, a sedaj pa moramo. S svojimi ladjami moramo prevažati za vojvodo in njegove ljudi v Benetke, Raveno in Dalmacijo, in tudi po rekah; za nje moramo tovoriti po več kot 30 milj daleč, potem nam pa še živino vzame, da jo pošlje v Francijo, ali pa daruje svojim ljudem, a mi se moramo peš domu vračati. Grkom smo dajali od sto ovec le po jedno, zdaj pa mora vsakdo jedno dati, tudi če ima le tri. Tri leta smo morali dajati cerkvene desetine poganskim Slovanom, katere je vojvoda poslal v našo pogubo na zemljo isterskih cerkvâ in isterskega ljudstva“.

Vojvoda se je opravičeval, da je smatral gozde in pašnike za državno last. Od sedaj naprej ne bode terjal več bir in plačil, nego je bila navada pod prejšnjo vlado. Tudi težavne robote in

prevažanja hoče odpraviti. Mestom dovoli oblast nad tujci, katere imajo v svoji sredi. „Kar se tiče Slovanov, pojmo v tiste kraje, kjer prebivajo, ter jih preglejmo Ako morejo brez vaše škode ostati na posedenih zemljiščih, naj ostanejo; kjer pa vam delajo, kako škodo na polju, po gozdih, ledinah, ali drugod, od tam jih preženemo, ali pa jih pošljemo v take zapuščene kraje, kjer lahko ostanejo brez vaše škode, kajti koristili bodo na ta način državi in deželi".

Na to so zahtevali cesarski nadzorniki od vojvode Ivana poroštvo, da vojvoda vse krivice popravi in ugodi opravičenim tožbam. Ko imenuje Ivan poroke, odstopi ljudstvo od svoje tožbe s pogojem, da se ne bo več godilo kaj takega. Gledé drugih pritožb proti cerkvenim in posvetnim oblastnikom določi zbor, naj se vse popravi, kar so navedli ljudski zastopniki pod prisego ali pa kar je bilo v pisanih pritožbah zabeleženo. Kdor bi ne hotel slušati, plačaj devet mark zlata v državno blagajno.

Iz zapisnika o tej ljudski sodbi spoznamo, da so imeli le omenjeni kraji še svoje romansko prebivalstvo, svoje občinske pravilnike in svoje stare običaje. Občine teh krajev razprostirale so se po stari navadi tri milje daleč okoli mesta, vse drugo pa so bili že Slovani posedli, zlasti vso severno in vzhodno Istro. Ti Slovani so se že tedaj pečali s poljedelstvom in živinorejo, kakor še dandanašnji, ter živeli v zadrugah pod svojimi župani in podžupani. Ko so pa dolgotrajne vojne med Benečani in Genoveži in pa kužne bolezni v XV—XVII stoletju pokončale skoro vse prebivalstvo zahodne Istre (Umag, Novigrad, Poreč, Pulj in bližnje vasi so bile skoro popolnoma opustošene), morali so Benečani privabiti novih naseljencev, zlasti Hrvatov, iz pazinske okolice, še bolj pa iz Dalmacije, Bosne in Hercegovine.

Karol je ustanovil na jugu Koroške veliko furlansko marko, ki se je pa razcepila l. 828 in Istra je postala markgrofija za se. Pod Karolovimi nasledniki prištevali so Istro k Italiji, kjer je vladal vsakokratni „rimski cesar". Tako je bila Istra tudi pod oblastjo Berengarja Furlanskega, potem burgundskih kraljev in ivrejskih markgrofov. Ko se je dal cesar Oton I. l. 951 kronati za lombardskega kralja, odcepil je Beneško (marko Verono), Furlansko in Istro od Italije ter jo pridružil Nemčiji, in sicer ponovljeni vojvodini Koroški (l. 952), ki pa je bila tedaj

še z Bavarsko združena do l. 976. Istra je ostala v politični zvezi s Koroško še do l. 1209, odnosno (grofija isterska) do l. 1112. Koroški vojvode so vladali Istro posebej in jo dajali navadno svojemu drugorojenemu sinu, ki je stoloval v Kopru.

Poleg markgrofovske oblasti se je bila izcimila v drugi polovici X. stoletja tudi cerkveno-knežja oblast. Že cesar Lotar I., potem kralji Karlman, Berengar in Lotar so bili podelili akvilejskemu patrijarhu knežjo oblast na svojih cerkvenih posestvih, torej tudi na onih, katere so imeli patrijarhi v Istri, n. pr. v Milah, Kopru, Izoli, Pietripelosi itd. Poreško škofijo so bogato obdarovali zlasti cesarji iz saške rodovine. Tako je dobila vso mestno okolico daleč proti notranjemu in je gospodovala čez Vrsar, Šmihel pri Limu, Vižinado, Črnjan, Kaštelir, Rožare, Tar, Dvograd, Sanvinčenat, Vižinjan, Bačvice, Tinjan, Trevíž, Kaščergo, Padovo, Žminj itd. Vrhu tega je dobivala še desetino iz drugih občin, n. pr. iz Štlovreča, Motovuna, Rovinja in Bal. Sanvinčenata in Dvograda pa so se bili kmalu polastili puljski Sergiji. Štlovreč je hitro menjaval svoje gospodarje, jedini Vrsar je ostal poreškim škofom dolgo časa. Na jednak način je postal tudi puljski škof deželni knez v takoimenovani grofiji „Polezini“ (Polesana, districtus Polae a Barbana usque ad mare), t. j. v puljski okolici (Vodnjan, Medulin, Banjol, Galežana, Sežan; potem po vzhodni obali isterski: Moščenice, Veprinac, Kastav in celó Reko do „Tarsije“). Ti kraji so ostali pod puljskim škofom do l. 1139, potem so prišli pod Devince. Vsakemu novemu škofu so morali dajati darove (sokola, dva žrebca in nekaj lakt platna), sploh pa desetino žita, od katere so prepuščali $^1/_4$ župnikom. Cesar Henrik IV. je podelil l. 1102 akvilejskemu patrijarhu vse one grofovske regalije, katere so imeli poprej domači škofje v Kopru, Piranu, Poreču (1081), Paznu, Pičnu in Pulju, in iste jim je potrdil tudi cesar Henrik IV. l. 1062. Ob istem času (1070) je podelil koroški vojvoda Henrik patrijarhom grad Rivin (Ruvin, Rubin, Rubanj nad Zdrenjo blizu Buzeta). Tudi isterski markgrof Ulrik in njegova žena Adelajda sta bila zapisala patrijarhu mnogo posestev po Istri (l. 1100 in 1102).

Kot prvi markgrof isterski se omenja do l. 1040 Eberhard (iz rodovine Sempt-Ebersberg?), potem pa zdaj imenovani Ulrik (Udalrich, Wodalrich). Njemu je nasledoval Eppensteinec Henrik

do l. 1090, ko je postal vojvoda koroški. Med tem je bil imenoval cesar l. 1077 za isterskega markgrofa patrijarha Sigharda, ali ta je še istega leta umrl. Tudi leta 1093 imenovani patrijarh Udalrik I. ni mogel nastopiti svoje markgrofovske oblasti v Istri, ker so temu nasprotovali Eppensteinci. Henriku je namreč nasledoval Ulrikov sin Popo III. (v resnici še le od leta 1102 naprej) do l. 1120 in temu njegov svak Engelbert II. iz rodovine Sponheim-Ortenburg, ki je vladal do l. 1146. L. 1166 najdemo Engelberta iz goriške rodovine kot markgrofa isterskega.

Leta 1173 dobi Istro Bertold iz rodovine Andechs-Meran in za njim Henrik iz iste rodovine. Ker so pa tega dolžili sokrivde pri umoru Filipa Švabskega in ker ga je cesar preklical (1208), (potegoval se je koj za Istro patrijarh Wolfger), moral je Henrik še istega leta odstopiti mejno grofijo istersko akvilejskemu patrijarhu. Vendar se je potegoval za njo tudi zadnji potomec andeške rodovine, Oton V, in dokler se ta ni odpovedal Istri, ni mogel patrijarh nastopiti svoje lasti, kar se je zgodilo še le po dolgem prepiru. — Eppensteinci, Sponheimci in Andechsi so stolovali v Pulju, patrijarh pa je imel svojega namestnika („ritarius, marchio“) v Kopru (zato „Caput Istriae“) in ko so pozneje Benečani to mesto posedli, v Pietrapelosi ali pa v Buzetu.

Od mejne grofije isterske moramo dobro razločevati grofijo istersko ali pazinsko, ki je nastala še le leta 1112, kajti poprej se ni strogo razločevalo med markgrofijo in grofijo, ter je poslednji izraz tudi prvo pomenjal (primeri: Hasenöhrl, Deutschlands süd.-östl. Marken im X.—XII. Jahrhundert). Ko je bil namreč Eppensteinec Henrik postal vojvoda koroški, potegoval se je njegov mlajši brat (ali pa nečak) Engelbert za markgrofijo istersko, ne zmeneč se za zahtevo akvilejskega patrijarha, da mora Istra pripadati njegovi cerkvi. Iz tega dolgotrajnega prepira je nastala vojna, v kateri je bil Engelbert premagan pri Timavi l. 1112. Vendar je prepustil patrijarh v sporazumljenju z vojvodo koroškim Engelbertu mali del srednje Istre kot fevd, katerega so podedovali Andechsi in po njih zamrtju (leta 1248) goriški grofje. Sedež grofovske oblasti je bil v Paznu in to grofijo so smatrali še vedno kot deželo, ki spada k vojvodini Koroški. Pozneje je postala svoboden državni fevd.

Ko je bila grofija isterska najbolj razširjena, obsegala je 1.) Pazin, Tinjan, Motovun, Bačvice, Vižnjan, Vižinado, polovico Tara (Torre nuova, druga polovica je bila poreška), Žmin, Trviž, Padovo pri Kaščergi, Kaščergo, Rožare in D. M. v polju (darovane od poreških škofov); Barbano in Kaštel (darovana od puljskih škofov); Abbuzzano in Kastanje (darovana od tržaških škofov) in druge fevde pri Novemgradu; 2.) Gračišče, Pičan, Cepič, Lupoglav in poglavarstvo v Rasporu; 3.) Buzet, Roč, Holm, Dvograd, Boljun, Vranjo, Letaj, Belaj, Kožljak in Belidvor (darovane od oglejskih patrijarhov, ki so pozneje še pridodali: Momjan, Grižnjan, Šterno, Kostanj in Sv. Peter pri Montrinu). Škofijska meja med Trstom in Porečem se vjema še sedaj večinoma z mejo med pazinsko grofijo in beneškimi posestvi v Istri.

Tudi v srednjem veku so zahodnoisterska mesta prav krepko napredovala v trgovini. Špansko-arabski potovalec Ibu' Edrîs (Edrisi) je opisal krog l. 1150 na povelje svojega kralja Rogerja II. vsa trgovinska mesta ob Jadranskem morju.*) Po njegovem poročilu so imela sledeča isterska mesta „frankovsko", t. j. italijansko prebivalstvo: Koper, Izola, Piran, Umag, Novigrad in Poreč; (Rovinj in Pulj sta morala tedaj zelo neznatna biti). Edrisi imenuje kot zadnje pomorsko mesto, ki je spadalo pod patrijarha, Lovran (al' wranah), potem da se je začenjala Dalmacija (dalmâsiâh) in Slavonija (sqalawnîah), t. j. Hrvaška.

Še pred Koprom so se povzdignile Mile, ki so najbližje Trstu in ki imajo prirodno, varnejšo luko od tržaške. V Starih Milah pod gričem Sv. Mihela stoji krasna starokrščanska bazilika, ki nam svedoči o bogastvu prebivalcev že za časa ljudskega preseljevanja. Leta 876 je oropal neretvanski knez Domogoj med drugimi isterskimi kraji tudi Mile, ki so morale tedaj imovite biti. Proti beneški nadvladi so se Milčani trdovratno branili in so se zvezali proti mogočni tekmovalki s Tržačani, Koprani, Piranci itd. Na to prepove beneški dože svojim podložnikom vsakršno občevanje z isterskimi mesti. To je Istrane tako prestrašilo, ker niso mogli blaga iz notranjih dežela nikamor spečati, da so poslali l. 933 svoje poslance v Benetke in se pod prisego zavezali, da se ne bodo nikoli bojevali proti beneškim ladjam, nego da

*) Edrisijevo knjigo so izdali prvikrat l. 1592 v Rimu, ali le v izpisih. V italijanskem prevodu sta jo izdala Amari in Schiapparelli l. 1883 tudi v Rimu.

bodo vedno branili beneške podložnike v Istri ter jih pošiljali v njih domovino, ako nastane kaka vojna z italijanskim kraljem.

Poleg Mil, moral se je tudi Koper z Benečani pobotati, ker so ga Neretvani napadali. Leta 932 je sprejel beneško obrambo in se obvezal, da bode dajal vsakokratnemu dožetu kot letni dar sto orn dobrega vina. Kmalu potem so se Koprani osvobodili beneškega jarma in se dolgo bojevali za svojo samostalnost. Na jednak način postala je tudi Izola že zgodaj odvisna od Benečanov: že v prvi polovici X. stoletja prepustil jo je cesar dožetu Petru Candianu. Od tega si jo je pridobil patrijarh Rodoald in cesar Oton II. je potrdil to pridobitev l. 976. Patrijarh Popon pa je daroval Izolo benediktinskemu samostanu v Monasteru pri Ogleju.

V tu imenovanih in tudi drugih zahodnoisterskih mestih nahajamo že v začetku srednjega veka ogromno blagostanje, kateremu se moramo uprav čuditi. Po njih vidimo lepe zgradbe, zlasti krasne cerkve, ki pripadajo najlepšim spomenikom naše monarhije. Od kod torej toliko bogastvo maloštevilnega prebivalstva, ki je živelo, kakor znano, prav skromno in se z malim zadovoljevalo? Polja na ozki obali je bilo le malo; več dobička so dajali vinogradi in oljčniki, ki so segali po ozkih stopnicah precej daleč navzgor proti notranjim predelom. Vendar tam je bilo zadosti kmetskega prebivalstva, ki je imelo vsaj deloma tudi svoja posestva, neodvisna od meščanskih. Da si torej razložimo blagostanje omenjenih mest, pomisliti moramo v prvi vrsti na njih posredovalno trgovino z notranjimi slovenskimi deželami, za katero so se med seboj in pa z Benetkami uprav trgala. Kaj čuda torej, če so se Benetke polakomile tega blagostanja in sklenile ves dobiček v svoje mesto napeljati!

Kakor smo ravnokar videli, skušali so Benečani že v prvi polovici X. stoletja to ali ono istersko mesto pod svojo oblast spraviti, pa ti poskusi se niso obnesli. Še le v drugi polovici XIII. stoletja, ko je moč oglejskega patrijarha vedno bolj in bolj pešala, posedli so stalno več isterskih mest. To se je godilo deloma z zvijačo in lepimi obljubami, deloma s pretvezo, da bodo mesta varnejša pod okriljem beneškega leva. Med meščani so bili vedno in vedno strankarski prepiri, katerih med seboj niso mogli poravnati, ker se ni hotel nihče drugemu ukloniti. Še le

tuja, neprizadeta oblast je mogla to izpeljati z železno pestjo. Mesta so plačevala beneške poglavarje, uradnike, pisarje, pomočnike in hlapce, a za drugo se jim ni bilo treba brigati, ker so Benečani sami skrbeli za vlado, red in varnost. Da so pri tem polagoma tudi svoje zakone uvajali in senatove sklepe tudi po Istri izvrševali, to je pač čisto naravno. Tako isterskim mestom kmalu ni nič več ostalo od njih nekdanje avtonomije.

Najpoprej so se polastili Benečani Poreča in Rovinja (l. 1267), kateri dve mesti so smatrali kot svoji luki, vendar se je Poreč temu upiral še do l. 1282—1283 in Rovinj celo do l. 1330. Poslednje mesto se je dopadalo Benečanom zlasti zaradi dobrega kamenja. Odslej je cepalo mesto za mestom kot zrelo sadje Benečanom v naročje. Umag in Novigrad sta se udala 1269—1270, Šlovreč v poženatiku ali pažinatiku (Pasinatico, Pasenatico, t. j. „Pazinščina") 10. decembra 1270, Piran 1270—1272 z Žalborno in baronijo Koštel (Castelvenere), katera je pripadala k mestnej okolici. Vendar nahajamo Koštel še l. 1300 v patrijarhovi oblasti. Primeroma dolgo sta se branila Koper (do 1278) in Izola (do 1280), a Mil se niso upali polastiti, ker so bile že premogočne.

Kmalu so začeli Benečani razširjati svojo oblast tudi po notranjih predelih Istre ter si prisvojili l. 1275 Motovun, Vižnjan in Bačvice, l. 1278 pa Grižnjan. Ker pa se je patrijarh zelo potegoval za ta kraj, zato so mu ga Benečani odkupili l. 1358 za 4000 dukatov in ga naredili za glavni kraj pažinatika „citra aquam" (Mirna).

Za Pulj se Benečani dolgo niso zmenili, ker je bil bolj oddaljen. Ko so pa potrebovali vedno več gradiva za svoje mesto, polastili so se l. 1331 (28. maja) tudi Pulja in cele Polesine z Vodnjanom in Dvogradom vred, toda poslednjega le začasno, ker ga nahajamo pozneje zopet v patrijarhovi oblasti. Bale so si prilastili Benečani l. 1332 in stezali svoje roke celo po Sv. Petru v šumi in po Koridiku, ki sta bila l. 1350 v beneški oblasti.

Patrijarhova moč v Istri se je zopet okrepčala za časa vlade mogočnega ogerskega kralja Ludovika Velikega. Ta se je dvakrat (1356 in 1378—1391) bojeval z Benečani za Dalmacijo, katero so bili oni istočasno posedli, kot Istro. Njegovi zavezniki so bili goriški grofje, akvilejski patrijarhi in na zadnje tudi Ge-

noveži, ki so l. 1379 popolnoma potolkli Benečane pri Fazani. Vsled te zmage posedel je patrijarh Pulj in vso Polesino, potem Labin, Plomin, Vodnjan, Rovinj, Tar pri Rovinju, Dvograd, Momoran (pri Vodnjanu) in Črnivrh (Marelniglia). Ali v turinskem miru (24. avgusta 1381) so pustili Benečani patrijarhu le to, kar je imel pred vojno, namreč: Buje, Oprtalj, Pietrapeloso, Buzet, Roč, Holm, Dvograd, Salež pri Buzetu (Črnica in Hotovlje), potem Labin in Plomin.

Posebno radi bi se bili Benečani polastili Raspora (Raspurch, sedaj Rasp, severovzhodno od Buzeta), ki je bil del pazinske grofije. Raspor je bil močna trdnjava, katero so smatrali Benečani za ključ svojih posestev v Istri („clavis totius Istrae, per quem salvabuntur et custodientur omnia loca nostra a rapinis et latrociniis solitis, ita quod multum faceret pro nobis et bono ac quieto statu illarum partium habere ipsum locum"). Rasporski okraj je bil zelo obsežen in je mejil na tržaško okolico, na Kranjsko (obsegal je tudi Novigrad nad Podgradom), na Reko in Pazinščino. Goriški grofi so bili zapisali Raspor kot doto grofinji Ani, ženi Ivana Frankopana. Ko je bila udova vsa zadolžena, ponudila je Benečanom Raspor na prodaj in 4. januvarija 1394 sklenila je pogodbo z dožetom, ki jej je ponudil koj 4000 dukatov, da je mogla svojo nakrasnino rešiti, in obljubil izplačati še 6000 dukatov v Senju, potem ko bo izročila Raspor. Nasprotno pa je dože slovesno obljubil, da bo on ali pa senat povrnil grad z okrajem zakonitim dedičem grofinje, (bodisi da ona še živi, ali da umre), in ako bi vsi njeni zakoniti dediči pomrli, pa njenima bratoma Henriku in Ivanu Majnardu, ali njih dedičem, ako povrnejo 10.000 dukatov zastavnine. Grofinja je zahtevala nepričakovano že l. 1395 Raspor nazaj, bržkone po vplivu avstrijskih vojvod, ki so bili med tem dobili Pazin, tako da se je senat začudil, ki je mislil, da grofinja ne bo rešila Raspora „usque ad maximum tempus"; zato je bil pustil vse svoje selske okraje brez vojakov stražnikov. Dal je bil tudi marsikaj popraviti v gradu in narediti stanovanje za rektorja, katerega je poslal na dve leti v Raspor; vrh tega je potrošil mnogo za čuvaje v gradu in okraju. Zato je pisal senat svojemu poslancu v Senju (6. maja 1395), naj skuša grofinjo pregovoriti, da pusti Raspor kolikor mogoče dolgo v zakupu, „adminus usque ad com-

plementum rectoris nostri". Poslanec je dobro izvršil svojo nalogo in grofinja je obljubila (maja l. 1395) pustiti grad v najemu še tri leta (od 1. januvarija 1396 naprej), ako v to privolijo njeni bratje, goriški grofje, pa s tem pogojem, da ji senat odpusti 4000 dukatav od posojila in da dohodke gospoščine naprej plača, a ona bo dajala rektorju potrebno seno, drva in jajca. Goriški grofje niso ugovarjali podaljšku najema in senat je bil pri volji izplačati do 15.000 dukatov, ako dobi Raspor in Novigrad vsaj za osem let v najem. Če odkupijo goriški grofje zastavljena grada, povrnejo Benečani grofinji 6000 dukatov, katere je bila že položila kot odkupnino*) Od tedaj naprej pa do l. 1511 je stanoval v Rasporu beneški namestnik za vso Istro (vsakih 32 mesecev so ga premenili).

Vsled notranjih prepirov med plemiči je bil akvilejski patrijarhat tako oslabel, da so se začela celo furlanska mesta očitno upirati cerkveni vladi. Ta slabost patrijarhovine se je čutila tudi v Istri in Benečani so jo znali dobro izkoriščati za svoj žep. L. 1412 so posedli Buje in Oprtalj. Ker pa sta se ta dva kraja Benečanom protivila („propter turpia verba et inhonestos modos, quos observare principiabant"), podrli so jim Benečani mestno ozidje, da sta ostala odprta kraja. L. 1420 so se polastili tudi Roča, Holma, Labina, Plomina in Mil, l. 1421 Buzeta in Saleža, a l. 1422 Pietrapelose. Tako so dobili Benečani vso patrijarhovo Istro v svojo oblast. Kot nekako odškodnino za njo plačevali so patrijarhu vsako leto 225 mark novih akvilejskih denarjev.

V prvi beneški vojni (1508—1521) spreminjale so se še nekoliko meje med avstrijskimi in beneškimi posestvi v Istri. Po sklenjenem miru (1523) obdržali so Benečani (poleg Tara ob Mirni, Vižinade, Završja, Sanvičenta, Barbane, Momjana in Črnega vrha) še: Sovinjak, Holm, Vrh, Draguč, Račice (severno od Draguča), Osap, Tinjan, Črnikal in Podpeč. Ta meja se je ohranila do l. 1797, ko je prišla vsa beneška Istra pod Avstrijo.

Grofija isterska se je bila počasi razširila od Štlovreča ob Limu pa do Raše in Učke. K temu so kupili grofje tudi Lovran in Beršec. L. 1342 (13. junija) so si razdelili Goričani tako

*) Monumenta Slavorum meridionalium IV. pag. 320—323, 342—348, 391—392.

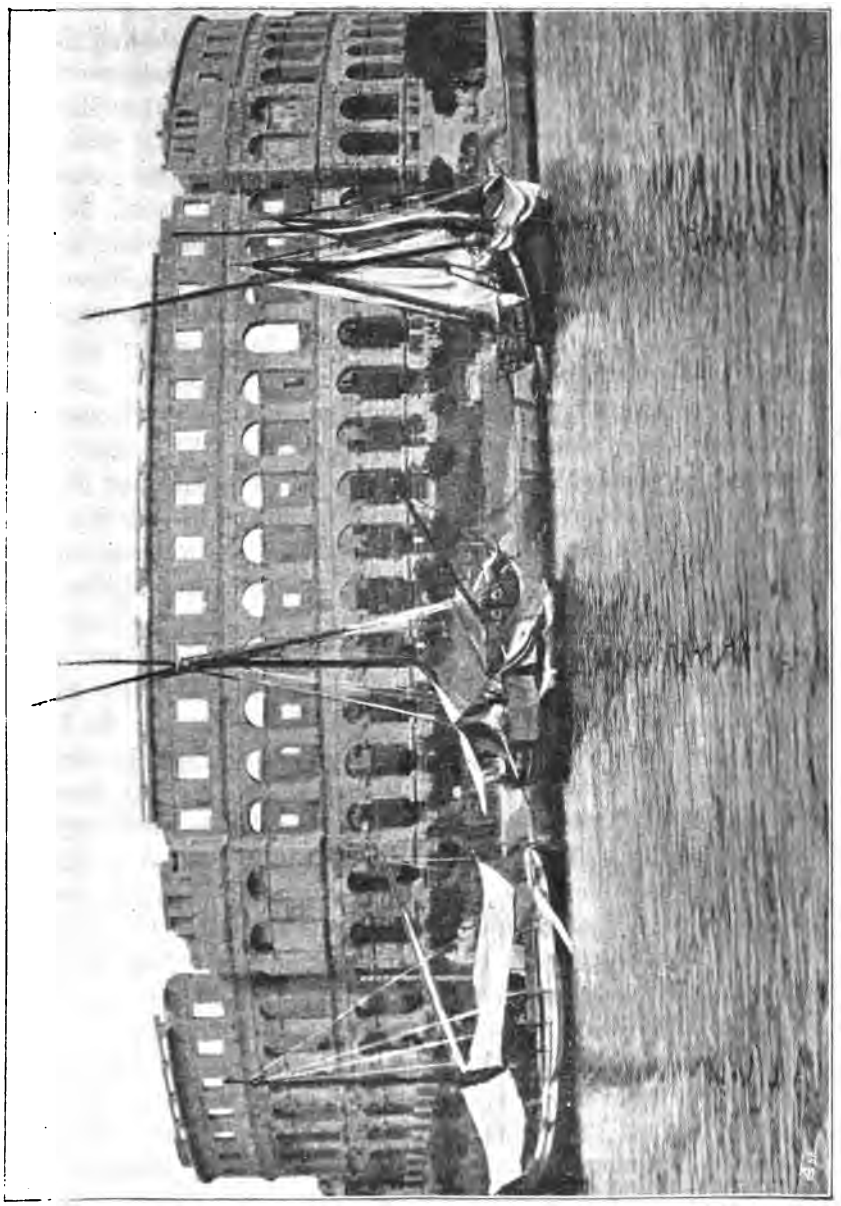

Rimski amfiteater v Pulju.

svoja posestva, da je dobil starejši sin Albert IV. (poleg slovenske marke, v Istri sledeča posestva: Pazin, Lupoglavo (Mahrenfels), Kožljak (Wachsenstain, Wessenstein, Weichselstein), Rakalj (Rekel, Rachel ob Raši), Završje, Pičan (Pyben), Gračišče (Galignano, Galiae), Lovran, Beršec, Trviž, Tinjan, Barbano (Barba) in Momljan (Memlan), „mit allen den eren und rechten, als sie die Grafschaft von Görz inne gehabt hat in Isterreich".*) Tudi Račice, Grdoselo in Vranja, Pas, Banjol, Belaj, Cepič, Lindar, Žminj, Novaki, Kringa, Šumbreg pri Kršanu, Vižinada, Sovinjak so gotovo spadali k isterski grofiji, katero so delili na dvanajst žup („baronije"). Grof Albert je dal Istri posebno ustavo, katero je pozneje potrdil vojvoda Leopold III. (okoli l. 1375), in ta grofija je imela v XVI. stoletju tudi svoj posebni deželni zbor.

Ne ve se, ali so Goričani kedaj stalno bivali v Paznu, ker so imeli svojo palačo tudi v Pulju. Albert IV. je bil zadnji isterski grof iz goriške rodovine. Čeravno je bil dvakrat oženjen (prvikrat s Katarino celjsko), vendar je umrl l. 1374 brez moških dedičev. Vsled dedinskih pogodeb, katere so Goričani večkrat sklepali s Habsburžani (zlasti 1364), pripadla so vsa Albertova posestva, torej tudi grofija isterska, avstrijskemu vojvodi Leopoldu III. V njegovem in njegovih naslednikov imenu vladal je Istro poglavar, ali pa če ta ni stanoval v Paznu, njegov namestnik podglavar. (Noben kraj v grofiji, niti Pičan, ni imel svojega lastnega pravilnika). Poglavar je plačeval deželnega sodnika (za kazenske in civilne pravde), ki je moral biti pravno izobražen in je dobival tudi polovico glôb, ter jednega uradnika, jednega pisarja, potem oskrbnika, ki je pobiral davke in desetino, dva sodnijska slugi ter nekoliko beričev (sbirri, zaffi), ki so zapirali hudodelce, izvrševali obsodbe (zlasti telesne), čuvali stolpe in odpirali grajska vrata. Gledé finančne uprave (davkov, urbarjev, mitnic) priklopili so Habsburžani Istro h Kranjski.

Župe so se vladale in upravljale po staroslovanski navadi. Leta 1199 nam omenjajo listine sama slovanska imena isterskih županov, n. pr. Pribislaus zupanus Barbanae, zupanus Drasicha (Dražič) de Galegnana et Jurcogna (Jurkonj) et Bosegna (Bo-

*) Czörnig, Görz-Gradisca, pag. 626.

ženja) de Barbana, (Kandler, Notizie storiche di Montona, pag. 278). Poleg župana je bila „dvanajstija", katero si je ljudstvo izbralo; Italijani so jo imenovali „banka", ker se je posvetovala sedé okoli kamnate mize pod vaško lipo ali pod vaškim koprivovcem, v večjih krajih (n. pr. v Gračišču) pa tudi pod občinsko lopo („loggia"). Dvanajstija je tudi sodila o manjših prestopkih ter kaznovala s klado, trlico, „brlino" (priklepanje ob sramotilen oder).

Leta 1380 da vojvoda Leopold Istro z vsemi pripadki in pravicami v najem Hugonu Devinskemu za 14.000 dobrih in tehtanih goldinarjev. Tudi Hugonovi nasledniki so bili avstrijski poglavarji v Istri. Ko so pa Devinci izumrli (l. 1399), podelili so avstrijski vojvode Istro njih naslednikom Walsee (l. 1407 Rambertu Walsee za 13.000 cekinov). Vojvoda Ernest Železni je imenoval l. 1406 Guntarja Herbersteina († 1421) glavarjem v Paznu in kmalu potem generalom cele dežele in vseh isterskih obal. Za Herbersteini so vladali v Paznu njih sorodniki (od ženske strani) Luegi, gradniki v Lijencu, in za njimi Turni (l. 1447 imenoval je cesar Friderik Feba della Torre svojim poglavarjem v Istri). Pa že l. 1478 je dobil Nikola Ravbar (sorodnik Luegov) istersko grofijo za 1200 letnih cekinov v najem. Ob jednem je imel v najemu tudi Moščenice, Veprinac in Kastav. Leta 1493 je podelil cesar Friderik bratom Pružnik v najem grofijo z vsemi njenimi pripadki, a leta 1504 cesar Maks Jakobu pl. Dürerju.

Leta 1532 (16. avgusta) je kupil istersko grofijo ptujski meščan Aleš Mažgon (Moscon, Muschkhann) za 26.000 gld. z vsemi pravicami, izvzemši knežje, zaklade, rude, fevde in urbarijalne davke, katere si je pridržal kralj Ferdinand I. skoz šestnajst let, kakor tudi pravico grofijo odkupiti za omenjeno vsoto. V tem prodajalnem pismu ni bil zapopaden beršečki grad (Wersetsch), katerega je kralj prodal l. 1533 omenjenemu Mažgonu za 1500 gld. Po Alešu sta dobila Istro njegova bratranca Ivan in Krištof Mažgon (1510—1549). Prvi je ustanovil v svoji oporoki l. 1544 (11. maja) bolnišnico v Paznu. Za Mažgoni dobil je v najem Istro baron Svetkovec (l. 1560) in potem (l. 1574) baron Jurij Khevenhüller.

Ko je bil salcburški nadškof Lenart Hodiščan (Keutschacher) posodil nadvojvodi Karolu 120.000 gld. s 7%, zastavil mu

je (l. 1578) istersko grofijo, katero so potem uživali njegovi sorodniki. Po Hodiščanih jo je dobil (l. 1600) baron Jurij Fugger, tudi korošk plemič; pa že l. 1601 jo je vzel v najem Bernard Barbo, gospod v Kožljaku in Pasu, za 17.500 gld., potem l. 1611 knez Ulrik Eggenberški.

Ko je bil cesar Ferdinand III. v denarnih stiskah, prodal je l. 1644 dohodke isterske grofije beneškima trgovcema Ivanu in Jerolimu Flanginiju za 350.000 gld. S posredovanjem cesarja Leopolda I. pridobil si je (l. 1660) Istro grof Ivan Ferdinand Porcia, ki je plačal Jerolimu Flanginiju omenjenih 350.000 gld., a cesar ga je povzdignil za to zaslugo v knežji stan. Tedaj so določili, naj bo Istra neodvisna od Kranjske in dežela za-se, tako da ji ne bo treba plačevati deželnih naklad kranjskim stanovom. Ti so si prizadevali pregovoriti Porcio, naj bi jim odstopil pazinsko grofijo za 550.000 gld., in res je to storil Ferdinandov sin Franc l. 1665 (4. februvarija). Kranjski stanovi so kmalu potem (24. maja) prodali isterske dohodke za isto vsoto knezu Vajkardu Auerspergu in sicer s pogojem, da naj se smatra pazinska grofija, kakor katerakoli druga gosposčina na Kranjskem; naj bo torej podvržena vsem dominikalnim in rustikalnim, rednim in izvanrednim nakladam, katere nalagajo deželni stanovi, in sicer ne gledé na izjeme, katere so bili avstrijski vladarji še pred kratkim dovolili Istranom. Gledè civilnega sodstva naj bo druga inštanca v Ljubljani, a v kriminalijah naj imajo Auerspergi popolno oblast, ker je imela isterska grofija „merum et mixtum imperium cum potestate gladii et necis“ in že svoje redno sodišče. Ker so se pa Istrani upirali plačevati deželne naklade Kranjski, zato so se deželni stanovi tako pogodili z Auerspergi (l. 1666), da bodo ti plačevali pavšalno vsoto letnih 2000 gld. na ime onih naklad.

Auerspergi so prodali pazinsko grofijo l. 1701 nadvojvodski komori v Gradcu in ta jo je odstopila l. 1708 skupno s Sacerbom in Podgradom tajnemu svetovalcu markizu Herkulu Turinettiju de Prié e Pancalieri (kot zameno za Medjimurje in Čakovec, katero je bil isti kupil od komore l. 1694). Prié je imenoval svojim poglavarjem v Paznu Tržačana Danijela Calò, ki je pa tako strogo gospodaril, da se je prebivalstvo uprlo in da je bila vlada prisiljena zapreti ga na grad v Gradcu. Leta 1766 proda Prié

Istro z omenjenima gospoščinama za 240.000 gld. Antonu Laderchi-ju markizu Montecuccoli iz Modene. Pri odvezi zemljišč l. 1848 dobili so Montecuccoli isto vsoto kot odkupnino in obdržali vrhu tega še velikansk in trden grad v Paznu, potem gozde, alodijalna zemljišča in kupljena posestva pičenske škofije ter šentpeterskega samostana, katera je bil Jožef II. zatrl. Ta vladar je bil podredil Istro postojinskemu okrožju, ali zaradi prevelike daljave in različnih odnošajev je ukazal ustanoviti posebno okrožje v Paznu, ki je trajalo do l. 1809.

Najvzhodnejši del Istre imenujejo Italijani še dandanašnji Liburn ijo, spominjaje se ilirskih Liburnov, ki so bivali ob času Rimljanov v Primorju od Reke do Krke. Kot glavni kraj Liburnije so smatrali Kastav, ki se je bil ohranil še iz rimskih časov, a okoli l. 1200 se je začela tudi Reka razvijati zaradi ugodne svoje luke. Kakor že rečeno, bila je Liburnija puljskim škofom podložna, a l. 1139 je prišla v oblast Devincev kot fevdnikov puljskih škofov. Tudi ko je ta rodovina izumrla, podelil je škof Gvidon l. 1400 Liburnijo njih dedičem, grofom Walsee. Ti so v svoji oporoki zapustili (l. 1465) vsa svoja posestva na Krasu, Premu in tudi v Istri (Kastav, Reko, Veprinac in Moščenice) cesarju Frideriku III. Kastavska občina je bila zelo obširna (še sedaj meri 214·59 km^2) in njeni velikanski gozdi so segali tje do Plavnika, tako da je mejila z občino Roč pri Buzetu, (njena stražnica v Čičariji je bil Črni grad) s katero so nastali večkrat mejni prepiri, tako da so Ročani napisali na jedna svojih vrat: „Ad repellendam audaciam Castuanorum“.

Friderik III. je podelil (l. 1468) Jakobu Ravnaharju Kastav (z Volosko in Opatijo), Veprinac in Moščenice, a l. 1478 Nikolaju Ravbarju. Kožljaški gospodje Franc in Jurij Barbo so bili posodili cesarju Ferdinandu mnogo denarja in zato jim je ta zapisal omenjene kraje (l. 1560), a že l. 1583 so jih ti prodali z dovoljenjem nadvojvode Karola Volfanku Schrantzu in tega dediči l. 1609 za 20.000 gld. baronu Wagenspergu, ta pa l. 1613 za isto ceno Boltežarju pl. Thonhausen. Ko je poslednji ustanovil jezuitski kolegij v Judenburgu (l. 1625), nakazal mu je dohodke kastavske gospoščine. Njegova udova Uršula pa se je pogodila s štajerskimi jezuiti in podarila (l. 1630) Kastav jezuitom, ki so se bili naselili na Reki in sezidali tam lepo

cerkev sv. Vida (od tod ime v nemških listinah „St. Veit am Flum, Pflaum“). Seveda so imeli jezuiti svojega posebnega poglavarja v Kastvu, ki je vršil tudi prizivno sodstvo. Podpisoval se je „kapitan Kastva, Veprinca, Moščenic i Podbrega“ (t. j. proti Reki nagnjenega pobočja).

Kastvanci so se upirali jezuitski oblasti (l. 1638 in 1666) ter so poslednjega leta celó ubili poglavarja Franca Morellija (vrgli so ga v vaško lokev). Ko je bil jezuitski red razpuščen, prodala je vlada l. 1784 kastvansko gospoščino za 100.000 gld. francoskemu plemiču Ivanu de Thierry, ki je bival kot zdravnik na Dunaju. Leta 1843 pa so jo prodali plemiči Thierry za 112.000 gld. Jurju Vranjicanu-Dobrinoviču (Vranyczany), toda kmalu potem je prišla odveza zemljišč. Do l. 1815 so prištevali Kastavski okraj še h Kranjskemu. Pred l. 1868 sta bila Kastav in Lovran sedeža okrajne oblasti, a tedaj pa so ustanovili novo okrajno glavarstvo v Voloskem.

Novigrad (Newhaus — Castelnuovo) nad Podgradom je bil posestvo goriških grofov, kateri so je dajali v najem plemičem, ki so se imenovali po tem gradu. Ko je bil goriški grof Majnard podelil Novigrad svoji sestri Elizabeti za doto (l. 1358), preselili so se Newhausi v Kormin, v čegar okolici so dobili mnogo fevdov od goriških grofov, katere so kupili (1572) kraški plemiči Kobenclji. K novograjski občini so spadali sledeči kraji: Račice, Obrovo, Gradišče, Markovščina, Polžane, Materija, Hrpélje, Rošče, Tublje, Slope, Brezovica, Odolina, Gradiščica, Rtviže, Ostrovica, Kozjane, Suhorje, Tatre, Erjavče, Hotičina, Mršane, Slivje, Velike Loče, Kolčiče, Orehek, Brezovobrdo, Javorje, Male Loče, Zajevšče, Huje, Gaberk, Pregarje, Harje, Sabonje, Velebrdo, Malobrdice, Starada, Podbeže, Golac, Skadauščina Sapjane, Soze (Zvozi) in deloma Hrušica.

Završniška gospoščina (tudi goriška) je imela Pasjak in Pregarje (po urbarju iz Gradca, 30. junija 1622), potem večino Hrušice s Poljanami (cerkev, župnijo in tamošnje gozde). Zarečje, Brdce, Studenagora, Tominje in Ritomeče so spadale pod novograjski urbar, pod sodnijo pa na Premu (last devinskih gospodov).*)

*) Mittheilungen des Musealvereines für Krain, VIII. Jahrgang 1896, S. 118 ff.

Druga beneška (uskoška) vojna je tudi Istri mnogo škodovala. Leta 1614 so se začeli boji z Benečani ob vsej dolgi meji od Baga do Gradišča. Ti so že oblegali Sacerb in Podgrad, a Uskoki so premagali Plomin, Rovinj in še več drugih krajev beneške Istre. Septembra meseca l. 1615 so bili hudi boji okoli Moščenic. V madridskem miru (6. septembra 1617) obdržali sta sicer obedve stranki svoja posestva, ali isterski kraji so bili grozovito opustošeni. Še leta 1601 je poročal beneški poglavar v Kopru svoji vladi, da se lahko smatra okolica pazinska kot najboljši in najbogatejši del cele Istre zaradi rodovitnosti tal in prijetnosti krajev. Potem so pa avstrijski poglavarji tožili svoji vladi, da je vse opustošeno in zapuščeno, da so polja neobdelana, ker je ostalo le prav malo kolonov doma, vasi da so požgane, duhovniki in plemiči obnemogli, tako da se komaj same sebe živijo in ne morejo plačevati cesarskih davkov. — Morda je pa vse to nekoliko prečrno risano z namenom, vzbuditi usmiljenje pri vladarju, da bi ne zahteval navadnih prispevkov. Okoli leta 1650 piše namreč škof Tommasini, da je pazinska grofija jako rodovitna in da obiluje vseh stvari, ima dosti žita, turšice, dragega vina ter mnogo goved in drobnice. In še l. 1678 imenuje koperski župan Istro „biser“ beneške krone.

Tudi po beneški vojni ni imela Istra miru, ker so se Benečani še dolgo bojevali s Turki. Ob času kandijske vojne (1645—1669) so hitela primorska mesta popravljati svoja ozidja in kolikor mogoče utrjati. V Dalmacijo so poslali Benečani leta 1645 1000 Istranov, l. 1654 1500 in l. 1668 še 500, ki so večinoma poginili ali v bitkah, ali pa vsled utrujenosti in bolezni. Črno vojsko (od 18. do 36. leta) so nabirali le po notranjih delih, a primorci in otočani so morali služiti na vojnih ladjah. Oblečeni so bili slabo in še slabše oboroženi. Razdeljeni so bili v 6 stotnij: kopersko (500 mož), motovunsko (400), bujsko-oprtljsko (400), puljsko-vodnjansko (400), buzetsko (50 lahkih jezdecev) in labinsko (300 mož). V Kopru je bilo še 120—140 topničarjev in v Piranu 30. Vsa črna vojska je štela 2500—3500 mož, kakor je bilo več ali manj prebivalcev.

Ob času španske nasledstvene vojne so imeli Benečani svoje brodovje zbrano v poreški luki, da je branilo istersko obalo. To je zelo pomagalo mestu, ki se je začelo od tedaj naprej

vzbujati k novemu življenju. Špansko brodovje se je bilo usidralo v puljski luki, ali ni prizadjalo nič hudega Istri. Pač pa je zelo razsajala grozna kuga l. 1630—1631 in prebivalce na mnogih krajih skoraj iztrebila. (V prejšnjih dôbah so bile strahovite kuge l. 1343, 1348, 1360—1361, 1467—1468, 1479, 1511, 1544 in 1573.) Zato je štela beneška Istra leta 1678 le 60.000 prebivalcev v štirih mestih in štirinajstih okrajih.

Ko so bili Francozi posedli Benetke in ustanovili začasno vlado, pozvali so tudi Istrane, naj priznajo to spremembo in izberejo svoje zastopnike v občinski zbor. S tem so bili zadovoljni Piranci, Porečani in Rovinjci. Ti so napravili 18. junija 1797 „revolucijo“ in „svobodno samostalno ljudstvo“ (1016 rodovin) si je izbralo 18 starejšin, da vladajo v njegovem imenu. V Izoli in Kopru se je bilo vzdignilo ljudstvo proti plemičem (5. in 6. junija) in nastale so strašne zmešnjave, med katerimi je bilo več ljudij umorjenih. Štiri dni potem je prišel avstrijski general Klenau v Koper, 14. junija je posedel Rovinj in v malo dneh je bila vsa Istra v avstrijski oblasti. Cesarski komisar grof Rajmund Thurn je izdal proklamacijo na Istrane, v kateri jim razlaga, da hoče Avstrija deželo varovati od revolucijske kuge in ustanoviti red med prebivalci.

V kampoformijskem miru (17. oktobra 1797) je bilo konečno določeno, da ima Istra z Dalmacijo vred, h kateri so spadali tedaj Kvarnerski otoki, pripasti Avstriji. Beneške Istre pa niso združili z avstrijsko, nego dali so jej posebno vlado ter jo razdelili v sedem okrajev: Koper, Piran, Buzet, Poreč, Rovinj, Pulj in Labin. V Kopru je bilo tudi prizivno sodišče za kriminalne in civilne pravde. Istrani so mirno sprejeli avstrijsko okupacijo in vlada je skušala zadovoljiti jih z modrimi zakoni, zlasti pa s tem, da jim je pustila njih stare običaje in tudi vidne znake beneške republike (krilate leve).

Leta 1805 so ustanovili Francozi provizorno vlado za Istro v Kopru, sestoječo iz predsednika in šestih zastopnikov raznih občin. Januvarija l. 1806 so pridružili nekdanjo beneško Istro (pod naslovom „dipartiment“) kraljevini italijanski in jo razdelili v šest kantonov (Koper, Piran, Poreč, Rovinj, Vodnjan in Labin). Prefekt je stanoval v Kopru, podprefekt pa v Rovinju. Napoleon je dal Istri naslov vojvodine in jo podelil kot velik

fevd maršalu Bessieru, ki je dobival za svojo plačo petnajsti del javnih deželnih dohodkov. Takrat so odpravili vse bratovščine po Istri, izvzemši ono sv. R. T., in še istega leta (1806) so ustanovili „kraljev batalijon isterski“, ki se je bojeval l. 1809 na Koroškem in Tirolskem, a pozneje na Španskem (prvi in drugi polk italijanski).

Leta 1809 so bili Avstrijci naskočili in posedli Koper (14. aprila), ali čez jeden mesec so ga morali zopet odstopiti Francozom, ki so dobili v dunajskem miru (14. oktobra 1809) tudi še avstrijsko Istro, Reko, Kranjsko, Hrvaško do Save, Dalmacijo itd., čeravno Francozi niso bili prodrli v avstrijsko Istro, kjer je dunajska vlada hotela vpeljati domobranstvo iz vseh ljudij, ki so bili sposobni nositi orožje. Središče tega domorodnega pokreta je imelo biti v Rovinju, kjer so bili zlasti mornarji navdušeni za osvobojenje od francoskega gospostva, ker so čutili velikansko škodo zaradi kontinentalne zaprtije. Angleške križavke in njih privilegovani gusari so plenili isterske trgovinske ladje, napadali večkrat mesta, zažigali ribiške čolne in uničevali celó v lukah ladje z njih blagom. In zares so se vzdignili Rovinjci aprila meseca za avstrijsko stvar. Vsi prebivalci so se oborožili in razdelili v stranke, katere so vodili po jeden ribič, jeden trgovec in jeden ladijski kapitan. V mestu je bilo popolno brezvladje, dokler ni prišel avstrijski komisar, ki je osvobodil bogate meščane in vpeljal provizorno vlado, katero je vodil dober avstrijski privrženec. Tudi v Vodnjanu in v Puljščini se je bilo ljudstvo uprlo francoski vladi in vodilo seboj kot talca perojskega župnika. Ali kakor hitro so se prikazali francoski vojaki, pobegnili so ustaši na morje, zlasti na angleške ladje.

Ko so bili v Paznu izvedeli, da se približujejo francoski vojaki, sklical je poglavar vso črno vojsko (nekaj tisuč ljudij) na polje in brda med Cerovljem in Dragučem, da bi zaprla pot sovražniku, o katerem so mislili, da pride po buzetski cesti v pazinsko grofijo. Ali zastonj so pričakovali Francoze, ki so bili med tem prodrli po drugi poti v Poreč in naglo napadli Rovinj (25. oktobra), kjer se je bilo ljudstvo (celó ženske) uprlo z oboroženo roko, dokler niso Francozi oplenili in požgali najimenitnejših hiš in niso pobegnili voditelji upornikov. Skesani Rovinjci

pa so morali plačati 24.000 gld. kontribucije. Francozi so razorožili ljudstvo z veliko strogostjo.

Po dunajskem miru je bila zopet združena vsa Istra v jedno pokrajino, spadajočo h kraljevini Iliriji. Ker jej je bil načelnik general Marmont, zato je zavladal militarizem v vsej deželni upravi. Vendar se je beneški del ložje privadil francoskim zakonom, nego avstrijski, ker tu je moralo ljudstvo še vedno plačevati urbarijalne danje gosposkam, povrhu pa še davke francoski vladi. Po deželi so se pritoževali zlasti proti zvišanim taksam pri civilnih pravdah, a ljudstvo ni pomislilo, da je bilo teh pravd le malo, da so se hitro izpeljevale in da so torej menj stale, kakor je bila sploh francoska uprava zelo redna in hitra, v rokah malo uradnikov.

Avgusta meseca l. 1813 moral se je umakniti general Gautier pred avstrijskim poveljnikom Nugentom proti Lipi. Nugent se je utaboril v trdnem Veprincu in bil v zvezi z angleškim brodovjem, ki je bilo usidrano pred Lovrano; njegov podpoveljnik Lazarič iz Trsta pa je prišel samo s 47 pešci in šestimi konjeniki v Vranjo, pobunil tamošnje prebivalstvo in šel z oboroženimi kmeti 3. septembra v Cerovlje, kjer se družita cesti iz Buzeta in Pazna. Istega dné so bili prišli tudi Francozi iz Rovinja v Pazin, a ponoči sta jim pobegnili dve stotniji Hrvatov k ustajnikom. Naslednjega dné so klicali zvonovi z vseh zvonikov okoli Pazna ljudstvo k ustaji in ko so prišli Francozi pod Lindar, mislili so, da so trčili z Nugentovo predstražo, zato so se vrnili skoz Stari Pazin proti Bermu, ali tudi tam so našli pot zaprto in zato so se udali Lazariču. Razdraženo ljudstvo je neusmiljeno pobilo mnogo francoskih vojakov, a njih častniki so se jokali, ko so spoznali, da so se udali tolpi slabooboroženih kmetov (imeli so komaj 200 pušk), mesto redni vojski. Lazariča pa je vse hvalilo zaradi njegove drznosti; dobil je red Marije Terezije in baronstvo s predikatom „Lindarski“ ter postal major.

Kot tak je izkoristil ljudsko navdušenje in nabral cel batalijon prostovoljcev in jih peljal pred Koper, katerega so oblegali Avstrijci in Angleži. Mesto se je branilo tri dni, ko so ga pa začeli bombardovati, udalo se je (12. septembra). Potem je šel isterski batalijon nad Trst, vzel trdnjavo Sv. Vida, in od tam so ga poslali na Beneško in Milansko, kjer se je tudi hrabro bojeval.

Leta 1814 so ustanovili gubernij v Trstu s tremi okrožji (Gorica, Trst in Reka). Zahodna Istra je spadala pod tržaško okrožje, vzhodna pa pod Reško. Temu (in torej Istri) so pridružili l. 1815 tudi Kvarnerske otoke in istočasno je papež izločil krško škofijo iz zadérske nadškofije ter jo „za večne čase“ podredil ilirski metropoliji v Gorici. Ob jednem so tudi pridružili avstrijsko Istro nemški zvezi (l. 1820). Leta 1816 so oklicali „ilirsko kraljestvo“, ali že l. 1818 so odcepili od njega Koroško in Kranjsko, ki sta dobili svojo posebno vlado in ustavo deželnih stanov, tako da je ilirsko kraljestvo ostalo le na papirju, a Primorska ni imela jednotne deželne vlade in svojega zastopstva. Ko so izročili Reko l. 1822 Ogerski, ustanovili so začasno okrožje v Paznu za onih devet okrajev vzhodne Istre in Kvarnerskih otokov, ki so poprej spadali pod Reko. Leta 1825 pa so združili vso Istro v jedno samo okrožje s sedežem v Paznu, ki je trajalo do konca l. 1860, ko so odpravili okrožja. Po novi ustavi je postala Istra l. 1861 avtonomna pokrajina z naslovom „mejne grofije“ in kot sedež deželnega odbora ter zbirališče deželnega zbora je bil začasno določen Poreč*). Po najvišjem sklepu pa so prestavljene deželne oblasti iz Poreča v Pulj početkom l. 1898.

2. Zgodovinska topografija.

Dolina je prvi večji kraj v Istri. Tamošnja župna cerkev je prastarega izvora, a omenja se prvikrat še le l. 1331. Visoko nad Sacerbom (S. Servolo) stoji na strmi skali Sacerbski grad ali Strmec, ki je bil tudi nekdaj predstraža tržaškega mesta in bržkone tudi v njega oblasti. Gospoščina sacerbskega grada se je razprostirala od Mohovega grada do Loke ter obsegala vasi: Sacerb, Prebenek, Kastelec, Crnotič, Podgorje, Petrinja, Prešnica, Brgot, Klanec, Očizla in Beka; k tem sta se pridružili l. 1510 še Jelovice in Vodice. Vojvoda Ernest je priklopil Mahov grad Kranjski (l. 1414), da bi s tem kaznoval predrzne Tržačane. Še l. 1418 čitamo, da so imenovali župnijo Dolina „S. Voldaricus vallis Mohoy“. Leta 1463 je izdal gradnik Nikolaj Golob Mohov Benečanom, ki so potem premagali tudi

*) De Franceschi, L' Istria, note storiche, Parenzo 1879.

Sacerb in Novigrad. Drugikrat so dobili Benečani Mohov grad l. 1508, ali že l. 1511 so ga morali zopet Avstrijcem prepustiti. Ker so se pa Benečani bali, da bi mogel ta grad zopet sovražnikom v roke pasti, zato so ga sami razdejali oktobra l. 1511. Iz njegovih razvalin nastal je pozneje grad Robida (Fünfenberg) pri Zabrezcu. Kakor Novigrad, tako so podelili avstrijski vladarji tudi Sacerb grofom Petačem, ki so ga pa okoli 1690 zopet povrnili komori v Gradcu. Ta je potem zastavljala sacerbsko gospoščino onim istim vlastelom, ki so imeli tudi pazinsko grofijo v najemu, torej naposled Montecucculom. Ti so združili tudi posestva okoli Robide s sacerbsko gospoščino in jih še sedaj uživajo.

Mile (Mulje, Mugla) imajo zeló stare zgradbe in mnogo slikovitih razvalin. Sezidane so kakor Benetke, imajo mali trg in ob njem staro cerkev ter občinsko hišo z beneškim levom. Kjer je sedaj mestece, je stal baje v začetku srednjega veka „borgo Lauro“, (od lapor, labor? — Kraj „Labor“ se nahaja pri Pomjanu). Nad sedanjim mestom so bile nekdaj „stare Mile“ s starinsko cerkvijo in ostanki prazgodovinskega gradišča („mogile“?). Leta 1354 je genoveški vojvoda Doria popolnoma razdejal stare Mile, a mesto njih so nastale sedanje na obali. Kakor že rečeno, je daroval kralj Hugon (l. 930) Mile patrijarhu, ki si je dal v mestecu sezidati lepo palačo. Dohodki iz Mil so tekli neposredno v patrijarhovo blagajnico. Pozneje so postale Mile last tržaških škofov, ki so jih podelili rodovini Rihenberški, a od teh so jih dobili plemiči Morosini v Benetkah. Leta 1232 so zahtevali miljski kanoniki, naj bi smeli tudi oni s tržaškimi vred škofa voliti. Od l. 1283 do 1291 so bile Mile v beneški oblasti, pozneje pa zopet patrijarhove. Leta 1372 se je bilo mestece uprlo duhovniški oblasti pod vodstvom nekega Rafaela di Ser (signore) Steno, ali patrijarh je je zopet premagal (l. 1374) s pomočjo pomožne vojske furlanskih občin in je potem močno utrdil. Po razpadu patrijarhovine so prišle seveda tudi Mile v beneško oblast. Leta 1511 (8. julija) pregovoré Tržačani avstrijsko vojsko, da naj napade Mile in jih razruši, ker so bile prekosile Trst v trgovini. Avstrijci so tudi poskušali napad, ali srčni prebivalci so jih zapodili v beg.

Koper je bil še do leta 1825 otok, katerega se je lahko obšlo v pol ure. Dvigalni most ga je vezal s suho zemljo, a

zdaj se nič več ne pozna, kje da je bil ta most, in medmorje je že skoro 1 *km* široko. Nekdaj je bilo mesto obdano z dvojnim zidom (iz l. 1478) in imelo dvanajst vrat, a sedaj so le še jedna ostala. Hiše so zeló stisnjene, ulice ozke. Največji trg je „brolo“, kjer okoličani prodajajo svoje predmete in kjer se vojaki vežbajo. Z njega se pride mimo stolne cerkve na manjši trg („piazza“), ki je podoben onemu sv. Marka v Benetkah in okoli katerega so najlepše in najznamenitejše zgradbe (stolnica, mestna posvetovalnica, ložja [sedaj glavna kavarna], kapetanat itd.). Najlepšo lego ima kaznilnica na „belvederu“, od koder je krasen pogled na morje. Večina prebivalcev so vinogradniki, ki hodijo zjutraj zgodaj s svojim „musom“ (oslom) na polje in se ne vračajo do večera. V mestnem delu „božja draga“ je stal nekdaj samostan glagoljašev. — Prvotno se je imenoval otok Aegida (Plinius) ali Capris (Ravennas) in še pismo papeža Gregorija iz l. 599 ga imenuje „Caprea insula“ ali „Capraria“ (Jaffé, Regesta pont. Rom. I., št. 1678, editio 1885). Ko je ob času langobarške provale našlo mnogo begunov zavetja v Kopru, začeli so ga imenovati tudi Justinopolis (na čast tedaj vladujočemu bizantinskemu cesarju Justinu IV.) in to ime se rabi še sedaj v cerkvenih spisih. Koper je dobil svojega škofa že l. 524 po pravilu „Unaquaeque civitas proprium Episcopum habeto“ (Cod. I. 3, § 36). Patrijarhov posvetni namestnik je imel svoj sedež v Kopru in ne v Pulju, od tod ime „Caput Istriae“ (Capodistria). Iz tega uzroka so skušali Koprčani razširiti svojo oblast tudi nad drugimi isterskimi mesti, n. pr. nad Porečem, ali to je dalo Benečanom povoda, da so si začeli prisvajati isterska mesta. Leta 1278 je bil posedel Koper goriški grof Albert, ali meščani so se rajše udali Benečanom. Bržkone jih je pa beneška vlada preveč tlačila in zato so se jej uprli l. 1353 in le v gradu „Leone“ so se obdržali. Iz tega so streljali tako hudo na mesto, da je bilo premnogo ljudij ubitih. Tudi pozneje so se Koprčani večkrat upirali Benečanom, a ti so jim začeli v vsem ugajati in naredili Koper za glavno mesto Istre. Trst je dolgo časa tekmoval ž njim in mnogo škodoval njegovemu procvitu, ali v novejšem času se je Koper zopet precej povzdignil, zlasti vsled trgovine s Trstom, kamor prodaja svoje proizvode. V Kopru se je rodil (1530) slavni slikar Benedikt Carpaccio. Leta 1622 so ustanovili tam prvo

tiskarno, l. 1663 odprli prvo društveno gledališče, a l. 1630 je razsajala tako grozovita kuga, da je 2000 ljudij pomrlo.

Šmarje (S. Maria in Monte) južno od Kopra je zelo stara vas, ki je imela že pred l. 1084 svojo župnijo (sedanja cerkev je bila posvečena l. 1142) in l. 1152 celó že svoj samostan. Leta 1730 je dal župan Anton Rojac popraviti pretesno cerkev in pri tem delu je največ pomagala bogata rodovina Sergašev, ki je dala ime vasi pol ure proti jugozahodu od Šmarija. Od l. 1742 je imela svojo posebno rakev prav pred cerkvenim pragom. Potomci te rodovine so sami trdi slovenski kmetje, ki se priprosto pišejo „Sérgaš“. Kakor po vseh drugih selih koperske škofije, tako so brali tudi v Šmarju sv. mašo v slovanskem jeziku še do najnovejših časov, do l. 1833, a v sosednjih vaseh Koštaboni in Karkavčih ohranil se je stari običaj nekoliko še do današnjega dné. Staro navado v Šmarju je opustil župnik A. Ulčnik s Štajerske. Ali Šmarcem ta novotarija ni prav nič ugajala in ko so dognali, da hoče njih novoimenovani župnik pri inštalaciji latinsko mašo peti, šli so mu naproti do križpota (Crociera — Montetoso), da bi novodošlega v beg zapodili. Drugi pa so sneli zvonove, da bi se ne moglo k maši zvoniti, in razsrjene šmarske ženice so v svoji sveti jezi oblegale oltar, da bi nihče ne mogel ni blizu, ni poleg. Inštalacija se je morala odložiti in iz Kopra so poslali celo kompanijo vojakov do križpota, ki so le s težavo in malo po malo umirili razburjeno ljudstvo. Toda med kmeti je še dolgo vrelo, sosebno ker je hotel novi župnik z nenavadno eneržijo odpraviti vse, kar je po starem dišalo.

Izola je stala spočetka tudi na gričastem otoku, ki je pa že davno s suho zemljo spojen. Mestece je bil podelil cesar Oton II. najpoprej dožetu Petru Candianu, od katerega je je kupil patrijarh Rodoald, in cesar je potrdil to kupitev (l. 976). Leta 1031 je daroval patrijarh Popon Izolo nunskemu samostanu „St. Maria extra muros Aquilejae“ in patrijarh Ulrik je potrdil to podelitev (l. 1175). Leta 1280 je dobilo mestece beneškega „podestá“ in leta 1346 se je osvobodilo samostanskega sodstva, ali zato je moralo veliko večjo desetino plačevati. Izola je bila v srednjem veku važna izvozna luka za olje in vino. (V Izoli, Kopru in Žavljah raste še dandanašnji najboljše vino, ki se pa ne drži; mora se v jednem letu izpiti). Istersko

vino je bilo takrat tako drago, da so si je mogli le bogati ljudje privoščiti. Kranjski in celó nemški trgovci so prihajali v Izolo po vino in je tovorili daleč čez Alpe v Nemčijo, kjer so je zeló drago prodajali.

Piran stoji na koncu ozkega polotočiča, na katerem se vzdiga vitka stolnica z ogromnim medenim kipom sv. Jurja na visokem zvoniku. Kip se lahko vrti in obrača po vetru. Ker je cerkev na najvišjem mestu, je najbolj izpostavljena burji, in da jej morje ne izpodje temeljev, sezidali so že Benečani ob pluskajočih valovih prav močne stebre z velikanskimi oboki, ki čuvajo polotočič od severne strani. S trga pred cerkvijo se razprostira prekrasen pogled na vse strani. Mesto je zeló slikovito zidano na stopnicah in se spušča počasi k morju. Najlepše hiše so ob mali luki (mandracchio), ki je zvezana po ozkem kanalu (čezenj drži most) z zunanjo veliko luko. Staro ime se je glasilo Pyrrhanum in Marciana; (tako se imenuje še sedaj jeden del mesta). Čudno je, da se mesto v začetku srednjega veka le malo omenja, in vendar je imelo že l. 1099 svoj lastni pravilnik. Bojevalo se je mnogo z drugimi istrskimi mesti, zlasti z Rovinjem l. 1208. Benečani so zeló utrdili Piran, obdali so ga z zidinami in stolpi, katerih ostanki se še sedaj poznajo. Pod beneško vlado se je mesto lepo razcvitalo, ker ga nista pustošili ni vojna, ni kuga. Močvirje na jugovzhodni strani mesta so spremenili v solarne, ki so dajale Benečanom najfinejše, kot sneg bele soli („fior di sale“). Velikanske plime l. 1761 in 1795 so mnogo škodovale solarnam. V Piranu se je rodil italijanski književnik Marko Petronio in znameniti glasbenik Josip Tartini (1692 — 1770).

Umag (Humacum, Omago) je staro mestece še iz rimske dobe. Nekdaj je bilo mnogo obširnejše in razprostiralo se je daleč v morje, ali potresi so je razrušili, kakor tudi bližnjo trdnjavico Sipar (Sipiares), ki je stala še leta 875 tik Umaga. Umag je daroval cesar Konrad II. l. 1029 novogradskemu škofu. Leta 1269 se je izročilo mestece Benečanom, a leta 1370 so je Genoveži strašno opustošili.

Buje (Bulae, Bulleae) stoje na osamljenem griču, podobnem stožcu, s katerega se lahko pregleda vsa zahodnoisterska obala, zato so jih imenovali v srednjem veku „spia d' Istria“. Sredi

mesteca stoji cerkev z zvonikom, ki je obelisku podoben, a okoli nje so stisnjene hiše na ozkem prostoru. Tu je bilo nekdaj letovišče novogradskih škofov. Leta 1102 je daroval isterski markgrof Vodalrik Buje akvilejskemu patrijarhu, ki jih je pa moral Benečanom prepustiti (l. 1412).

Oprtalj z okolico je bil za patrijarške vlade poseben okraj z lastnim oskrbnikom. Patrijarh Ulrik je daroval njegove dohodke l. 1115 opatiji v Možnici. Vzhodno od Oprtlja se je nahajal nekdaj imeniten grad Pietrapelosa (Wollenstein) med Ždrenjo in Buzetom, katerega so imeli kot patrijarhov fevd gospodje Castello, ki so si lastili celo knežje pravice isterskih markgrofov. Beneška vlada ga je podelila l. 1440 markizom Graviso iz Kopra. Leta 1620 je požar razdejal grad, katerega niso več popravili.

Buzet je še sedaj z zidovi obdan in trdnjavi podoben. Na mestnih vratih so vzidani rimski kamni in reljevi, ulice so čiste, male hiše prijazne. Glavna cerkev je sezidana v bizantinskem slogu in na mestno ozidje je prislonjena svetovalnica, kjer je nekdaj stanoval rasporski kapetan do propada beneške republike. Na mestu sedanjega Buzeta je stalo gotovo že prazgodovinsko gradišče in potem utrjena naselbina ob času Rimljanov (Pinquentum). Markgrofi so obdali mestece z zidovi, katere so Benečani še pomnožili. Turki so plenili l. 1472, 1475 in 1495 po buzetski okolici, ali mesta niso nikoli premagali. Takrat je bil Buzet najglavnejša trdnjava notranje Istre, katero je branilo celo trideset topov. Poleg Buzeta je bil tudi bližnji Roč (Rozzo) najvažnejša beneška trdnjava v Istri, ali sedaj so zidine in stolpi razrušeni in ravno tako tudi polovica hiš. Ob času druge beneške vojne je imel devet utrjenih bastijonov, ki so bili s topovi tako dobro preskrbljeni, da so l. 1618 kljubovali celo cesarski vojski.

Novigrad (Cittanova) tik Drage, v katero se izliva Mirna. Zrak je tu kužen in poraja groznico; zato je mestece popolnoma propadlo. Kakih 6·5 *km* od njega stalo je v starejši dobi mesto Aemonia, iz katerega razvalin so sezidali v začetku srednjega veka mesto „Noventium“. Od l. 1524 do l. 1828 je imel Novigrad celo svojega lastnega škofa. L. 1687 (24. maja) so napadli Albanci kot turški zavezniki Novigrad in ga popolnoma oplenili;

vjeli so celo župana (beneškega plemiča), katerega so pa Benečani pozneje odkupili.

Poreč je bil že pod Rimljani prav obljudeno mesto. Od morske strani ga je obdajalo polokrožno zidovje, čegar ostanki se še sedaj lahko vidijo, kadar je morje mirno. V notranje predele je vodilo troje vrat, najprej skoz predmestje, potem pa na

Slavolok-Sergijcev v Pulju. (Str. 264)

severno, vzhodno in južno stran Istre. Rimski kapitol je stal bajé ob sedanjem stolnem trgu, na levi od njega gledališče, na desni pa Martovo in Neptunovo svetišče, do kojih je vodila glavna mestna cesta. Najimenitnejša zgradba v Poreču je stolna cerkev, „Basilica Eufrasiana“ iz II. stoletja, ki je sezidana prav tako kakor starokrščanske cerkve (ima atrium, porticus, baptisterium)

Pročelje in tudi notranji deli so bogato okrašeni z mozajičnimi slikami (iz IV. stoletja ali pa iz časov Teodorika Velikega), katere so v novejšem času pa cela popravili. Po prizadevanju centralne komisije na Dunaju dala je vlada l. 1890 — 1897 prenoviti to imenitno starokrščansko svetišče s stroški 60.000 gld. (popravili so mozajična tla, naredili novo streho in zaprli stranske kapele s posebnimi križnatimi vrati). Apsida je okrašena s prav lepimi starodavnimi mozajiki (M. B. z angelji in mučeniki, sv. Maver [cerkveni patron], škof Evfrazij, naddijakon Klavdij itd.). Prezanimiv je tudi relikvijarij iz bizantinske dobe. V obsegu starorimskega kapitola stoji „Kaptolska zgrada" (canonica), ki je prizidana k stolni cerkvi. Ta zgradba je prestara, prav zanimiva ter je bila že l. 1251 obnovljena in razširjena. Osamljeni zvonik je iz XV. stoletja. Trg pred cerkvijo se imenuje „Marafor" (forum Martis) in malo dalje se nahajajo ostanki dveh poganskih svetišč, komicija in ljudskega fora. Pod rimskim gospostvom je bil Poreč najpoprej municipij, a po l. 35 kolonija s pridevkom „Julia". V srednjem veku je začela trgovina propadati, večni prepiri med občino in škofi ter s sosednjimi isterskimi mesti so se množili dan na dan in nemiri z bližnjimi seljaki so popolnoma uničili poreško občino. Škofje so skušali pridobiti si nad mestom tudi knežjo oblast in zato je morala občina l. 1194 prositi markgrofa, naj jo brani proti premočnim škofom. Pa tudi Koprčani so jo hoteli pod svojo oblast spraviti in zato se je udala rajši Benečanom.

Svetlovreč (S. Lorenzo del Pasinatico) ima izvrstno lego na osamljenem griču (203 *m*), blizu katerega se nahaja „Gradišče" (243 *m*) pri Novi vasi. S tega se pregleda vsa obala od Novigrada do Rovinja. V srednjem veku je bil Svetlovreč obdan z visokim zidovjem, skoz katero so vodila štiri vrata (dvoje je sedaj zazidanih), a njih stopnice se še sedaj opažajo. Glavna cerkev sv. Martina je zgrajena po vzoru bazilike in v apsidi je prostora za večje število kanonikov. Mašo pojó sedaj latinski, ali epistolo in blagovjest pak hrvaški. Ob času razvoda (l. 1325) so pokazali Svetlovrečani list, koji je bil pisan „na prveh razvodeh" l. 1130. Povjerenstvo je pregledalo meje izmed Svetlovreča in Križa ter odredilo, naj ostanejo tudi za naprej, kakor je v starih listinah zapisano („kako je od starih prišlo"). Svetlovreška občina je

morala dajati pazinskemu knezu desetino žita, vina in janjčkov, (a knez četrtino frančiškanom); potem „ti žlahtni od Svetlovreča knezu četiri librice papra i vazda mu služiti cića da jesu od przih knezu darovanj". Ob času vojne med Genoveži in Benečani pozvali so Svetlovrečani prve, da naj premagajo Dvogradje, njih sovražno trdnjavo. Genoveži so premagali in zažgali grad ter pobili vse prebivalce. Benečani so zeló utrdili Svetlovreč in ga dali v najem rodovini Loredan, ki je izvršila to utrditev početkom XVI. stoletja. Okoli leta 1650 je imel Svetlovreč do 200 rodovin in četrtinko italijanske milje dolgo obzidje.

Vrsar (Ursaria, Orsera) je sezidan na rimskih razvalinah, ima pa tudi grad iz prvih dob srednjega veka, v katerem so mnogokrat bivali poreški škofje; (prekrasen je od tod razgled na morje).

Motovun*) stoji tudi na obrastenem griču, s katerega je prekrasen razgled po zahodni Istri. Najvišji njegov del se imenuje „grad", ki ima mali trg z ložjo, katera je prepolna beneških napisov. Iz grada se pride skoz druga vrata v „kaštel", ki je obdan po 3 *m* globokem jarku. Tu stoji na najvišjem mestu glavna cerkev in okoli nje so hiše nekdanjih plemičev. Mestece je nastalo iz prazgodovinskega gradišča in preživelo tudi rimsko dobo. Kralji so je darovali v X. stoletju poreškim škofom, a ti so je dali v fevd isterskim grofom. Potem je prišel Motovun pod patrijarhe, od katerih se je odkupil l. 1276, da bi postal samostalna republika, ali že l. 1278 je bil v beneški oblasti. Za Benečanov je imel zeló prostoren okraj, h kateremu je spadalo sedemnajst županij. Zaradi mej se je prepiral s poreškimi in pazinskimi sosedi. S prvimi se je pogodil leta 1475, z drugimi pa l. 1535 (po razsodbi tridentinskega zbora). Mestni in kapitulski arhiv hranita mnogo starih listin, ki segajo celó do l. 1310 nazaj.

Rovinj (Rubinium, Ruvinium, Rovegno) je stal spočetka na otoku (Mons rubens), a pozneje (po l. 1650) se je razširil tudi po bližnjem griču sv. Franje tik morske obale. Pozneje so napravili kamenit most med obema deloma in l. 1763 zasuli tudi kanal, ki jih je ločil. Mesto na otoku je bilo utrjeno z gradom in dvojnim ozidjem. Na vrhuncu nekdanjega otoka se vzdiga lepa

*) Primeri: Montafun na Tirolskem, Goriški koledar l. 1897, str. 70.

cerkev sv. Evfemije z bronastim kipom te svetnice na vitkem zvoniku, ki nas spominja Markovega v Benetkah. V srednjem veku so napadali Rovinj zaporedoma Langobardi, Slovenci, Hrvati (Neretvanci) in Arabci (Saraceni). Pozneje se je bojeval s Koprom in Piranom, z isterskim grofom in puljskim škofom. Že leta 1149 so ga prisilili Benečani, da jim je moral plačevati brodarino, ako je hotel svobodno trgovati po morju, a l. 1330 je prišel popolnoma v beneško oblast. Leta 1380 so ga oplenili Genoveži in v XVI. stoletju so ga večkrat nadlegovali Uskoki. Cerkev sv. Evfemije so sezidali l. 1725 — 36 na mestu nekdanje cerkve sv. Jurija, starega pokrovitelja rovinjskega. Od 1. marca 1870 je Rovinj z najbližnjo okolico poseben okraj in mesto ima svoj lasten pravilnik. Rovinjci in Vrsarci imajo svoje običaje (premnogo procesij) ter govorijo še vedno neko starinsko italijansko narečje, ki je podobno (ne gledé na različne oblike) balskemu, vodnjanskemu, fazanskemu in galezanjskemu, ter imajo svoje lastne popevke (D. Ant. Ive, Canti popolari istriani).

Pulj (Pietas Julia) [na čast Avgustove hčere Julije], Colonia Julia, Pollentia, Herculanea) je stal še pred rimskim gospostvom in v njem so imeli gusarje svoje glavno pribežališče. Rimljani so povzdignili naselbino na čast „kolonije“ in jo visoko cenili. Tako je postal Pulj glavna postaja na morski progi Jakin-Zader. Ob času meščanske vojne med Antonijem in Oktavijanom je moral Pulj mnogo pretrpeti; poslednji je ukazal l. 42. mesto opleniti in njegovo zidovje razrušiti, ali zaradi njegove važnosti pomagal mu je pozneje do novega blagostanja in sijaja. O tem sijaju nam pričajo najbolj dobro ohranjene razvaline rimskega amfiteatra (arene, „diviča“), kateri ima še skoro ves zunanji zid nepoškodovan (visok je 24 *m* in ima v vsakem nadstropju po 72 arkad); v njem je imelo prostora okoli 15.000 ljudi.*) Še v XIV. stoletju je bil ta spomenik skoro nepoškodovan in templarji so izvajali v njem svoje viteške igre. Še starejši rimski spomenik v Pulju je „slavolok Sergijevcev“, 6·5 *m* visok, 8 *m* širok. Po l. 555 je stoloval bizantinski namestnik v Pulju in ob istem času so ustanovili tam tudi škofijo, ki si je pridobila pozneje knežjo oblast celó nad vzhodno Istro. Stara stolna cerkev

*) Mittheilungen der k. k Central-Commission für Kunst- und historische Denkmale, 1894 str. 216.

sv. Tomaža je bila sezidana l. 857 na prostoru Jupitrovega svetišča, ali Genoveži so jo l. 1379 do tal porušili. Sedanjo stolno cerkev so sezidali l. 1451 s tremi ladjami in apsido; zvonik stoji sam za-se na strani (začeli so ga zidati še le l. 1701). Njemu nasproti je stala nekdaj stara bizantinska krstilnica, katero so pa koncem preteklega stoletja porušili, in pa škofovska palača, katero so podrli l. 1858. Na tistem mestu, kjer je sedaj mornarski kazino (blizu Sv. Polikarpa), stalo je nekdaj Julijino gledališče, ki je bilo še l. 1501 dobro ohranjeno. Čudno je, da se je Avgustovo svetišče (iz l. 8) tako dobro ohranilo, ker so začeli osiromašeni Puljci že leta 1425 prodajati obdelano kamenje za zgradbe v Benetkah. Ob času markgrofov je bil Pulj takorekoč glavno pokrajinsko mesto, pa vendar je močno propadal, ker se je bila trgovina na drugo stran obrnila. Vkljub temu je ohranil puljski škof svojo knežjo oblast v takoimenovani „Polesani“ še do polovice XII. stoletja. Takrat se je bil Pulj združil s sosednjimi mesti (Rovinjem, Porečem, Novigradom), da bi uničili premoč Benečanov na morju, ali v tem boju je bil Pulj premagan in opustošen (l. 1150). Večkrat je iskal pomoči pri Genovežih, n. pr. l. 1242, ali Benečani so poslali močno brodovje, ki je mesto premagalo in strahovito razdejalo (1243); mestno zidovje podrlo se je do tal, da bi se Pulj ne mogel nič več ustavljati Benečanom. Za beneške vlade je bilo mesto zopet obzidano, ali Francozi so zidove dali podreti (l. 1810) in kar je od njih ostalo, ukazal je leta 1856 nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan porušiti, da je mogel napraviti „novo pasno cesto“ v Pulju. Kakor po vseh drugih isterskih mestih, sta bili tudi v Pulju dve stranki: demokratska (nje voditelji so bili Jonatasi) in aristokratska (Sergijevci s ponosnim pridevkom „de Castro — Pola“). Poslednji so si znali pridobiti večino, da jim je ljudstvo izročilo čast glavnih kapetanov in da so z mestnega grada vladali vso občino. Ko so pa Puljci spoznali, da jim hočejo Sergijevci vso samostalnost vzeti, zasnovali so zaroto in pomorili skrivaj po procesiji na veliki petek l. 1271 mnogo členov te rodovine v cerkvi sv. Štefana, a druge, kateri so bili doma ostali, pa v gradu samem. Leta 1328 se je bil Pulj zopet zvezal z Genoveži proti Benečanom, a zato so ga poslednji tako hudo prijeli, da se jim je udal na milost in nemilost. Vkljub temu so ga zopet oplenili

Genoveži l. 1354 pod voditeljstvom Paganina Dorije in l. 1379 so ga celó do temelja razdjali; niti cerkvam, niti samostanom niso prizanesli. Vrhu vsega tega je še kuga opustošila mesto tako grozovito, da je štelo l. 1631 le še 347 ljudij in o propasti beneške republike samo 600 duš. Od 72 vasij, ki so spadale k puljskemu okraju, jih je bilo 59 brez prebivalcev. Zato je naselila beneška vlada v nje Hrvate iz Dalmacije (iz zaderske, šibeniške in trogirske okolice) ter Grke iz otoka Cipra. Nek francoski potovalec je opisal tedanje odnošaje v Pulju z besedami: „Posadka šteje devet vojakov, ki se bojijo bolj glada, nego sovražnika".

Vodnjan (Altinisium, Adignano) je izvestno rimskega porekla, ali v zgodovini ga omenja še le naredba markgrofa Bertolda iz l. 1194. Tudi on je sprejel prostovoljno beneško vlado l. 1332. Pozneje so pridružili Benečani vodnjanski občini tudi Fazano, ki je postala takorekoč vodnjanska luka (do l. 1412), potem pa se je v Vodnjanu samem zeló povzdignila trgovina in blagostanje prebivalcev. Na sedanjem glavnem trgu je stal nekdaj grad, katerega so dali Francozi porušiti l. 1808. Na mestu stare glavne cerkve so sezidali v preteklem stoletju cerkev sv. Blaža po uzoru cerkve sv. Petra (di castello) v Benetkah.

Promontur ima same črnogorske prebivalce, katere je bila beneška vlada tam naselila pred tristo leti. Od začetka so bili vsi pravoslavne vere, a pozneje so prestopili h katoliški. — Medulin ima porušene in tudi zapuščene hiše, zanemarjeno cerkev in ložjo. Pripoveduje se, da je bil nekdaj največja traška naselbina ob morju („Mutila"), a njih kralj Epulus da se je moral Rimljanom podvreči. Pod njih vlado se je Mutila baje lepo razcvela, o čemur pričajo ostanki rimskih zgradb z mozajiškim tlakom. Leta 1564 je štel Medulin še okoli 4000 prebivalcev, a l. 1840 le kakih 100 ljudi. Sedaj pa zopet lepo napreduje, ker dobivajo njegovi prebivalci lep zaslužek v puljskem arsenalu.

Pazin („paysin", selsk [paesano, t. j. daleč od morja], Pisino, Mitterburg) je prestara naselbina, ali v zgodovini se imenuje stoprv l. 1002, ko so ga Eppensteinci darovali oglejskemu patrijarhu. Po l. 1112 so pomnožili „isterski grofi" svoje fevde, katere so jim darovali novogradski, poreški in puljski škofi. Pri župni cerkvi sv. Nikolaja je bila že leta 1266 opatija, a cesar

Friderik je utemeljil samostan okoli l. 1460. Kako je menjavala grofija Istra svoje gospodarje, smo videli že v zgodovinskem pregledu. Pazinski grad se je najbolj ohranil izmed vseh gradov iz srednjega veka. Imel je dvojno močno ozidje in vzdigalni most; moralo se je skoz petero vrat, da se je prišlo na prostorno dvorišče, sredi katerega je stal globok vodnjak. Grajsko poslopje samo je bilo lepo, skoz in skoz obokano, sobe so bile zračne in prostorne, v močnem in visokem stolpu so se nahajale ječe. Deželni poglavar je dobival od vlade 500 dukatov na leto, a vrhu tega mu je še jurisdikcija mnogo nesla. Moral je zmirom imeti pripravljenih 20 konjenikov in 40 oboroženih hlapcev. Od njega so bili odvisni gradniki v Kožljaku, Lupoglavu in Kršanu. Leta 1809 je bil nek Dietrich oskrbnik v Paznu in njegov sin Anton je bil jeden najdelavnejših agentov proti Francozom. Ti so prišli 4. septembra l. 1813 iz Rovinja v Pazin, da bi se bojevali proti Lazaroviću, ki jih je pa ljuto prevaril. Za njimi so vozili municijo. Ko so pa hrvaški vojaki opazili, da se je ljudstvo uprlo, prevrnili so dva voza v Fojbo, iz katere so pobrali bombe l. 1816 in naredili iz njih (okoli 300) spomenik zmage na frančiškanskem trgu. V poglavarstvenem arhivu hranijo še jako mnogo starih listin.

Lindar stoji kot stražnik vrhu strmega brega nad Paznom. Obdan je bil z zidovjem, ki je bilo še l. 1645 prilično dobro ohranjeno, a sedaj se še komaj vidi. V cerkvi sv. Katarine so še stare slike. — Gračišće je bilo močno utrjeno mestece, v katero vodijo še sedaj stara vrata. Dve podružni cerkvi sta zidani v gotskem slogu; poleg njih stoji ložja in palačica pičenskih škofov, ki so po leti tu bivali. — Pičan (Pedena, Pyben) je dobil že l. 330 svojega škofa. Leta 579 se zove „caput Sclavoniae“ (Mon. Germ. SS. XIV, str. 13 in 14). Po vsej pičenski škofiji so opravljali službo božjo v slovanskem jeziku in so zelo negovali glagolico. Zaradi pičlih dohodkov je imenovalo ljudstvo višjega pastirja „lešenski škof“ in res so rastli tam prav debeli lešniki, ki so dajali škofom nekaj dohodkov. Bivali so pa navadno kot namestni škofi v Ljubljani, kjer so imeli večjo nadarbino (prebendo). Zadnji pičenski škof je bil Aldragus Antonius Piccardi l. 1778.

Gradova Kršan (Carsano, Chersano) in Šumber (Sumberg) na južni strani Čepiškega jezera sta bila središči zelo

rodovitnega predela, katerega so imeli navadno v najemu gospodje pazinski, na pr. v začetku XIV. stoletja Krotendorferji („Žabkarji"), plemiška rodovina, ki je živela še l. 1600 v Paznu. Verjetno je, da je ta rodovina pozneje sprejela priimek po gradu Kršanu in zato so jo imenovali Nemci „Kerschainer". Leta 1388 je podelil vojvoda Albert polovico Kršana kranjskemu poglavarju Hugonu Devinskemu, ki je kupil tudi drugo polovico od Nikolaja Krotendorferja. Dože Foscari je podelil l. 1450 Antonu Gartschanarju vasi Kršan in Šumber, kateri je imela njegova rodovina poprej kot oglejski fevd. Leta 1488 so dobili Kršanci tudi nekdanjo opatijo Šmihel pri Paznu od poreških škofov. Leta 1601 so zadušili v Kopru Jurija Kerschainerja zaradi nekega zločina in potem je dobil Kršan v last Jožef Rabattá, katerega so pa Uskoki že naslednjega leta ubili. Po njegovi smrti so si pridobili Kršan baroni de Fin in od njih je kupil to gospoščino Vajkard Auersperg, od tega pa zopet baroni Rampelli iz Pazna. Grad Šumber je imel spočetka svoje lastne plemiče, o katerih se pa nič ne ve. Zadnji lastniki te gospoščine so bili grofi Brigido.

Kožljak (Gosilach, pozneje Wachsenstein) se omenja prvikrat l. 1102 v darilnem pismu markgrofa Ulrika in Adelajde, s katerim sta darovala velik del svojih isterskih posestev akvilejski cerkvi. Patrijarh je dal ta grad v fevd plemičem, ki so se začeli po njem pisati (l. 1332 nahajamo brata Filipa in Ulrika). Goriški grofi so si pa tudi lastili ta grad in zato je bila podelila grofinja Beatrica (l. 1325) Kožljak Hugonu Devinskemu v najem in l. 1342 ga je podelil patrijarh zopet Devincem (ob jednem tudi Lovran in Beršec?). Leta 1363 se je dogovoril Filip Kožljaški z labinsko občino zaradi sejma pri Šenpetru v selu in l. 1395 daroval mnogo posestev M. B. ob jezeru, kjer so imeli svoj samostan puščavniki sv. Pavla, ki so živeli po pravilih sv. Avguština. Isti romarski cerkvi sta darovala premnogo posestev tudi brata Nikolaj in Herman Gwodnikar (Gothnicar, Gutenegh). Godnikarji so bili dobili l. 1396 od cesarja kožljaško graščino in se začeli od l. 1422 naprej imenovati „de castro Waxenstain" (njih rodovina je izumrla leta 1560). Leta 1574 (?) so dobili to graščino gospodje Nikolič, a uporni kmetje so ubili svojega novega gospodarja Jožefa. Temu so sledili grofi Barbo iz Benetek, za njimi gospodje Weichselberg (primeri „Waxel" in „Weichsel"!)

in ob Valvazorjevem času knezi Auersperg. Grofi Barbo so imeli v svoji lasti tudi Čepič, Belaj, Pas in Klano. Nad Čepičem se je vzdigal spočetka, „Gradac“ in ko je bil ta razdejan, sezidali so nov grad na obronku pod vasjo. Leta 1436 so bili posestniki Čepiča neki „Moyses“, kmalu potem rodovina Dur (Dürer) in za njo Kršanci, potem Diotalevi in Auerspergi. Okoli l. 1840 so porabili vse kamenje tega grada, ko so zidali novo cesto čez dolino mimo samostana v Kršan.

Belaj se omenja prvikrat l. 1367, če se sme ime „Bray“ tako tolmačiti. Najstarejši grad je bil pri Sv. Martinu, a ko je ta izginil, sezidali so na ugodnejšem mestu poznejši grad po l. 1500. Leta 1600 je bil posestnik Belaja Danijel Barbo, kapetan senjski; l. 1624 ga je podelil Ferdinand II. Gabrijelu Zenaniju iz Ravene, a že l. 1637 nahajamo zopet Barbe kot lastnike Belaja. Od Franca Barba ga je kupil Vajkard Valvazor. Prav blizu Belaja je bil tudi grad Letaj, omenjen l. 1102 in 1208, od katerega je videti le še prav malo ostankov.

Pol ure od Belaja je stal na strmem hribu obsežen grad Pas (Passberg). Leta 1300 nahajamo nekega Friderika iz Pasa, ki je priznal, da ima to vas z njenimi pripadki v fevd od akvilejskega patrijarha. Kot prve znane patrijarhove gradnike v Pasu nam imenuje zgodovina grofe Walterstein (Walderstein iz Švabskega, pozneje grofe v Račicah), ki so menda izumrli z grofom Baldasarjem l. 1496. Bernardin Barbo je vzel za ženo Barbaro Walderstein in priženil ž njo pasko gospoščino. Njen sin Mesaldo je popravil (l. 1570) ta „prastari“ grad. Imel je v posesti tudi Kožljak; l. 1589 so ga obglavili v Ljubljani zaradi uboja. Franc Barbo je prodal Pas l. 1665 Vajkardu Auerspergu in se preselil na Kranjsko, kjer je njegova rodovina dosegla grofovsko čast. Tudi v Gradinju so imeli Barbi svoj grad, ki je bil obljuden še ob Vodnikovem času, a je že zdavno v razvalinah.

Med najstarejše gradove spada Vranja (Frajn, Frajana, polatinčeno „Aurania“ in od tod na nemški prestavljeno „Goldsburg“)*). Njegovo ime čitamo že v Ulrikovi daritvi l. 1102, potem l. 1370, ko so bili sklenili avstrijski vojvode v Ljubljani mir z dožetom Contarinom. Takrat so bili namreč Benečani posedli

*) Kakor so n. pr. tudi Kašćergi vzdeli v našem času uradno nemško ime „Kaisersberg“!

vranjski grad, ali po dogovoru bi ga bili morali povrniti Avstrijcem, če bode Hugon Devinski s tem zadovoljen. Ta je bil postal l. 1374 patrijarhov markgrof v Istri in dobil od njega dosmrtno grad Banjol. Isti Hugon se je obvezal l. 1369, da bo pomagal avstrijskim vojvodam s 100 vojaki v vojni proti Benečanom. Za Devinci so dobili (l. 1407) Vranjo njih dediči Walsee kot avstrijski fevd, a l. 1447 podelil je Friderik III. svojemu poglavarju v Pazuu, Febu della Torre, poleg isterske grofije tudi Vranjo, Lovran in Beršec. Še l. 1616 je bil v Vranji trden in obljuden grad („fondato sopra il sasso vivo, impenetrabile da tuttele bande, fuorchè per il ponte posto sopro un precipizio fondissimo), za Valvazorjevih časov pa že v razvalinah.

Banjol je tudi daroval Ulrik leta 1102 akvilejski cerkvi. Leta 1303 se čita to ime „Bagnoli“. Defranceschi misli, da se skriva pod tem imenom sedanji Boljun (polatinčeno „Finale“). Leta 1356 je podelil patrijarh Izaku Turiniju Banjol z vsemi njegovimi vasmi. Kmalu potem najdemo grad v oblasti Herbersteinov, ki so ga pa že koncem l. 1373 odstopili Hugonu Devinskemu, in ta odstop je potrdil patrijarh 11. januvarja 1374. V starih urbarjih najdemo zapisano, da je bila l. 1498 rodovina Moyses posestnica Boljuna. Po novem urbarju l. 1578 pa so plačevali del dohodkov bolnišnici v Paznu (morda so bili Mažgoni kupili kaj posestev v Banjolu).

Lupoglav (Mahrenfels, Möhrenfels, Krbune) je daroval cesar Henrik že l. 1110 akvilejski cerkvi, a patrijarh Ulrik ga je odstopil l. 1122 isterskemu grofu Engelbertu. Vendar čitamo, da je dal patrijarh l. 1264 grad s spodaj ležečo vasjo Henriku Pazinskemu. Tega sin Henrik „de Merinuels“ (Marenzi) je priznal l. 1300, da ima svoj fevd od akvilejske cerkve. Leta 1409 je dobil Lupoglav Gunter Herberstein, poglavar Istre in morske granice. Ker je pa zapustil samo hčere, prešla je gospoščina leta 1500 na njegovega bratranca Andreja. Leta 1527 je dobil Lupoglav Peter Krušić, znani branitelj Klisa, „ključa Dalmacije“. Ko je tam pal (leta 1537), imela je Lupoglav njegova sestra Katarina, katera ga je prodala l. 1542 grofom Banissa. L. 1576 je imela Margarita, udova Mihaela Thunzlerja to gospoščino v najemu. Imela je dve hčere, katerim je cesar prepovedal možiti se z beneškimi podložniki, in (iz prvega zakona) predrznega sina

Ivana Siskovića, ki je delal Benečanom velikansko preglavico. Ko je umrl l. 1617, prišel je Lupoglav v oblast knezu Ivanu Ulriku Eggenberg, a od te rodovine so ga dobili baroni (pozneje „grofi“) Brigido iz Trsta.

Prava ključa srednje Istre sta bila gradova Raspor (Racpurg, Rassburg) in Karstberg v Čičariji, jugozahodno od Podgrada. Prvi je stal pri vasi Rasp, drugi pa nad Zagradom (na vrhuncu 799 *m*) med seloma Brdo in Gojak. K gospoščini Rasporski so spadale od začetka tudi Jelovice (Geloviz) in Vodice, a l. 1510 so jih priklopili sacerbski gospoščini. Goričani so posedovali te kraje kot grofi isterski. Grof Majnard VII. je bil obljubil l. 1358 Raspor in Novigrad svoji sestri Elizabeti, ženi Jurija grofa krbavskega in modruškega (sina Gregorja Kurjaka). Ker so Goričani dobro vedeli, kako zeló so hrepeneli Benečani po Rasporju, zato je dosegel Majnard od dožeta Delfina (23. decembra 1358) obljubo, da Benečani ne bodo podpirali hrvaškega grofa, če bi ta ne hotel gospoščine odstopiti Goričanom, ako jo bodo hoteli rešiti, in da se tudi beneška vlada ne bode polastila Rasporja, niti kateremu svojemu podložniku dopustila, da bi to storil. Ko je pa Majnardova hči Ana, Frankopanova žena, ponudila Benečanom Raspor v zakup (l. 1394), zgrabili so z obema rokama za to priložnost in izplačali grofinji Ani 10.000 cekinov v zlatu, obljubivši jej, da povrnejo gospoščino, kakor hitro jim poplača ona ali njeni dediči imenovano vsoto. Ali niti Frankopani, niti goriški grofi niso odkupili več Rasporja, ki je ostal tako v oblasti Benečanov. Leta 1420 pozove beneški rektor v Rasporju vse isterske kraje, naj se udajo Benečanom. Ti so začeli koj utrjati Raspor in pri tem delu so morali robotati vsi prebivalci, ki niso spadali k obmorskim mestom. Leta 1509 (v začetku oktobra) je premagal in posedel Raspor Krištof Frankopan in Benečani so prestavili rektorjev sedež v Buzet. Cesar je podelil Raspor Bernardinu Ravnaharju, katerega so pa Benečani napadli in vjeli. Ker pa je grad pri tem premnogo trpel, zapustili so ga Benečani l. 1511 in ko se ga hoteli zopet pozidati, napadel jih je Frankopan (1520) ter grad popolnoma razdejal, da se ni nikoli več vzdignil iz svojih razvalin, a okoli njega je naselil Hrvate (Uskoke).

Karstberg (Carsperch) je stal ob važni tovorni cesti skoz „Velika vrata“ iz srednje v vzhodno Istro, katero so

trgovci mnogo obiskavali že za časa Rimljanov; (našli so tam ostanke rimskih zgradb, rimske posode, denarje itd.). Kraj jugozahodno od nekdanjega grada se imenuje še sedaj „Rimič“. Starejša cesta je vodila iz Vodic mimo cerkve sv. Martina (vzhodno od Medveščice) čez Zagrad v Golac, a sedanjo cesto so izpeljali še le okoli leta 1840. Grad je bil nekdaj v oblasti goriških grofov, ki so ga podelili posebnim plemičem (1215: Chunradus de Carsperch, 1269: Henricus de Carsperch), a leta 1280 so ga dobili v last Borsa d' argento (Valvazor), ki so se baje razdelili v tri veje: Karstberg, Novigrad in Črnomelj. Nek Binter (Pintar) je sezidal baje okoli l. 1313 Novigrad in potem je Karstberg vedno bolj propadal. Še leta 1492 so popravili Benečani utrdbe v Velikih vratih, a ob Valvazorjevem času je bilo le malo sledu o gradu.

Novigrad (Newhaws, Castelnuovo) nad Podgradom je vendar starejši, nego bi se dalo posnemati iz tu navedenega, ker je baje že cesar Henrik IV. podelil (leta 1067) frižinskim škofom zemljišča na kraljevih posestvih v Hrušici (Pirian, Pirpan) in Podgradu („Niwenburg“). Goriški grof Albert je bil naredil mnogo škode akvilejskemu patrijarhu, zato je razsodišče določilo l. 1281, „naj Carsberch“ ostane, ali pa naj se podere, kakor bo to patrijarhova volja, ali po Goričanih novo sezidani grad „Castrum novum“ pri Cerovljah naj ostane mesto Carsbercha. Goričani so imeli v Novemgradu svoje gradnike, izmed katerih nam je prvi znan po imenu Almerik (l. 1314). Leta 1320 podelili so gospodom novogradskim kraje Jelovice, Vodice in Pradem, ki so poprej spadali pod Raspor, tako da je bila poslej vsa Čičarija do Slavnika in Zbevnice pod Novim gradom. Tudi Poljane so morale pod to gospoščino spadati, ker so jih prištevali še do l. 1814 k Goriški. Goričani so bili zapisali Novigrad zaporedoma kot doto grofinjama Elizabeti Krbavski in Ani Frankopanki. Po smrti poslednje je postal Novigrad zopet goriški. Leta 1426 je zastavil grof vso gospoščino tržaški občini. Od nje jo je rešila Eleonora, žena Friderika III., ki jo je darovala l. 1461 plemiču izmed svojega spremstva, po imenu Fincz. Avstrijci so imeli svoje poglavarje v Novem gradu (proti koncu XV. stoletja je bil nek Volbenk Elacher ali Edlacher), ker so takrat Turki prihajali po reški cesti na Kras. Leta 1508 so bili Benečani posedli tudi

·d, a že l. 1509 pregnali so jih cesarski s pomočjo tržaških ·ljcev. Toda l. 1511 polastili so se ga zopet Benečani in v najem koperskemu plemiču Gavardiju, katerega je pa ·regnal Frankopan, in zato mu je cesar podelil gospoščino adsko (1512—1522). Po sklenjenem miru (1533) je ostal ad Avstrijcem, ki so pa vendar pustili tamošnje sodstvo emu podložniku Gavardiju. Ker je pa ta preveč stiskal ·ike, je ukazal cesar Ferdinand tržaškemu poglavarju Rav- u in završniškemu oskrbniku Kolu Gavardijem siloma od- Novigrad (l. 1550). Kol je potem ostal kot poglavar v gradu in zahteval od vlade v Ljubljani, naj mu pošlje in streliva. Okoli l. 1620 je kupil plemeniti Benvenuto VI. gospoščino novograjsko in ko je bil l. 1628 v grofa po- jen, imenoval se je „novograjski in sacerbski". Pred letom ·a so prodali Petači svoja posestva v Istri fiskalni kamori ·cu, ki jo je podelila zakupnikom pazinske grofije, torej Iontecuccolom. Ti so sezidali iz razvalin starega grada nov v vasi Podgrad, katerega so pa leta 1850 tamošnji občini ·i. (Mitth. des Musealvereins für Krain 1890, str. 191.)

Gutnik (Godnik, Gotenich, Gutteneg) je stal jugozahodno ·bic na 570 *m* visokem griču blizu kranjske meje. Tudi to lino imenuje ljudstvo „stari grad" in si pripoveduje o njej o čudnih zgodeb. Gutnik je bil sezidal na svojo pest nek terus de Pisino", ki je imel od patrijarha v fevdu Kastav ·ko. Patrijarh ga je pozval za ta samooblasten čin na od- · (1258), a grada vendar niso podrli. Ker je bil izročil pa- ·h vso vzhodno Istro Devincem kot alodij, zato so bili Gut- (Godnikarji) devinski vazali. Tudi Mune in Žejane, potem ka Bistrica z okolico, so spadale pod gutniško sodnijo. Po- ·li smo že, kako so si pridobili Gutniki tudi Kožljak. Ko je ·la gospoščina (po zamrtji Walseejev) pod Avstrijo, pridružili jo vojvodini Kranjski in cesar Maks je priklopil novo usta- ljenemu reškemu okrožju ves gutniški okraj. Graščaki na ·.u pa so bili vsled cesarskih podelitev zaporedoma grofi Stemberg (Stegberg), Definis in (po l. 1680) Lazzarini. bil stari grad razpadel, pozidali so Lazzarini po l. 171· ·leč od njega, novi grad, katerega imenuje ljudstvo Bob· ·riniji so prodali Gutnik Petrisom s Krka (1807), a ti

zopet Fischerjem (1881), ki imajo tudi sosedno graščino Jablanico v Košanski dolini. (Mitth. des Musealvereins für Krain, 1890 str. 186 in 1896 str. 279.)

Kastav je vzrastel na mestu starorimske trdnjave, od tod njegovo ime („Castrum romanum", vlaški „Casten"). Valvazor pripoveduje, da se še vidijo ostanki rimskega vodovoda od Učke sem, „kjer voda izvira z velikim bobnenjem in pokanjem, kakor bi s topovi streljal". Nad Kastvom se vidijo ostanki „ajdovskega (t. j. rimskega) zida", ki se vleče daleč na Notranjsko. Kakor znano, je bil Kastav do leta 1139 v oblasti puljskih škofov, potem pa pod Devinci in Walseejci. Mestni štatut je bil napisan v hrvaškem jeziku od l. 1400 do 1444, potem l. 1629 na novo sestavljen in na italijanski preveden. Potem so mu pridjali nov urbar, potrdil ga je cesar Ferdinand II. l. 1635. Prvi znani „kapetan" v Kastvu je bil l. 1463 Kašpar Fürst, ki se je podpisal kot priča na pogodbi med tržaškim kapitulom in gospodi Walsee. Te poslednje je imenovalo ljudstvo „knezi Favalići ali „Favališi". Leta 1464 razdelila sta si brata Rampert in Volbenk (Vuk svoja posestva tako, da je poslednji dobil Kastav, Reko, Moščenice, Veprinac, Jelšane, Boben in Trnovo. V svoji oporoki je imenoval za dediča Friderika III, kateri je postavil svojim poglavarjem Jakoba Ravnaharja in potem Nikolaja Ravbarja. Leta 1546 je bil Rečan ali Obričan kapetan v Kastvu. Barbi so prodali Kastav l. 1583 z nadvojvodskim dovoljenjem Volbenku Schranzu (Sronc), ki si je postavil (1585) Bernarda Kukurina in potem (1591) Ivana Cankija za svojega namestnika. Takrat je štel Kastav le okoli 500 prebivalcev. Od l. 1609 do l. 1613 so imeli to gospoščino baroni Wagensberg, potem pa plemiči Thannhausen. Leta 1630 izroči udova Uršula T. Kastav jezuitom z Reke, da bodo mogli „višjo šolo" ustanoviti. Marija Terezija je nameravala napraviti zvezno cesto med pazinsko grofijo in Kranjsko čez Semič, Lanišče, Žejane in Starado; ali Kastavci so dosegli, da se je izvedla čez Učko. — Tudi Kastavci so volili po svojem pravilniku dvanajst starejšin; izmed teh je imenoval kapetan jednega sodnika, a drugega je odbiralo ljudstvo po žrebu („balotami"). Valvazor nam podaje mnogo zanimivih podatkov o življenju in običajih starih Kastavcev. Po vsej Kastavščini so slavili „kraljev pir" vsako leto prvo nedeljo po Sv. treh kraljih,

ko so tudi starejšinstvo odbirali. Kapetan sam je povabil vse župnike kastavskega okraja na kraljev pir. Potem so začeli vsi zvonovi po vsem okraju zjutraj in zvečer zvoniti, drugi dan so župniki opravili slovesne zadušnice za vse pokojne gospodarje poglavarstva in za vse narodove dobrodelnike. Za tem so prišli vsi h kapetanu na „gosposki ručak“. Vsako leto so priredili tudi slavnostno procesijo na Trsat, katero je vodil župnik s cerkveno zastavo, za katero so korakali mestni sodniki in starejšine. Ko so prišli na Reko in obiskali tam cerkve, pripravili so vsem obed v občinski hiši. Ker so pa navadno pomazali preproge in zavese pri oknih, hoteli so jim Rečani drugod pripraviti obed, ali temu so se Kastavci odločno uprli ter zahtevali kosilo, kakor jim je šlo po stari navadi. Pri prihodu v mesto in odhodu iz njega sprejemala jih je duhovščina z zastavo in ves mestni zastop. Poleg vse pobožnosti so bili Kastavci vendar-le babjeverni, zlasti gledé čarovnic. Leta 1716 so obsodili štirinajst oseb obojega spola kot čarovnike na gromado, potem ko so jih kakor po navadi mučili na tezalnici. In še l. 1775 je prosil kastavski kapitul puljskega škofa, naj mu dovoli rabiti močnejša zaklinjanja (eksorcizme), kakor se nahajajo v rimskem obredniku, ker ta so se izkazala brezuspešna. — Leta 1871 (21. maja) je bil prvi tabor v Istri pri sv. Mihovilu pod Kastvom, na katerem se je zbralo 8000 ljudi (predsednik je bil A. Rubeša). Popis Kastva in njegove zgodovine je prinesla „Naša Sloga“.

Klana je precejšen kraj v gozdnatem predelu blizu hrvaške meje. Nad njo se vzdigajo na skalnatem griču razvaline istoimnega grada (Claan, Khlan), katerega so bajé razrušili Turki l. 1499. Nekdaj so bili njegovi lastniki grofi Barbo, a v XVII. stoletju Andrej Bernardin. Ob času turških proval drl je „dedni sovražnik krščanstva“ redno mimo Klane ali v Kranjsko, ali na Kras, n. pr. l. 1559 bosenski paša Malkoč-beg z mnogimi sandžaki, a pri Klani so ga popolnoma potolkli dnè 2. februvarija. — Klana je slutna tudi po potresu l. 1871.

Volosko nima zanimive zgodovine, ali je prav lepo mestece, o katerem poje narodna pesem „Predrago Volosko, lip moj dijamante, u tebi se gojé tri lipe vile galante“. Še v prejšnjem stoletju je bila tu neznatna luka „slavnog kapetanata Kastva“, a sedaj je postala prav živ kraj med Reko in Opatijo. V zalivu

Preluki je imenitna „tunera“, t. j. kraj, kjer love zelo tečne, ali težke tune. Še sedaj so mnoge Vološčanke pekinje, ki nosijo svoje pecivo na Reko prodajat.

Opatija (Abbazia) ima tako prekrasno in zelo ugodno lego, da jo imenujejo zaradi lepote in blagega podnebja „hrvaško Nico“. Tam je bila nekdaj benediktinska opatija Sv. Jakoba v Preluki (S. Giacomo della Preluca, S. Giacomo al palo), ki je spadala k puljski škofiji. Samostansko zemljišče je bilo le kakih 500 korakov dolgo in 150 široko. Okoli njega je bilo 13 siromašnih kmetov. Gusarji so pa Opatijo tako nadlegovali, da so jo samostanci zapustili (okoli leta 1300). Opatijsko zemljišče je bilo vpisano v deželni deski v Ljubljani, a opatijska cerkev je bila neodvisna od kastavske župnije. Ker so pa bila njena posestva v kastavski občini, zato jo je ta smatrala kot filijalko svoje cerkve. Po stari navadi je moral župnik ali pa njegov namestnik (vikarij) o opasilu (sv. Jakobu) začeti javni ples z županjo. K temu opasilu prihajali so vsako leto Rečani v velikem številu. Zjutraj zgodaj so hodili v Opatijo, a popoldne so se vračali do Rečic, kamor so jim prihajali roditelji in prijatelji naproti. Potem so se skupno razveseljevali in še le pozno v noč domu vračali. — Prvi nam znani opat (pred l. 1449) je bil neki Radman. Opat Simon je dal l. 1506 cerkev popraviti. Cesar Maksimilijan I. je podelil Opatijo l. 1507 svojemu tajniku Luki de Renaldis. Vsled turških napadov in razširjevanja protestantstva zapustili so benediktinci vnovič Opatijo in njeno majhno posestvo je prišlo v last avguštincem na Reki. Ti so je prepustili ljubljanskim avguštincem, ki so se morali pred protestantizmom na Reko umakniti. Cesar Ferdinand I. jim je daroval Opatijo l. 1555 „na večne čase“. Poleg tega, da so bili poprejšnji opati mnogo posestev prodali ali svojim sorodnikom darovali, stiskali so tudi Kastavci Opatijo. Ti so prihajali o sv. Jakobu „sejm stražit“ in zato jim je moral opat dati vedro vina, četrt vola in dvanajst hlebov. Sodnik („dvornik“) pa je pobiral ta dan po 4 solde od vsake krčme in polno košaro črešenj od jednega kupa. Na vnebohod so prihajali Kastavci s procesijo in opat jim je moral zopet dati vedro vina in vsakemu hlebec kruha. Od sv. Mihela pa do sv. Martina smeli so Kastavci svobodno kostanj pobirati v Opatiji. Vrhu tega je moral opat

sodniku in stotniku po jeden star kostanja dajati, da sta branila samostan pred zločinci, ki bi radi delali v kostanjevih gozdih kako škodo. — Prijor Klobučarič se je pritožil l. 1578 pri nadvojvodi Karolu, da si prisvajata reški in kastavski poglavar popolno pravico tune loviti v Preluki in da si Kastavci lasté sodstvo nad samostanskimi koloni. Leta 1579 je hotel vikarij reškega prijorja začeti „prvi ples“, a kastavski sodnik in tajnik sta se temu uprla, in zato so zapustili reški izletniki Opatijo. Od tedaj naprej so hodili Rečani o sv. Jakobu le do Rečice in tam ostajali celi dan. Leta 1626 so se povrnili avgušt/nci iz Opatije nazaj v Ljubljano in reški avguštinci so dosegli, da jim je razsodišče prisodilo (1634) Opatijo za „večne čase“. Prodali pa so jo l. 1723 jezuitskemu semenišču v Reki za 2650 gld. Ali to jo je prodalo že leta 1735 za 3000 gld. grofu Circuliniju, ki je imel svoja posestva v Medjimurju, na Medvedgradu in Susedu. Toda že čez dve leti je daroval Opatijo kolegijatnemu kapitulu na Reki. Ta jo je smatral kot letovišče, kamor so kanoniki zaporedoma hodili na odpočitek. Kastavci pa so jim prizadevali mnogo neprilik in zato so prodali Opatijo zopet jezuitom (l. 1750). Po prenehanju tega reda izročila jo je Marija Terezija reškemu naddijakonu Svilokosiću in vsem njegovim naslednikom. Ti so pa morali v Opatiji vzdrževati posebnega duhovnika. Leta 1792 so zopet popravili samostansko cerkev. Leta 1880 je naredil generalni ravnatelj južne železnice, pl. Schüler, iz Opatije svetovno prezimovališče in zdravilišče (vila Angiolina), ki od dné do dné napreduje. (Radics, Abbazia, Wien Braumüller, 1885.)

Lovran je lepo zidano, ali prav tesno mestece (cerkev sv. Jurja z njegovim kipom na zvoniku). Pod velikanskim koprivičem je več kamenitih klopi, na katerih so nekdaj starejšine zborovali, a sedaj lenuha tam brezposelna mladina. Prebivalci dobivajo mnogo denarja za izvrstni, svetovnoznani „lovranski kostanj“ (marone). V XVII. stoletju so trgovali tudi s platnom daleč okoli po Istri. — V Moščenicah je grad, katerega je sezidal kastavski in reški kapetan Štefan Hrastnik (della Rovere). V XVII. stoletju so gospodarili tudi v Moščenicah reški jezuiti, ki so tedaj sezidali lepo letovišče in zasadili obširen vinograd. — Beršec je bil nekdaj z zidom obdan, ki je stal še v XVII. stoletju. Ta trg je spadal k isterski grofiji.

Plomin (Flanona) stoji na mestu nekdanjega gradišča in rimske naselbine. V srednjem veku je bil znamenito mestece, ki je imelo premožne probivalce; (med Plominom in Labinom je vse polno vinogradov in oljčnikov, pa tudi kostanj dobro uspeva). Leta 1420 so ga posedli Benečani, a Uskoki so ga zeló nadlegovali in l. 1599 skoraj popolnoma razdejali.

Labin je bil tudi nekdaj gradišče, ki je imelo tako značilno obliko, kakor le malo katero drugo v Istri (glej podobo stran 67). Pod Rimljani je imel svojo lastno municipalno upravo in je tako lepo uspeval, da je povzdignil iz hvaležnosti cesarju Filipu časten spomenik. V srednjem veku se je moral bojevati s Hrvati in pazinskimi grofi, ki so si ga osvojili l. 1295. Od leta 1381—1420 je bil s Plominom vred zopet pod akvilejskim patrijarhom, a l. 1420 se je podvrgel „dobrovoljno“ Benečanom. Leta 1599 je bilo naskočilo mesto 700 Uskokov, ali Labin se jim je srečno ubranil. V Labinu je opatija in znamenita hiša „Scampicchio“ s starinskimi zbirkami. Tu se je rodil leta 1520 Matija Vlačić (Flaccus).

Krk je še sedaj obdan od vseh strani z ozidjem, katero je bilo nekdaj tako čvrsto in jako, da je kljubovalo obleganju vojvode Blaža Madjara. Benečani so bili sezidali tudi grad, ki je zapiral vhod v luko, od koder so vodila glavna vrata v mesto; (druga so na severu, a tretja na vzhodu). Ob največjem trgu „Kamplinu“ so stale nekdaj palače in ječe grofov Frankopanov. Rimljani so imenovali Krk „civitas Curictarum“, a Grki ἡ *Βέκλα* (Vecla, Veglia). Bil je znamenito mesto, ki je imelo svojo lastno municipalno upravo; (na nekem kamnu se čita napis „splendidissima civitas“). Tudi za hrvaške vlade ostalo je prebivalstvo še vedno romansko, ki je plačevalo hrvaškemu knezu 100 dukatov letnega davka. V XII. stoletju (l. 1118) je prišlo mesto in ves otok pod Benečane, ki so ga podelili Frankopanom v fevd (od l. 1133 do 1480), potem pa so ga sami upravljali do l. 1797 in prištevali k Dalmaciji. Oni so zeló cenili ta otok kot prvi branik proti Uskokom. Že okoli l. 585 je bila škofija na Krku, podložna gradeškemu patrijarhu. Ta škofija je bila središče slovanskega bogoslužja in glagolice, ki se je neustrašeno borilo z latinskimi duhovniki; (pop Cedada je bil l. 1063 celo pregnal latinskega škofa Jurja in sam zasedel biskupski prestol). Za časa

ogerskega kralja Kolomana je živel na njegovem dvoru tudi krški škof Dujam.

Cres je obdan z dobro ohranjenim zidovjem, ki je bilo dokončano še le v XVII. stoletju; na štirih voglih so stali gradovi, ki so pa sedaj že popolnoma podrti. V starem veku je bil neznatno mesto, ki se je počelo vzdigati še le izza padanja Osora, tako da je postalo glavno mesto celega otoka, ki je po njem ime dobil. — Osor (τὰ Ὄψαρα) pa je bil dosegel svojo važnost vsled lege ob prelivu med dvema otokoma. Razprostiral se je nekdaj mnogo dalje proti vzhodu, tako da je stala sedaj razpadajoča cerkev sv. Marije prav v sredi mesta. Poleg te pa razpadajo tudi druge cerkve in samostani, le nekdanja škofovska palača se še dobro drži. Ob času Rimljanov je bilo v Osoru pristanišče za brodovje, ki je plovilo iz Solina v Akvilejo. V mestu je vse polno rimskih kamnov in reljevov, ki so deloma v hiše vzidani, deloma po vrtih razmetani. Škofija je bila utemeljena že v VI. stoletju in podložna akvilejskemu patrijarhu, pozneje pa solinsko-spljetski nadškofiji. Tudi za časa hrvaške vlade so imeli latinski Osorani svojo lastno mestno upravo, ali morali so plačevati hrvaškemu knezu 100 dukatov na leto. Leta 842 so ga strahovito oplenili Saraceni in skoro popolnoma razdejali. Leta 998 je premagal beneški dože Peter II. Orseoli tudi Osor (urbem Absarensem); hrvaški kralj Krešimir III. skušal ga je sicer nazaj pridobiti (l. 1015), ali brez uspeha. Osorani so morali plačevati beneški vladi vsako leto 40 kunjih kož, ali 5 liberc zlata. Škof Gavdencij (1018—1042) je utemeljil v mestu in na otoku več benediktinskih samostanov, a škofa Peter in Vasilije sta boravila na dvoru hrvaških kraljev, kar priča, da je Osor tedaj spadal k Hrvaški. Tudi pod ogerskimi kralji je ostal v zvezi s Hrvaško do l. 1118, ko je prišel zopet pod Benetke. Beneški župani (comites) so včasih zapuščali mestno oblast svojim sinovom, n. pr. l. 1180 Dominik Morosini sinu Rogeriju. Da bi Benečani Osor še bolj priklopili svoji vladi, podredili so l. 1154 njegovo škofijo zaderski nadškofiji, a to gradeški (beneški) patrijarhiji. Po smrti Marina Morosina pa republikani več dajala Osora v fevd, nego pošiljala tja vsako drugo leto posebnega kapetana, ki je prenesel svoj sedež v Cres. Od l. 1358—1409 je bil Osor v ogerski oblasti. Napadi Uskokov, še bolj pa nezdrav zrak, so mestu tako škodovali,

da so ga prebivalci zapuščali in se selili v zdravejše kraje. Vendar je obdržal svojega škofa še do leta 1815, ko so osorsko škofijo združili s krško. — Beli (Caisole, Caput insulae, Cha-Fisole) je postal tudi že l. 1018 benešk.

Lošinj je novejšega izvira in tudi otok se je imenoval poprej le „Osor“ (Ausarium et Insula). Do l. 1384 je bil otok skoro čisto pust in še le potem so sezidali pastirji nekoliko siromašnih koč na mestu, kjer stojita sedaj Mali in Veliki Lošinj, ki sta pa tvorila do l. 1480 le jedno občino, pripadajočo mestu Osoru. Še-le ko je postal Mali Lošinj neodvisen, začel se je lepo razcvitati, zlasti odkar se je v njem naselil (l. 1794) glasoviti zdravnik Bernard Capponi, ki je naredil iz delavnih in treznih ribičev, ki so imeli l. 1795 samo 200 revnih koč, drzne mornarje. Preskrbel jim je v Trstu na upanje nekoliko ladij za daljno plovitev, ki so prinašale izvrstne dobičke. Leta 1815 so razširili svojo trgovino v Črno morje, po l. 1830 pa tudi v severno Evropo in Ameriko. V rusko-turški vojni 1828 preskrbovali so Lošinjci rusko vojsko, leta 1854 pa so služili Francozom in Angležem. Leta 1852 so imeli že 95 velikih ladij in osnovali pomorsko zavarovalnico, ki ima sedaj že 5 milijonov premoženja. Glasovita je ladjetesalnica v Malem Lošinju, kjer napravljajo najlepše in najtrdnejše ladje v avstroogerski monarhiji.*) V novejšem času pa lošinjsko mornarstvo ne more več tekmovati s parobrodarstvom.

*) Vj. Klaić, Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1883.

d. Hölzlov zemljep. zavod na Dunaju.

Načrt tržaške luke.

Tolmač k načrtu.

a) Hotel de la Ville.
b) „ Delorme.
c) „ Garni.
d) „ Aquila Nera.
e) „ Buon Pastore.
1. Južni kolodvor.
2. Državni kolodvor.
3. Muzej, knjižnica itd.
4. Borsa.
5. Tergestej.
6. Novo tržišče za ribe.
7. Lučki kapitanat.
8. Angličanska cerkev.
9. Evangeljska cerkev.
10. Cerkev sv. Antona.
11. Pravoslavna cerkev.
12. Grška cerkev.
13. Cerkev sv. Marije večje.
14. „ mehitaristov.
15. „ Sv. trojice.
16. „ M. B. pomočnice.
17. Stolna cerkev (Sv. Just).
18. Cerkev Sv. Jakoba.
19. Kapucinska cerkev.
20. Izraelitsko svetišče.
21. Pošta in telegraf.
22. Glavna skladišča.
23. Lloydov arzenal.
24. Lloydovi uradi. (Prodaja listov za potovanje po morji.)
25. Kolodvorski vrt.
26. Revoltelin muzej.
27. Mestno vojaško zapovedništvo.
28. C. kr. redarstveno ravnateljstvo.
29. Zavarovalno drnštvo „Assicurazioni generali“.
30. Mestna palača (Municipij).
31. Mestna bolnišnica.
32. Tehnični zavod.
33. Namestništvo.
34. Politeama Rossetti.
35. Gledališče Fenice.
36. „ Filodramatico.
37. „ Armonia.
38. „ Communale (gledališče občinsko.

Indeks.

Stran

Aemonia 260
Albert, goriški grof 205
Andechs-Meran, rodovina . . . 239
Angiolina vila 18
Bal (Valle) 69
Banjol 270
Banski hrib (Belvedere) 27
Barban (Barbana) 70
Bardinovo brdo (Brdinišče) . . 6
Barkovlje (Sv. Jernej) 5, 104. 117, 194, 227
Baška (Besca) 69
Bazovica 88
Belaj 269
Beli 70
Bergud veli 70
Beršec 16, 277
Betači 8
Boljunec 70, 162
Boljunščica 26, 38
Bombelj (M. Bello) 7
Bonomo Peter, škof 211
Borutski potok 38
Božične navade 181
Breg 7, 8
Breški vrh 6
Brežanov breg 26
Briščiki 7
Brojanica, „Aurisina“ 4
Brški vrh 27
Bruck Karl 116
Buje . . . 69, 80, 82, 95, 259, 244
Butonego 36

Stran

Buzet (Pinguente, Pinguentum) 70, 80, 82, 233, 260
Capo d' Istria (Koper) . . . 69
Capponi Bernard, zdravnik . . 280
Carpaccio Benedikt, slikar . . . 257
Cegnar Fran 167
Cepiško jezero . . . . . (23), 35
Cres (Cherso) 19, 69, 80, 81, 108, 179 279
Čičarija 8, 11, 24, 225
Čiči 172, 189
Čičrt (Kičrt) 6
Črni rt (Pt. Nera) 12, 13, 15
Črni vrh 70
Čuk 27, 193
Dletvo 85
Dobrila Jurij, biskup 149, 158, 166, 228
Dobrinj (Dobrigno!) 70, 155
Dolgi žleb 6
Dolenc Viktor 169
Dolina 70, 162, 255
Dolinar Ivan 169
Don Juan d' Austria 106
Draga 36, 38, 70, 16
Draganja 13, 36, 38
Draguč 36
Drnguški vrh 24
Dvogradje, trdnjava 263, (13)
Economo 103
Enej Silvij (Piccolomini) . 208, 216
Farezinski preliv 34
Farned pri Trstu („bošket“, boscho Ferdinando) 227

KAZALO.

Uvod.

Stran

Lega, meje, velikost, slikovitost in značilnost Trsta pa Istre 1

Prirodoznanski opis.

Navpična izobrazba, zemeljska sestava in gorovje 23
Vodovje 29
Podnebje, živalstvo in rastlinstvo 39

Političen opis in prebivalstvo.

Razdelitev dežele 49
Ustava in uprava 54
Prebivalstvo sploh in njega gostost 56
Gibanje ljudstva 60
Prebivalci po veri in narodnosti 63
Največji kraji v Istri 68

Gmotni napredek.

Poljedelstvo 71
Vinarstvo in sadjarstvo 77
Gozdarstvo in pogozdovanje Krasa 83
Rudninski proizvodi 88
Živinoreja 93
Obrtnost 101
Trgovina 109

Duševna izobraženost.

Šolstvo in znanstvene zbirke 129
Dobrodelni zavodi, društva in časniki 144
Národna prosveta 153
Národna noša in národno svojstvo 170

Zgodovinski opis.

Pregled tržaške zgodovine 193

Pregled isterske zgodovine.

1. Teritorijalne spremembe 231
2. Zgodovinska topografija 255
Indeks I

7 321ST BR2
08/93 53-005-00 5590 GBC

DATE DUE
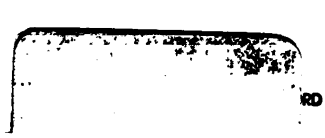
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA 94305-6004